

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ПРОГРАМА

**розвитку та виховання
дитини раннього віку**

«ЗЕРНЯТКО»

Київ – 2004

УДК 373.2
ББК 74.100
К64

**Схвалено комісією з дошкільної педагогіки та психології Науково-методичної ради
з питань освіти Міністерства освіти і науки України**
(протокол № 2 від 29 липня 2004 р.)

Програма розвитку та виховання дитини раннього віку “Зернятко”
Наук. керівник Кононко О.Л. – К.: ,2004р., с.

Авторський колектив:

Богініч О.Л., канд. пед. наук, Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова (фізичний розвиток); **Гончаренко А.М.**, канд. пед. наук, Київський міський педагогічний університет ім. Б. Грінченка (мовленнєвий розвиток); Глухова Н.Є., ст. викладач Київського міського педагогічного університету ім. Б. Грінченка (екологічний розвиток); **Карпішина В.А.**, методист науково-методичного центру управління освіти Голосіївської районної у м. Києві державної адміністрації (пізнавальний розвиток); **Кононко О.Л.**, д-р психол. наук, проф., Інститут проблем виховання АПН України (емоційно-соціальний розвиток); **Терещенко О.П.**, ст. викладач Київського міського педагогічного університету ім. Б. Грінченка (художньо-естетичний розвиток); **Шуцько Є.Є.**, д-р мед. наук, проф., Київська медична академія післядипломної освіти ім. П.Л. Шупика (фізичний розвиток).

Рецензенти:

Копейкіна О.А., завідувача відділом навчально-методичного забезпечення дошкільної освіти Науково-методичного центру середньої освіти Міністерства освіти і науки України; **Моїсеєнко Р.А.**, начальник управління організації медичної допомоги дітям і матерям Міністерства охорони здоров'я України; **Педан В.Б.**, начальник педіатричного відділу управління організації медичної допомоги дітям і матерям Міністерства охорони здоров'я України; **Піроженко Т.О.**, старший науковий співробітник Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України, доктор психологічних наук; **Середницька А.Д.**, начальник відділу дошкільної, початкової та спеціальної освіти Міністерства освіти і науки України.

Куратор від ЮНІСЕФ:

Шерстюк О.М., координатор Інтегрованої програми розвитку дітей молодшого віку.

Авторський колектив висловлює щирю подяку за підтримку проекту:

Ващенко Л.С., заступнику директора департаменту загальної середньої та дошкільної освіти Міністерства освіти і науки України;

Софій Н.З., директору Всеукраїнського фонду «Крок за кроком»;

Марушко Т.Л., канд. мед. наук, ст. наук. співробітнику Інституту педіатрії, акушерства та гінекології АМН України.

Програма розвитку та виховання дитини раннього віку “Зернятко” базується на науковому доробку вітчизняних та зарубіжних психологів, педагогів, медиків та на дослідженнях авторського колективу. Вона розкриває зміст освіти дитини перших трьох років життя в умовах сімейного та суспільного виховання. “Зернятко” – програма, яка ґрунтується на визнанні цінності особистості дитини, впроваджує цілісний підхід до її виховання і навчання та спрямована на реалізацію Базового компонента дошкільної освіти. Програма містить характеристики вікових особливостей дитини першого, другого і третього років життя; розкриває зміст її фізичного, соціально-морального, пізнавального, мовленнєвого, екологічного, художньо-естетичного розвитку; формулює розвивальні, виховні та навчальні завдання; визначає умови ефективної організації життєдіяльності дитини на кожному віковому етапі раннього дитинства; висвітлює специфіку розвитку дитини в різних соціальних інститутах; визначає основні показники компетентності зростаючої особистості в різних сферах життєдіяльності.

Програма адресована батькам дітей раннього віку, педагогічним, медичним, науковим працівникам, студентам і викладачам педагогічних навчальних закладів.

Програма розроблена та видана за сприяння Дитячого Фонду Об'єднаних Націй в Україні

ISBN 966-8024-48-6

ЗМІСТ

Слово до батька та педагога	4
Розділ 1. РОЗВИТОК ДО НАРОДЖЕННЯ (пре-перинатальний етап)	7
Розділ 2. ПЕРШИЙ РІК ЖИТТЯ	13
Новонароджений (перший місяць життя)	13
Немовля (від 1 місяця до 1 року)	18
Основні лінії розвитку	20
<i>Фізичний розвиток</i>	20
<i>Емоційно-соціальний розвиток</i>	36
<i>Пізнавальний розвиток</i>	54
<i>Розвиток мовлення</i>	69
<i>Екологічний розвиток</i>	77
<i>Художньо-естетичний розвиток</i>	84
Специфіка впливу різних соціальних інститутів	92
Умови оптимізації педагогічної діяльності	92
Розділ 3. РАННІЙ ВІК	95
Загальна характеристика вікового періоду	95
Другий рік життя	97
Лінії розвитку	97
<i>Фізичний розвиток</i>	97
<i>Емоційно-соціальний розвиток</i>	104
<i>Пізнавальний розвиток</i>	111
<i>Розвиток мовлення</i>	119
<i>Екологічний розвиток</i>	126
<i>Художньо-естетичний розвиток</i>	133
Третій рік життя	141
Лінії розвитку	141
<i>Фізичний розвиток</i>	141
<i>Емоційно-соціальний розвиток</i>	150
<i>Пізнавальний розвиток</i>	158
<i>Розвиток мовлення</i>	165
<i>Екологічний розвиток</i>	171
<i>Художньо-естетичний розвиток</i>	179
Специфіка впливу різних соціальних інститутів	186
Зміст та умови оптимізації педагогічної діяльності	188

СЛОВО ДО БАТЬКА ТА ПЕДАГОГА

Ви тримаєте в руках Програму розвитку дитини від народження до трирічного віку. Сподіваємося, що вона стане в пригоді тим, хто виховує крихітку, якій від роду місяць, рік або трохи більше. Адже проблем, що виникають і потребують розв'язання, у такий період завжди багато. І не лише пов'язаних з фізіологією, медичними аспектами, доглядом. На жаль, досі у вітчизняній літературі відсутні праці, присвячені вихованню дитини до трирічного віку. Особливо це стосується найскладнішого та найвідповідальнішого відрізка життя малюка – *першого року*.

Сьогодні, коли накреслилася тенденція на зростання народжуваності в Україні; коли дошкільних закладів починають повертатися діти другого і навіть кінця першого року життя; коли відчувається дефіцит сучасної вітчизняної психолого-педагогічної літератури цього напрямку; коли молоді батьки позбавлені можливості знайти відповіді на запитання, як в умовах сучасної України реалізувати комплексний підхід до розвитку дитини перших місяців або років життя; коли залишається незбалансованим проголошений сучасними документами особистісно орієнтований підхід до освіти зі звичною ідеєю форсованого розвитку дитини; коли педагоги дошкільних закладів починають потребувати наукової та методичної літератури, зорієнтованої на плекання особистості, а не лише інтелекту, з перших років життя; коли йдеться про перспективу інтеграції України у європейське співтовариство, видання програмних матеріалів нового спрямування видається своєчасним і вкрай необхідним.

Вперше зроблено спробу запропонувати українському батькові та педагогу програму розвитку дитини з першого до третього року життя, центральними питаннями якої є *становлення особистості* в ранньому онтогенезі та створення для цього сприятливих умов у сім'ї та громадському закладі. Вона, сподіваємося, допоможе батькам і педагогам розв'язати багато проблем, пов'язаних з доглядом, вихованням і навчанням малюка у найвідповідальніший період його життя, коли реалізуються і розвиваються фізичний, психологічний, соціальний потенціали, формується особистість, закладаються основи індивідуального досвіду, урізноманітнюється практична і розумова діяльність. Від того, наскільки дорослі усвідомлюють значущість цього періоду, значною мірою залежатиме благополуччя дитини у подальші роки, її ставлення до життя, вміння поводитися *компетентно*.

Програму не випадково названо *Зернятко*. Вона орієнтує на сприйняття життя як дарованої ПРИРОДОЮ потенційної можливості й готовності людини виповнитися, статися, реалізувати себе. А потенційна можливість стає реальністю не за будь-яких, а лише за *сприятливих умов*. Якщо "грунт", в який потрапляє зернятко, сприятливий, людська істота розви-

вається гармонійно, в належні терміни, відповідно до вікових орієнтирів. Якщо ж “ґрунт” збіднений, належним чином не зволожений та не здобрений, зернятко позбавляється необхідних стартових умов, залишається недоглянутим, кинутим напризволяще. Наслідком цього є деформації, надміру уповільнений або дисгармонійний розвиток, які провокують утруднення в період “схожості”, “цвітіння” і “дозрівання” плоду. Малюк – зернятко, якому для повноцінного зростання необхідні належні умови. У перші роки життя їх створюють (або не створюють) переважно рідні та близькі люди – батьки, інші члени родини, педагоги.

У Програмі червоною ниткою проходить думка: щоб із зернятка з’явився паросток, до нього слід благоговійно ставитися; не сподіватися лише на саму природу, але й докладати для його дорослішання добрих зусиль. *Свідоме та відповідальне ставлення* дорослої людини до свого призначення – зростити особистість має слугувати відправною точкою у складному й водночас трепетному процесі зрощування “зернятка”. Щоб з нього виросла здорова, сильна, красива рослина, його слід плекати, годувати тим і тоді, чого й коли воно потребує, своєчасно поливати, відкривати сонячному промінню; забезпечити йому життя відповідно до законів природи, призначення, темпів розвитку, а не тягти за слабке стебло вгору, щоб воно швидше виросло – в такий спосіб його легко передчасно обірвати або понівечити.

Програма “Зернятко” акцентує увагу в першу чергу на питаннях, пов’язаних з *особистісним зростанням* маленької дитини, з різними сторонами її розвитку – фізичним, емоційно-соціальним, пізнавальним, мовленнєвим, екологічним, художньо-естетичним. Вона орієнтує на реалізацію цілісного підходу до малюка, його догляду, виховання і навчання. Розроблена згідно з концептуальними засадами та змістом Базового компонента дошкільної освіти в Україні.

Особливістю “Зернятка” є те, що в цій програмі, на відміну від більшості існуючих нині вітчизняних і зарубіжних, не використовується вираз “від нуля” як точки відліку процесу розвитку малюка. По-перше, це некоректно з огляду на те, що “0” є цифровим знаком, що означає відсутність будь-якої величини (а це суперечить логіці розвитку людини); по-друге, реальною точкою відліку виступає не акт народження дитини, а запліднення клітини. До появи на світ упродовж десяти місячних місяців людська істота розвивається як біологічний індивід та носій психіки. У Програмі наведено основні етапи перинатального розвитку плоду, що дозволить батькам і педагогам орієнтуватися в динаміці змін та термінах виникнення певних новоутворень, брати їх до уваги ще до народження дитини, усвідомлювали безперервність зв’язку перинатального (дородового) і постнатального (післяродового) етапів розвитку малюка, відповідально ставилися до кожного етапу його життя.

Основним у Програмі є поняття *компетентності* – здатності дитини раннього віку в міру можливостей вчиняти адекватно, зважати на вимоги довкілля та власні потреби. Мінімально необхідним комплексом знань, умінь, індивідуального досвіду, системи цінностей, які гарантують дитині трьох перших років життя вміння поводитися компетентно в різних життєвих ситуаціях, є розвиток: рухів, орієнтації на здоровий спосіб життя, психічних процесів, емоційної сприйнятливості, здатності гармонійно адаптуватися до навколишнього середовища, вміння руки, навичок моральної поведінки, основ безпечної життєдіяльності, здатності заявляти про своє “Я” та реалізовувати його, умінь активно діяти в різноманітних видах діяльності.

Програма “Зернятко” складається з трьох розділів, кожний з яких присвячено одному з вікових етапів: I – перинатальному, II – першому року життя, III – ранньому дитинству (дру-

гому і третьому рокам життя). Кожний віковий етап поділено на підетапи – сутнісні, значенні для розвитку періоди, які підсумовують здобутки попередніх. На перинатальному етапі розвитку та протягом року після народження дитини виділено кожний місяць її життя; на другому та третьому – кожні шість місяців. Це фіксує увагу на основних здобутках та новоутвореннях періоду, деталізує специфіку, визначає пріоритетні напрями розвитку дитини та особливості організації навчально-виховної роботи на конкретному віковому етапі.

Основною схемою структурування матеріалів Програми слугує така “рамка”: вікові можливості – зміст розвитку особистості – завдання – організація життєдіяльності – показники розвитку. Вона залишається незмінною на кожному віковому етапі. Основними структурними компонентами **фізичного розвитку** дитини виступили: *стан здоров’я, розвиток рухів, культура харчової поведінки, гігієнічні навички та навички безпечної життєдіяльності*; **емоційно-соціального розвитку**: *знайомство з оточуючими людьми, усвідомлення себе, емоції та почуття, навички соціально-моральної поведінки, спілкування та спільна діяльність*; **пізнавального розвитку**: *сприймання навколишнього та уявлення про властивості предметів, предметна діяльність, розвиток мислення, уява та пам’ять*; **мовленнєвого розвитку**: *звуковимова, словник, граматична будова мовлення, комунікативна активність*; **екологічного розвитку**: *сприймання об’єктів природного довкілля, уявлення про властивості об’єктів природи та явищ, практична діяльність у природі, природодоцільна поведінка*; **художньо-естетичного розвитку**: *ознайомлення з творами мистецтва, художній образ мовою мистецтва, художньо-практична діяльність, дитяча творчість*.

Програма “Зернятко” – одна з двох книжок комплекту. Другою є методичні рекомендації до неї, які допоможуть батькам і педагогам успішно втілювати в життя програмні вимоги.

Розділ 1

РОЗВИТОК ДО НАРОДЖЕННЯ (пре-перинатальний етап)

Загальна характеристика періоду

Значення для подальшого розвитку. Розвиток організму, психіки, особистості – процес цілісний, неперервний, поступальний за своїм характером. Його ефективність значною мірою залежить від уміння батьків і педагогів враховувати закономірності його перебігу на всіх етапах життя людської істоти, починаючи з внутрішньоутробного, впродовж якого закладається фундамент можливостей, формуються основні функції, зароджуються елементарні форми життєвих вражень. Поінформованість батьків і педагогів щодо закономірностей та динаміки змін у розвитку плоду виступає передумовою їх свідомого ставлення до формування особистості дитини протягом трьох років її життя після народження, відповідальності за її благополуччя та повноцінну реалізацію потенційних можливостей. З'явившись на світ, новонароджений вже має досвід життя протягом десяти місячних місяців, коли готувалося підґрунтя для появи наступних якісних та кількісних змін.

Вікова динаміка змін у розвитку плоду. Протягом десяти місячних місяців відбувається інтенсивний розвиток організму й психіки. Динаміка основних змін є такою:

Перший місяць (1–4 тижні)

Сьома доба: зародок прикріплюється до слизової оболонки матки, будує собі “колиску”.

Другий тиждень: відбувається розвиток системи життєзабезпечення майбутньої дитини.

Третій тиждень: тіло зародка набуває просторової орієнтації – передній (майбутня голова) і задній (майбутній таз і нижні кінцівки) кінці; започатковуються всі основні функціональні системи й органи: травлення (кишкова трубка й підшлункова залоза), дихальна (зародок трахеї та двох бронхів), видільної (закладається передник); закладаються: майбутній хребет, м'язи скелета, хрящі, кістки, внутрішні органи, судини, серце, кров, лімфа, статеві залози, шкірний покрив, тканини зубів; епітелій вух, очей, носа, волосся, нігтів, органів травлення й дихання, печінки, підшлункової залози. Починає формуватися нервова система (на передньому кінці зародка з'являється широка пластинка – майбутній мозок), започатковується вегетативна нервова система. Формується кровносна система, необхідна для забезпечення живлення плоду; закладається пуповина, починають формуватися плацента й серцева трубка (майбутнє серце).

Четвертий тиждень: утворюється пупковий канатик, завдяки якому зародок може вільно плавати у водах плодового міхура; ембріон набуває циліндричної форми з великим головним відділом; починає скорочуватися його серце; продовжують закладатися всі органи й системи організму. З'являються зачатки печінки, дванадцятипалої кишки, легенів; закладається первинна нирка, збільшується мозковий відділ, започатковуються всі відділи головного мозку. Починають розвиватися очі, рот, внутрішнє вухо. Утворюються зачатки мускулатури, кінцівок у вигляді маленьких бруньок по боках тіла.

У кінці першого місяця *внутрішньоутробного* життя у *ембріона* сформовані прообрази всіх систем організму та його основних органів. Зародок має двобічну симетрію. Довжина тіла ембріона 5–8 мм, вага 2–3 г.

Другий місяць (5–8 тижнів)

П'ятий тиждень: утворюються зачатки легенів, закладається нирка, активно росте кишечник; починають працювати печінка й серце; продовжується активний розвиток нервової системи; формуються обличчя і кінцівки.

Шостий тиждень: очі, які знаходяться по боках голови, зближуються; з'являється ніс (поки що плоский), виникають зачатки вух; підростають руки й ноги, намічаються їхні відділи – плече, передпліччя, кисть, стегно, гомілка, ступня; з'являються червоні кров'яні тільця (еритроцити).

Сьомий тиждень: з'являються зерна зубів і зачатки пальців; формуються центри скостеніння скелета.

Восьмий тиждень: вимальовуються губи; ніс набуває форми (хоча й залишається поки що плоским); з'являються пальці; розвивається м'язова тканина, яка в кінці тижня починає скорочуватися.

На кінець другого місяця внутрішньоутробного життя закладаються майже всі внутрішні органи і системи. Ембріон набуває людського вигляду. Ховається хвіст між сідницями, що розвиваються; зникають жаберні щілини; утворюються судини легенів; формуються шлуночки серця. З п'ятдесятого дня у плоду фіксуються мозкові імпульси, які засвідчують розвиток нервової системи; диференціюються всі відділи головного мозку; формуються шари кори великих півкуль. Довжина зародка 2,5 – 3 см, вага 4 – 5 г.

Третій місяць (8–12 тижнів)

З цього місяця майбутнє немовля називають плодом. Його обличчя все більше набуває людського вигляду. Розвиваються внутрішні органи, інтенсивно розвивається печінка як основний орган кровотворення, формується плацента, серце робить 130–150 ударів за хвилину. На 12–16 тижні з'являються білі кров'яні тільця (лейкоцити). Продовжується скостеніння скелета. Добре розрізняються пальці рук і ніг, на них з'являються зачатки нігтів. Починають функціонувати м'язи. Плід робить перші слабкі рухи, яких не відчуває мати: рухає руками й ногами, повертає голову, відкриває рот. Починає формуватися голосоутворюючий апарат. Плід робить перші спроби ссати і ковтати. Подовжується і закручується у петлі кишечник, починається формування процесів травлення. Формуються зовнішні статеві органи (стать визначити ще неможливо). З'являється шкірна чутливість плоду – стискає пальці в кулачок у відповідь на подразник. Довжина плоду 7–9 см, вага 15–25 г.

Четвертий місяць (12–16 тижнів)

Плід росте дуже швидко, активно розвиваються скелет й система травлення. Завершується диференціація зовнішніх статевих органів, можна розрізнити стать плоду. Печінка стає органом травлення, функції кровотворення бере на себе червоний кістковий мозок. У *плоду* можна визначити групу крові та резус-фактор. Виконує свої функції шлунок, працюють кишечник і жовчний міхур. Починає діяти нирка, виділяється сеча, за рахунок якої поповнюються навколоплідні води. Завершується формування плаценти. Рухи плоду стають активнішими, добре розвинені пальці рук і ніг, плід координує рухи голови і рук, знаходить кулачком рот і ссе палець. Розвивається кора головного мозку, виникають борозни та звивини. Шкіра плоду ніжна, прозора, зморщена; довжина 12–17 см, вага близько 200 г.

П'ятий місяць (16–20 тижнів)

Розвивається підшкірна клітковина, шкіра стає менш червоною, на тілі й голові з'являється пушкове волосся. Найважливішою подією стає ворухіння плоду, його перше виразне биття. Легені проходять першу стадію формування, плід робить перші епізодичні дихальні рухи. Працюють кишечник, нирки, селезінка; функціонують статеві залози, продовжує розвиватися головний мозок, формується вестибулярний апарат. Плід активно ссе палець руки, на обличчі з'являється міміка (посміхається, хмуриться, тужливо опускає куточки губ). Довжина плоду 25–27 см, вага близько 300 г.

Шостий місяць (20–24 тижні)

Зовнішній вигляд плоду стає привабливішим. Утворюється підшкірний жир. Голова велика, оформляється обличчя: очі добре сформовані, на повіках з'являються вій, над очима – брови. Плід рухає в'ями, відкриває і закриває очі. Ніс стає більш чітким, вуха збільшуються у розмірах і набувають своєї остаточної форми. Плід робить дихальні рухи (50–60 за хвилину), а потім на півгодини-годину – паузи. У нього добре сформовані всі відділи системи травлення. Завершується формування відділів головного мозку. Рухи стають енергійними, плід вільно пересувається. Періоди активності плоду змінюються періодами сну (16–20 годин). Він реагує на зорові й звукові подразники (світло, звуки). Хоча всі органи сформовані й функціонують, плід ще не є життєздатним – за умови передчасних пологів гине. Довжина плоду 30 см, вага 600–700 г.

Сьомий місяць (24–28 тижнів)

Плід ще зберігає червоний колір, велику кількість зморщок, проте підшкірний жир інтенсивно розвивається, зморшки частково згладжуються, ручки й нічки набувають округлості. Хрящі вух і носа м'які, нігті не дістають кінчиків пальців рук і ніг. Рухи активні, проте хаотичні. Плід вільно пересувається, голова найчастіше знаходиться зверху. Починають формуватися альвеоли легенів, завдяки яким відбувається обмін вуглекислого газу на кисень (після народження альвеоли наповняться повітрям, дитина почне дихати) – так завчасно організм готується до можливості існування поза організмом матері. Продовжується становлення ендокринної системи. Інтенсивно розвиваються нервова система і мозок: плід одержує інформацію від органів чуттів і починає її диференціювати – розрізняти деякі запахи й смаки (відрізняє солодке від гіркового); добре чує, диференціює звуки (відрізняє зовнішні шуми від внутрішніх), краще чує низькі звуки, ніж високі; вдосконалюється зорове сприймання – плід здригається у відповідь на яскраве світло, змінює своє положення, ховаючись від нього.

Сприймаючи інформацію через органи чуттів, плід диференціює і запам'ятовує її. Його довжина 35 см, вага 1000 – 1200 г. При народженні дитина життєздатна, але має ознаки морфофункціональної незрілості, що потребує виходжування в умовах лікувально-профілактичного закладу та особливої уваги з боку батьків.

Восьмий місяць (28–32 тижні)

Інтенсивно накопичується підшкірний жир, шкіра зморщена, зберігає червоний колір, вкрита пушковим волоссям. Помітно збільшується голова, досягаючи 60% розміру дорослої людини. Плід займає практично весь простір матки, внаслідок чого його рухи раціоналізуються. Він набуває положення, у якому буде народжуватися (найчастіше головою донизу, рідше – тазовим кінцем або поперек). Майже остаточно формується серце. У кровоносній системі плоду відсутня артеріальна кров, вона тече лише по пупковій вені від матки до плоду. Продовжують формуватися альвеоли легенів, печінка відточує свою форми та функції, стає головною хімічною лабораторією організму. Довжина плоду близько 40 см, вага 1500–1600 г.

Дев'ятий місяць (32–36 тижнів)

Суттєво збільшується жировий шар, округлюються форми тіла, шкіра стає гладенькою та рожевою, починає зникати пушкове волосся на тілі, густішає і довшіє волосся на голові, нігті починають виступати за кінчики пальців рук та ніг. Приблизно удвічі зростає вага плоду, який займає майже весь об'єм матки. Його рухи упорядковуються. Закінчується закладка альвеол легенів, дихальний центр у головному мозку здатен забезпечити процес дихання. Печінка та підшлункова залоза продовжують розвиватися (на момент народження цей процес не завершується), дозрівають нирки та інші органи. Удосконалюється мозок: плід відчуває настрій матері, реагує на нього та музичні звуки, диференціює голоси людей, розрізняє їх інтонацію, орієнтується у ставленні інших до нього та його матері. Поліпшується не лише слух, але й смакові та зорові відчуття. У разі передчасного народження дитина життєздатна, хоча й має ознаки незрілості. Її зріст близько 45 см, вага 2500–2600 г.

Десятий місяць (36–40 тижнів)

Накопичується підшкірний жир, зникає пушкове волосся на тілі. Функціональні системи готові до народження та адаптації до позаутробного існування. Активно формується апарат ссання. Жувальна мускулатура та слинні залози розвинені слабо, функціонуватимуть після народження. Закінчується формування статевої системи. Кров плоду містить більше, ніж у дорослої людини, гормонів стресу, що дозволяє йому бути активним учасником пологів. Цьому сприяють м'які, податливі, рухливі кістки черепа, несформованість швів (тім'ячка), які під час проходження плоду пологовими шляхами змінюють конфігурацію. Триває розвиток нервової системи плоду та органів його чуттів: він реагує на емоційні сигнали, які надходять від матері, її стан, настрій. У кінці десятого місяця подає матері сигнал до початку родової діяльності. Довжина плоду 47–60 см, вага 2500–5000 г.

Завдання розвитку

Основними завданнями перинатального етапу розвитку майбутнього новонародженого є: створення сприятливих умов для збереження і збагачення фізичного (соматичного) здоров'я вагітної жінки, забезпечення їй психологічного комфорту, стану врівноваженості, піднесеного самопочуття, оптимістичної налаштованості на майбутні пологи, радісного очікування появи на світ малюка; формування у неї свідомого та відповідального ставлення до процесу

виношування дитини, усвідомлення свого тісного фізичного і психологічного зв'язку з нею, залежності її самопочуття від її власного; збагачення знань вагітної жінки про особливості та значення внутрішньоутробного досвіду плоду для його позаутробного розвитку; збагачення знань про особливості розвитку дитини в різні місяці вагітності, внесення відповідних коректив у власну життєдіяльність, спосіб життя родини; формування у вагітної жінки та її найближчого оточення свідомого ставлення до пологів, розуміння важливості її активної участі в цьому процесі; збагачення знань про вплив характеру пологів, природного та штучного їх перебігу, різного роду ущемлень та хвороб на постнатальний період розвитку немовляти; пристосування матері до “життя удвох”, оволодіння вмінням диференціювати поведінку плоду за ознаками “добре” – “погано”, наповнюватися почуттям ніжності й любові до нього, набувати досвіду забезпечення комфорту для обох, турбуватися про свій організм як вмістилище нового життя, культивування *материнства* як нового стану жінки, пов'язаного з усвідомленням нею своєї спорідненості з плодом.

Умови ефективного розвитку плоду

Організація життєдіяльності вагітної жінки має сприяти виношуванню й народженню нею здорового малюка, формуванню його життєздатності, готовності адаптуватися до нових умов життя, довірливого ставлення до дорослого оточення. Рідні й близькі, вагітна жінка по можливості створюють умови, за яких плоду, що розвивається, не загрожують *зовнішні* (радіаційний вплив, механічні пошкодження, шкода від прийняття лікарських препаратів та використання небезпечних побутових й хімічних речовин – алкоголю, паління, кави, пральних порошоків, неповноцінного харчування, інфекційних захворювань тощо) та *внутрішні* (мутації, “поламки” у спадковому апараті, тяжкі й тривалі хвороби матері – сахарний діабет, порок серця тощо, вік батьків – пологи, особливо перші, після 36 років є до певної міри небезпечними, загрозливими для повноцінного розвитку) чинники.

Оскільки саме мати задовольняє всі життєві потреби дитячого організму, від стану її здоров'я, звички до здорового способу життя, вміння багато й водночас обережно рухатися, правильно харчуватися, збалансовувати фізичні й розумові навантаження з повноцінним відпочинком, загартовуватися, спокійно й тривалий час спати значною мірою залежить *фізичне благополуччя* плоду. Мати усвідомлює, що її організм і психіка виступають навколишнім середовищем для плоду, який живе за його рахунок, не витрачає енергії на теплоутворення та м'язову роботу, живе в умовах оптимальної температури. Вона навчається жити як симбіоз, турбуватися про здоров'я двох – плоду і свого власного, віддавати пріоритет інтересам дитячого організму.

Вагітна жінка бере до уваги, що в період внутрішньоутробного життя у плоду зароджуються зачатки тактильної, температурної, больової, звукової, вібраційної, смакової *чутливості* як підґрунтя його особистісного становлення у постнатальному періоді життя. Вона радіє з того, що плід диференціює її голос за ритмом та інтенсивністю, активними рухами реагує на зміни її стану, настрою, занять; збагачує враження плоду, його досвід – оточує себе приємними запахами, їсть смачну їжу, слухає гарні мелодії, займається цікавою роботою, всіляко підтримує початок діалогу “мати-дитина”, лагідним дотиком та голосом спілкується з ним. Мати змінює середовище на приємніше й корисніше для майбутнього малюка (зменшує голосність звуків та інтенсивність рухів, відмовляється від споживання шкідли-

вих речовин, оздоровлює спосіб свого життя, загартовує організм, уникає стресів і неприємних переживань). Вона оволодіває наукою та мистецтвом "розшифровувати" реакції плоду, розрізняти їх; радіє материнству як новому стану душі та тіла.

Маючи на увазі, що в останні місяці перинатального періоду розвитку плід здатний переживати перші відчуття, в нього починають функціонувати *емоціогенні зони мозку* (тривожне биття серця матері продукує сумну міміку плоду; її радісний настрій – його активні, веселі рухи; образи на її адресу з боку близьких і рідних – захисні рухи плоду, бажання сховатися), мати та її чоловік як прибічники "свідомого батьківства" створюють належні умови для позитивного емоційного самовідчуття плоду, забезпечують атмосферу радісного очікування його появи на світ, виправдовують його чекання любові, підтверджують свою готовність підтримувати, захищати, оптимально розвивати його.

Розділ 2

ПЕРШИЙ РІК ЖИТТЯ

Перший рік життя посідає особливе місце в розвитку людської істоти, вважається критичним, є визначальним для її адаптації до постнатального способу існування. Особливої уваги дорослих вимагає перший місяць життя немовляти – перехідний від внутрішньоутробного життя плоду до позаутробного життя малюка. У Програмі виділено два періоди: новонародженості (перший місяць життя) та немовляти (від одного до дванадцяти місяців).

НОВОНАРОДЖЕНИЙ (перший місяць життя)

Вікові можливості

Родова криза фіксує протиріччя між перинатальною формою органічної єдності дитини з матір'ю і постнатальною формою їх окремого фізичного існування. Розрив органічної єдності, психобіологічного симбіозу, біохімічних, фізіологічних зв'язків між матір'ю і новонародженим веде до утворення двох окремих форм індивідуального життя. Актуалізується необхідність зміни установки матері щодо дитини: зі ставлення до неї як частки її самої – на ставлення як до окремої людської істоти. Родова криза започатковує індивідуальну історію розвитку новонародженого.

Фаза новонародженості є найкоротшим етапом життя дитини, який має назву *критичного*: зміна умов існування висуває високі вимоги до життєдіяльності людського організму. Протягом перших днів після народження дитина витрачає сили на *адаптацію* до сухішого, холоднішого, світлішого, різноманітно забарвленого й озвученого, плинного середовища, внаслідок чого втрачає у вазі. Відокремлення від материнського організму вимагає від неї зусиль для оволодіння здатністю дихати легенями, активно споживати їжу, перетравлювати її, виділяти непотрібні речовини.

Дитина, яка з'явилася на світ, є людською істотою із власним унікальним досвідом внутрішньоутробного життя, який на момент її народження становить десять місячних місяців. Новонароджений характеризується надзвичайно високою *чутливістю шкіри та нюху*. Процес народження він переносить складно: страждає, відчуває тривогу, страх, біль в усьому тілі, напруження шкіри, відчуття невагомості, важкість дихання, яскраве світло сліпить.

Важливими для формування прихильності до матері, позитивного ставлення до навколишнього світу є перша година та перший день життя новонародженого. Важливо, чи зразу після появи на світ його приклали до матері, чи відняли від неї і принесли через декілька

годин або днів; чи може він знаходитися поряд з матір'ю весь час, чи його приносять до неї лише під час годування; чи зразу почала мати годувати свою дитину груддю, чи вона знаходилася на штучному годуванні тощо. Тому для формування особистості дитини, її оптимального фізичного та психоемоційного розвитку необхідним є ранній необмежений контакт з матір'ю з моменту народження шляхом контакту “шкіра до шкіри”, раннього (в перші 30–60 хвилин життя) початку грудного вигодовування, спільного цілодобового перебування в матір'ю у пологовому будинку.

Адаптаційний період, упродовж якого дитина пристосовується до нових, незвичних для неї умов позаутробного життя, триває протягом чотирьох – шести тижнів життя.

Перші три дні міміка передає враження новонародженого від пологів: при легких пологах – несвідома усмішка під час сну, блукаюча усмішка під час неспання; при складних пологах – серйозніший і сумніший вираз обличчя. Поява несвідомої усмішки засвідчує початок додання новонародженим стану родового стресу. *Між четвертим–десятим днем* виникає свідомий погляд, з'являється свідомо усмішка під час неспання, свідомо радість у відповідь на голос матері; під час пробудження малюк починає солодко покректувати й попискувати. У віці близько *двох тижнів* він починає свідомо виявляти емоції, супроводжуючи їх звуками та частим сопінням. Починається свідоме спілкування з матір'ю: дитина демонструє свою готовність до контактів, потребує до себе уваги, часу, позитивних емоцій, прогладжувань, ласкавих дотиків, привітного мовлення, ніжних поцілунків. Формується ставлення до навколишнього світу, уособленням якого є мама, – ставлення до неї виробляє установку на довілля. Найбільш інтенсивно відбувається емоційний розвиток.

У *другій половині першого місяця* з'являється *слухове*, децю пізніше – *зорове зосередження*. Наприкінці періоду новонародженості виникає елементарна *пізнавальна активність*, не пов'язана з органічними потребами – дитина відчуває потребу у *нових враженнях*: пильно вдивляється в очі дорослого, вперше усміхається, радісно збуджується у відповідь на обличчя і голос матері або того, хто її доглядає. Основна форма життєдіяльності – *емоційне ставлення до дорослого*. Зароджується *потреба в людині*, у спілкуванні з нею.

Новонароджений повністю залежить від дорослого, в першу чергу від матері. Основними його потребами виступають *органічні* (в їжі, ссанні, сечовипусканні, дефекації, фізичному контакті з матір'ю, тілесному комфорті, відсутності болю, безпеці, захисті від неприємних впливів – надмірних шумів, світла, різкого падіння, швидкого пересування) та *психоемоційні* (у контакті з матір'ю, позитивних емоціях, пізнанні оточуючого, різноманітних відчуттях – запахів, звуків, смаків, кольорів, тактильних відчуттях, чутті того, як б'ється материнське серце, її знайомих запахів і рухів).

Оскільки за перші десять місяців життя в утробі матері плід пристосовувався до неї, то після народження дитині потрібно не менше часу для відвикання від звичного та м'якої фізіологічної адаптації до нових умов життя. Народження для дитини є свого роду *ломкою* звичного способу існування, що позначається на всіх її відчуттях. Зміна зовнішніх умов приводить до змін у роботі органів чуттів, внаслідок чого відчуття диференціюються на *знайомі* та *незнайомі*. Відповідно навколишній світ поділяється для новонародженого на дві частини – звичну як джерело безпеки й щасливих переживань і незвичну як джерело тривоги й небезпеки.

Основними фізіологічними потребами новонародженого є: сечовипускання і дефекація; потреба у теплі, адаптація до нового холоднішого температурного режиму; потреба у ссанні (її задоволення дає відчуття комфорту, заспокоює, активізує пам'ять; задовольняється під час годування грудьми, ссанні пальців й кулачків); потреба у глибокому спокійному сні; потреба в адаптації до нового об'єму простору навкруги себе – надзвичайно великого порівняно з обмеженим внутрішньоутробним; потреба у комфорті (тілесному та психоемоційному).

У перші тижні життя рот є головним органом дієвого ставлення новонародженого до дійсності. Важливим проявом активності, який засвідчує дефіцит життєво важливого для дитини, є *крик* – її соціально забарвлена реакція. З'являється *плач* як вияв потреби до спілкування, годування, догляду тощо. *Усмішка* як вияв позитивних емоцій виникає пізніше й засвідчує динаміку розвитку новонародженого як людської істоти. Оскільки основним його завданням є виживання у відмінних від внутрішньоутробних умовах життя, малюк характеризується різноманітними захисними рухами: розширенням і звуженням зіниць, миганням, зажмурюванням, покректуванням, кашлянням, випльовуванням, здриганням, викручуванням, завмиранням, затиханням, чіплянням.

Дитина фізично безпорадна, повністю залежить від дорослого, який її доглядає, годує, пестить, забезпечує комфорт. Стосунки новонародженого й дорослого насичені емоціями, тактильними відчуттями, збагачені частими фізичними контактами. Перший місяць життя називають *стадією довіри*: новонароджений починає орієнтуватися в тому, чи може він розраховувати на дорослого, довіряти йому, наскільки його люблять, чи швидко приходять на допомогу, як реагують на крик та усмішку, чи завжди підтримують у важку хвилину, чи турбуються про нього. Основним видом діяльності дорослого, що впливає на розвиток особистості упродовж першого місяця життя, в якому виникають інші види діяльності, формуються психічні процеси, закладаються передумови для особистісного становлення, виникає емоційне сприйняття, є піклування про малюка. *Новоутвореннями* першого місяця життя є: зосередженість (смакова, нюхова, слухова, зорова); емоційна спрямованість на людей; віддання переваги певним відчуттям; поява перших засобів спілкування з людьми (крик, плач, усмішка, “комплекс пожвавлення”); засвоєння перших елементів суспільного досвіду; виникнення потреби у нових враженнях.

Завдання розвитку

Сприяти м'якій адаптації новонародженого до нових умов життя: продовжувати симбіотичну єдність з матір'ю, зберігати звичні орієнтири, які забезпечує мати за допомогою обіймів, постійних дотиків до шкіри; задовольняти фізіологічні потреби дитини; формувати в неї приємні враження про навколишній світ; створювати умови для повноцінного розвитку моторних, пізнавальних та соціальних навичок; збагачувати зорові та слухові враження дитини; виявляти довіру можливостям новонародженого, ставитися до нього як до розумної істоти; уникати жорстко фіксованого сповивання, забезпечувати дитині вільні рухи; розвивати гостроту зору; давати можливість диференціювати відчуття; підтримувати прагнення дитини до спілкування за допомогою зверненої до неї усмішки, пестливих рухів, слів; виявляти увагу, показувати свою любов до неї; розвивати у ній почуття прихильності й довіри до людей; обмежувати коло постійних осіб, які доглядають малюка, забезпечують йому відчуття спокою, рівноваги, захищеності; сприяти зосередженню новонародженого на об'єктах

природи, людях, предметах, власних частинах тіла; розвивати природні можливості дитини; сприяти реалізації нею свого потенціалу, повноцінному задоволенню основних фізичних та соціальних потреб; створювати передумови для становлення в малюка відчуття власної спроможності; закладати підґрунтя для його мовленнєвого розвитку.

Організація життєдіяльності

Оскільки мати є для новонародженого джерелом звичних відчуттів і надійності (він пам'ятає материнські запахи, смаки, звуки, дотики), *фізичні контакти* з ним є важливою умовою його повноцінного розвитку. Усвідомлюючи, що спілкування з дитиною "шкіра до шкіри", дотики до неї сприяють зростанню циркуляції крові у шкірі, пальцях, кистях, стопах, розвитку ендокринної, імунної, нервової систем, головного мозку, мати активно стимулює шкіру новонародженого під час носіння на руках, годування грудьми, при спілкуванні з дитиною. Вона зігріває дитину своїм теплом, оточує аурою звичних запахів і звуків голосу, тримає на руках уміло, вправно, впевнено, забезпечуючи малюкові позитивне самопочуття.

Мати (або людина, яка її замінює) задовольняє потреби новонародженого: доглядає за дитиною, а саме: дитина не сповита, одягнута в сорочечку та інший одяг для новонародженого, можна використовувати підгузники, які слід міняти, дитина вигодовується виключно груддю матері за потребою, температура в кімнаті має бути 22–24 °С, при догляді за дитиною слід доброзичливо ставитися до немовляти.

Памперси краще використовувати тільки для прогулянок з дитиною або на певний час, наприклад, протягом сну. Решту часу дитина має бути з марлевою серветкою або марлевым підгузником, що сприяє нормальному розвитку.

Мати кваліфікує прагнення новонародженого ссати пальці та кулачки не як погане намагання, яке слід викоринювати, а як внутрішньоутробну звичку, що поступово згасне, а поки що залишається базовою потребою, задоволення якої сприяє відчуттю спокою, рівноваги, захищеності, комфорту; створює сприятливі умови для глибокого, тривалого, спокійного сну малюка; допомагає йому м'яко адаптуватися до незвичного об'єму простору, який лякає дитину, провокує неадекватні реакції, різкі некоординовані рухи руками і ногами. Вкладаючи спати, вдається до *вільного сповивання* (воно дозволяє новонародженому рухати руками й ногами, водночас повертає йому звичну форму тіла, комфортну внутрішньоутробну позу); під час неспання та засинання на руках мати не вдається до сповивання дитини, залишаючи руки і ноги вільними; в ту саму хвилину, як жінка чує дитячий плач – свідчення дискомфорту або потреби у спілкуванні, вона реагує на нього заспокійливим голосом, ніжним дотиком, адекватною поведінкою: шукає і знаходить причини дискомфорту (фізичні, механічні, емоційні), намагається їх ліквідувати, захищає нервову систему малюка, формує почуття довіри до дорослого оточення; мати диференціює та відповідним чином реагує на різний плач новонародженого – закличний, благальний, голодний, від болю, при сечовипусканні чи дефекації, коли хоче спати, невдоволений тощо.

Рідні та близькі люди (або дорослі, що їх замінюють) пристосовують своє життя до потреб новонародженого, забезпечують йому підтримку відповідно до його психічного та психосоматичного стану. Важливо, щоб мати забезпечила дитині належний догляд, покладалася не лише на жіночий інстинкт, але й сформувала материнську поведінку, необхідну для повноцінного

розвитку малюка. Жінка усвідомлює, що заколисування необхідне йому так само, як і безпосередній фізичний контакт з нею, оскільки важливе для розвитку вестибулярного апарату (під час вагітності мати колисала плід у ритм своїх кроків). Носіння на руках, погойдування, заколисування новонародженого – необхідні складові материнської поведінки: рівномірне гойдання заспокоює, розслаблює, поліпшує сон, створює відчуття комфорту.

Необхідною умовою повноцінного розвитку нервової системи новонародженого є його постійний, тісний контакт з матір'ю, який сприяє відчуттю безпеки, захищеності, комфортного тепла, ритмічному диханню. Дитина може спати на руках у матері, а при дотриманні безпеки – разом з нею на ліжку вдень. Рекомендовані нічні годування груддю, що сприяє успішній лактації, регулярному прибуванню молока. Перебуваючи біля грудей матері, новонароджений відчуває її запах, стукіт серця, ритм дихання, інші знайомі звуки її організму, ласкавий голос, які заспокоюють його, він відчувається захищеним.

Найбільш повноцінний фізичний та психоемоційний контакт матері й дитини забезпечує *грудне вигодовування*, що є продовженням зв'язку, який під час вагітності здійснювався між матір'ю та плодом через пуповину. Воно відтворює для новонародженого звичне смакове середовище (молоко матері подібне за смаком до навколоплідних вод). Окрім того, що грудне вигодовування є джерелом їжі та звичних відчуттів, воно є основою та джерелом взаємин немовляти з об'єктами зовнішнього світу, забезпечує контакт з матір'ю, тілесний та емоційний комфорт, налагодження всіх функцій організму, запорукою гармонійного розвитку, компенсацією стресів (болів, страхів). Важливо, щоб малюк знаходився на виключно грудному вигодовуванні перші 4–6 місяців, щоб його прикладали до грудей тоді і стільки часу, скільки він хоче.

Окрім фізичних дотиків матері, малюк потребує спілкування з нею – уважного й доброзичливого погляду, приємної міміки, ласкавого мовлення. Спілкування важливе для розвитку зору, слуху, здатності до контактів з іншими людьми, мовлення. Спілкуючись з новонародженим, мати супроводжує свої дії словами, наспівує приємні мелодії, розповідає приємні враження. Саме біля материних грудей і на руках у неї відбувається поступове ускладнення форм спілкування, поглиблюються взаємозв'язки, урізноманітнюються форми прояву любові й підтримки дорослим дитини, розвивається потреба малюка у нових враженнях, у пізнанні довкілля. Високий ступінь зв'язку матері з новонародженим у процесі годування груддю та догляду за ним як складного комплексу складних психофізіологічних відносин виступає підґрунтям для майбутньої соціалізації дитини.

Навколишнє середовище біля новонародженого має бути спокійним, безпечним, варіативним і водночас стабільним, налаштовувати на радісні відчуття й довіру до світу. Оскільки центральною фігурою упродовж першого місяця життя є мати (або людина, що доглядає новонародженого), саме вона уособлює собою довкілля – вона показує, привертає увагу, заспокоює, інтонує своє мовлення, сприяє виникненню пізнавального інтересу, почуття прихильності, доброзичливого ставлення, відкритості до контактів із довкіллям, формує інтерес до оточуючого світу та самого себе, уникає впливу руйнівних та гальмівних подразників. Важливо підтримувати “комплекс пожвавлення” як важливий показник соціального розвитку новонародженого.

Батьки створюють сприятливі умови для виникнення у новонародженого зародкових форм активності як передумови розвитку самостійності. Дорослі усвідомлюють, що зосе-

редження малюка на людях та предметах є запорукою формування в подальшому спостережливості, людяності, працелюбності як базових якостей; зародження інтересу до себе – умовою виникнення в майбутньому самолюбності та самовладання; набуття первинних пізнавальних навичок – запоруки майбутньої розважливості.

Основний зміст педагогічної діяльності у перший місяць життя дитини полягає у догляді за малюком, забезпеченні його якісним харчуванням, яким у цьому віці є виключно грудне вигодовування, сприятливими для відпочинку та короткотривалого неспання умовами. Дорослий усміхається, ласкаво звертається до дитини, реагує на її крик, забезпечує комфорт, уникає дратівливості, ліквідує всілякі незручності, сприяє задоволенню основних психофізіологічних потреб, створює спокійне середовище, збагачує його привабливими для ока й вуха дитини предметами.

Показники розвитку:

- рефлекторно хапає брязкальце (долоні переважно закриті);
- мимовільно підводить руку до рота;
- сприймає джерело світла та рух предметів, стежить за ними поглядом;
- криком дає знати про неприємні відчуття;
- з'являються слабкі гортанні звуки ("ах", "ех", "ух");
- заспокоюється, якщо погладжувати, годувати груддю, брати на руки;
- помітивши обличчя людини, на мить затримує погляд, завмирає.

НЕМОВЛЯ

(від 1 місяця до 1 року)

Загальна характеристика вікового етапу

Розвиток дитини від одного до дванадцяти місяців відіграє важливу роль у подальшому її становленні як індивіда, суб'єкта діяльності, особистості, індивідуальності. На першому році життя закладається фундамент розвитку психіки та особистості; дитина послідовно оволодіває життєво необхідними навичками та руховими вміннями (перевертається з живота на спину, повзає, самостійно сідає, стоїть без опори, утримує рівновагу, починає ходити); розвиваються різні форми її поведінки (харчової, соціальної, пов'язаної з відправленням природних потреб та ознайомленням із власним тілом й навколишнім світом); відбувається первинна соціальна адаптація дитини, вона оволодіває вмінням взаємодіяти у парі (з матір'ю, батьком, іншими родичами), одержує від цього емоційне задоволення. У кінці першого – на початку другого місяця малюк виявляє здатність зосереджувати увагу на зовнішніх об'єктах, проявляти елементарну вибіркочувальну емоційну спрямованість на людей, у нього виникають перші засоби спілкування з ними. Швидкими темпами вдосконалюється чутливість аналізаторів, інтенсивно розвивається нервова система. Немовля здатне аналізувати та синтезувати зовнішні сигнали, диференціювати їх. У віці трьох місяців малюк виділяє серед інших людей матір, з чотирьох – диференціює своїх і чужих. У кінці першого півріччя порівняно з іншими реакціями максимальної частоти досягають домовні засоби спілкування. Рідні дорослі виступають найсильнішим емоціогенним об'єктом, спілкування з ними перетворюється на специфічну активність, метою якої є сам контакт. У цій активності і на її основі формуються маніпулятивна й предметна діяльності, виникає відображувальна гра, з'являються еле-

менти праці. Наприкінці першого року виникають функціональні дії, які відтворюють дорослі способи дій з предметами. Крик з реакції на дискомфорт перетворюється на форму мовного спілкування. Дитина починає розуміти слова, реагувати на них. Виникають елементарні форми мовленнєвого діалогу.

На кінець першого року життя зріст дитини становить 70–80 см, вага близько 10–12 кг (потроєна вага новонародженої). Немовля відрізняється великою головою (1/4 частина тіла) і короткими ногами (1/3 довжини тіла). Основні антропометричні характеристики подано у таблиці.

Середні показники довжини, маси тіла, окружності грудної клітки дітей від народження до 12 місяців						
Вік	Стать					
	Хлопчики			Дівчатка		
	Окружність грудної клітки (см)	Довжина тіла (см)	Маса тіла (г)	Окружність грудної клітки (см)	Довжина тіла (см)	Маса тіла (г)
При народж.	34–37	48–52	3075–3985	34–38	48–51	2890–3780
1 міс.	35–38	52–57	3680–4960	36–40	51–56	3606–4694
3 міс.	39–43	59–64	5950–6900	38–43	58–62	5495–6655
6 міс.	42–47	65–70	7790–9450	43–46	64–69	7050–8910
9 міс.	45–49	70–76	8705–11150	45–51	68–73	8270–10290
12 міс.	45–50	73–79	1000–11500	47–51	72–77	9001–10800

У 3 місяці дитина тримає голівку, на 4–5-му – її рука як орган практичної діяльності та пізнання починає діяти цілеспрямовано. Першою цілеспрямованою дією є *хапання*, наступною – *обмацування* предметів. Відбувається розподіл функцій між правою та лівою руками. Виникають довільні рухи очей, які мають характер *пошуку*, узгоджуються з поворотом голови та рухом тулуба. У віці 6–8 місяців немовля оволодіває вмінням *сидіти*, на 8-му місяці пересувається на животі, з 9-го починає повзати та стояти, спираючись на опору. В кінці року робить перші самостійні кроки. Емоції стають способом спілкування дитини з довкіллям.

Спілкування дорослого з дитиною характеризується нерозривністю їх єдності: вона не може самостійно задовольняти свої потреби, інша людина виступає необхідною умовою розвитку малюка, все його життя організоване так, що поруч знаходиться дорослий. Він вводить немовля в природне, предметне і соціальне середовище, знайомить з моральними правилами, виступає носієм різноманітної інформації, уособлює собою соціальні норми й вимоги, виступає *посередником* між дитиною і оточуючим світом. Рушійною силою розвитку виступає протиріччя між максимальною соціальністю дитини, її потребою у дорослій людині та мінімальним володінням засобами впливу на нього, можливостями реалізувати власну активність. Ставлення немовляти до дійсності є *соціальним ставленням*. Дорослий набуває статусу *партнера* по емоційному співробітництву.

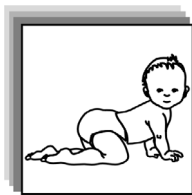
У віці 2–6 місяців *провідною діяльністю* виступає *емоційне спілкування з дорослим*, а основною формою – *особистісне спілкування*. Воно передбачає сформовану потребу дитини в емоційній взаємодії з дорослим та в його доброзичливій увазі до неї; здатність комплексом поживлення (мімікою задоволення, відповідними жестами, активними рухами, вокалізаціями) реагувати на звернені до нього усмішку, пестощі, слова дорослого; впізнавати матір і батька, виділяти їх з-поміж інших людей, особливо радіти їм, виявляти готовність підтримати контакт.

У 6–12 місяців *провідною* виступає *предметно-маніпулятивна діяльність*, заснована на потребі дитини у спілкуванні з дорослим як з партнером по спільних діях. Дитина проявляє

бажання маніпулювати предметами; мімікою, жестами, вокалізаціями запрошує його до практичного співробітництва, вимагає від дорослого показу способів дії з предметами та іграшками, радіє відкриттям нових способів і властивостей предметів, намагається відтворити елементарні предметні дії, орієнтується на дорослого як зразок для наслідування.

Віковими новоутвореннями у немовляти виступають: елементарні форми орієнтовних реакцій (зосередження, стеження, кругові рухи очима, утримання погляду на новому предметі); реакція на голос матері, чутливість до емоційного тону дорослого, розуміння слів; цілеспрямовані, результативні та функціональні дії; перебудова голосових реакцій (агукання, гукання, белькотіння); потреба у спілкуванні з іншими рідними, розширення кола спілкування, виникнення вказівного жесту як засобу зв'язку з іншою людиною; пересування у просторі (повзання, самостійна хода); відділення "Я" від "Ми"; найпростіші розумові дії, засновані на встановленні елементарних зв'язків і відношень між предметами та їх властивостями.

Кінець першого року життя є *кризовим* для розвитку особистості. Криза спричиняється суперечністю між інтенсивним фізичним і психічним розвитком немовляти, зміною його горизонтального положення на вертикальне, появою елементарних навичок самостійного харчування, ходінням, діями з предметами і водночас обмеженістю ресурсів малюка, який прагне більшого, ніж може. Дорослий з людини, яка все робить за дитину, перетворюється на помічника, посередника, зразок для наслідування.

ОСНОВНІ ЛІНІ РОЗВИТКУ

ФІЗИЧНИЙ РОЗВИТОК

Вікові можливості

Фізичне благополуччя малюка цілком залежить від дорослої людини. Він інтенсивно зростає і розвивається, адаптується до нових умов життя за допомогою безумовних рефлексів, основними з яких є: *харчовий* (торкання кінчиків губ чи язика малюка викликає в нього смоктальні рухи, зосередженість на них, гальмування інших рухових дій) та *хапальний* (дитина міцно хапає все, що потрапляє до її рук). У перші місяці життя виникають одноактні рухи (утримання голови), пізніше розвиваються комплекси рухів – повзання, ходьба. Перше півріччя характеризується надзвичайно високою чутливістю організму до розвивальних впливів зовнішнього середовища. Основним надбанням шестимісячної дитини є здатність сидіти, яка істотно розширює простір її огляду. Розвиток координаційних можливостей дає змогу маніпулювати з предметами, сприяє подальшому ознайомленню дитини з навколишнім світом. У другому півріччі збагачується досвід рухових дій малюка, поліпшується його орієнтація у просторі, вдосконалюються рухи, набувають більшої координованості, вправності, довільності. Темпи оволодіння руховими діями у дітей індивідуальні, залежать від задатків, виховних впливів дорослих та власної активності малюка.

Орієнтовний розподіл часу на процеси життєдіяльності протягом дня дітей 1-го року життя подано у таблиці. Необхідно пам'ятати, що перші 3–4 тижні після народження – це період адаптації, коли частота годувань може коливатись від 6 до 12–14 разів на добу залежно від

функціональної зрілості дитини та особливостей становлення лактації у матері. Як правило, до кінця першого місяця життя у дитини встановлюється власний, досить чіткий режим годувань – неспання – сну. Частота годувань може бути 6–7 разів на добу, а при нічних годуваннях – 8 разів на добу, тобто через 3–3,5 години. Важливо не уникати нічних годувань (якщо дитина прокинулася уночі й плаче, потрібно не заспокоювати її або давати воду, а погодувати груддю). Це сприяє виробленню більшої кількості молока, оскільки саме вночі найбільш активно синтезується гормон пролактин, що відповідає за секрецію молока. Але й у дітей більш старшого віку режим дня час від часу може порушуватись. У періоди інтенсивного росту дитини (“голодні” кризи) або при тимчасовому зменшенні секреції молока у матері (“лактаційні” кризи) виникає потреба у більш частому годуванні. Це стимулює секрецію молока у матері і, як правило, через декілька днів знову встановлюється динамічна рівновага між “попитом” та “пропозицією”, і немовля повертається до звичного режиму дня.

Процеси життєдіяльності дитини протягом перших 5–6 місяців життя визначаються грудним вигодовуванням дитини за її потребою, вільним режимом сну та активності немовляти. Здорова дитина сама встановлює оптимальний для неї час годування, сну та активності. Слід зазначити, що в 5–6 місяців дитина вже повинна отримувати додаткове харчування крім материнського молока (овочеве пюре або каша залежно від показників її фізичного розвитку). Після 7–8 місяців, коли в харчування дитини введено вже перше та друге пригодовування, можна визначити орієнтований розподіл часу процесів життєдіяльності відповідно до наведених у таблиці.

Процеси життєдіяльності	Вік дітей			
	Від народж. до 2,5–3міс.	Від 2,5–3міс. до 5–6 міс.	Від 5–6 міс. до 9–10 міс.	Від 9–10 міс. до 1 року
Годування	Вільне вигодовування на вимогу дитини	Вільне вигодовування на вимогу дитини	6.00, 10.00 14.00, 18.00 22.00 або 3.30	7.30, 11.30 16.00, 19.30 22.00
Неспання	Дитина сама визначає час неспання (активності)	Дитина сама визначає час неспання (активності)	6.00-8.00 10.00-12.00 14.00-16.00 18.00-20.00	6.30-9.30 11.30-14.00 16.00-19.30
Сон	Дитина сама визначає час сну	Дитина сама визначає час сну	8.00-10.00 12.00-14.00 16.00-18.00 20.00-6.00	9.00-11.30 14.00-16.00 19.30-6.30
Масаж, гімнастика	9.30-10.00	10.00-11.00	11.00-12.00	12.00-13.00
Купання	20.30-21.00	19.30-20.00	19.30-20.00	19.00-19.30
Нічне годування	На вимогу дитини	На вимогу дитини	22.00	22.00 (до 10 міс.)

Зміст фізичного розвитку немовляти передбачає сформованість у нього: моторних умінь і навичок, харчової поведінки, *гігієнічних* навичок, навичок безпечної життєдіяльності, основ фізичних якостей. Динаміка змін цих параметрів протягом першого року життя є такою:

2 місяці

Зміст фізичного розвитку

Моторний розвиток. Малюк упевнено тримає голову, високо піднімає її з положення лежачи на животі; повертає голову, розглядає оточуюче; добре тримає корпус, завдяки чому може сидіти на руках у дорослих “стовпчиком”. Робить безрезультатні спроби пересуватися

плазом; перевертається з живота на бік; енергійно рухає ногами, змахує ними; наближає руки до рота. Якщо дорослий бере малюка на руки, підтримуючи його спину, він тримає голову у вертикальному положенні протягом 1–2 хвилин. У малюка з'являється прагнення стояти, впершись ніжками, що він і робить, знаходячись на руках у матері, коли вона підтримує його під пахви. Завдяки зміцненим м'язам корпусу малюк робить багато рухів тілом в положенні лежачи на спині (пробує підтягтися) та на животі (високо піднімається на руках). Координує рухи руки і голови; тягнеться до іграшок, утримує, якщо вкласти іграшку йому в руку.

Харчова поведінка. Годування виключно грудне, на вимогу малюка, без вираженого режиму. Малюк багато часу проводить біля грудей матері, посмоктує їх протягом години. Потребує ссання грудей під час сну. Сон біля грудей матері у поєднанні з посмокуванням груді викликає у малюка відчуття безпеки, необхідне для формування повноцінної зрівноваженої психіки. Зберігається зригування їжі.

Гігієнічні навички. Сечовипускання під час неспання відбувається кожні 30–40 хвилин, протягом доби до 15–30 разів. Мінімальна кількість сечовипускань – 6–7 разів на добу. Звільнення кишечника настає практично при кожному годуванні, до 10–12 разів на добу. У цьому віці сечовипускання може ставати контрольованим: малюк спить сухим, а для сечовипускання подає сигнал матері, просинається, щоб його висадили. З цього моменту деякі малюки можуть контролювати дефекацію, що виражається в успішному висаджуванні. Водночас користування підгузниками забезпечує спокійний сон дитини, в тому числі після сечовипускань та дефекації.

Завдання розвитку

Стимулювати, підтримувати та схвалювати намагання малюка підняти та втримати голову у положенні лежачи на животі та на руках у дорослого. Створювати сприятливі умови для координації немовлям рухів руки і голови. Забезпечувати дитині відчуття комфорту і затишку під час її сну, в період неспання, в процесі годування; використовувати загартувальні процедури. Виробляти в малюка елементарну здатність повідомляти про свої фізіологічні потреби.

Організація життєдіяльності

Оскільки на другому місяці життя дитина починає виявляти інтерес до свого тіла, звикати до нього, робити спроби управляти ним, батьки (у першу чергу мати) мають щоденно проводити нескладну гімнастику, а кожну вправу супроводжувати лагідними словами. Продуктивним є комплекс пестувальної гімнастики, яка передбачає використання дорослими таких фольклорних форм, як пестушки та потішки. Починаючи з перших місяців батьки *загартовують* малюка, використовуючи для цього повітряні ванни впродовж 1–3 хвилин.

Показники фізичного розвитку:

- піднімає голову й утримує її протягом кількох секунд, лежачи на животі та знаходячись на руках у матері;
- координує рухи очей і голови;
- відчуває комфорт, лежачи з матір'ю поряд і маючи можливість за потреби ссати її грудь;
- може просинатися для сечовипускання.

3 місяці

Зміст фізичного розвитку

Моторний розвиток. Підтягується на руках, упирається ногами, робить спроби піднятися, якщо дорослий подає руки; відштовхується ногами від опори; лежачи на животі, піднімає голову і тулуб; піднімає тулуб, розгинаючи руки. Тривалий час утримує голову. Намагається багато стояти на руках у матері, перебирає ногами (“тупцює”). Багато сидить на руках, тобто знаходиться в положенні “сидячи”. Перевертається на бік з положення лежачи на животі або на спині. Цупко хапається руками за все підряд, впевнено захоплює предмети.

Харчова поведінка. У малюка 10–12 харчувань протягом дня і 2–3 – вночі. Не виключені прикладання малюка до грудей на нетривалий час (їх кількість порівняно з минулим місяцем скорочується). Може з'явитися тривала нічна перерва в годуванні – близько 5 годин. Частіше нічна перерва становить 2,5–3,5 години. У цьому віці настає приємний момент: малюк під час годування захоплює ручками материну грудь, мле її, час від часу відривається від неї, вдивляється в обличчя, усміхається.

Гігієнічні навички. Радіє приготуванням до купання, із задоволенням купається. У певній кількості немовлят можуть налагоджуватись регулярні випорожнення, вони можуть з'являтися щоденно в один і той самий час. У більшості випадків висаджування залишається успішним, хоча ймовірні спроби відмовитися від висаджування (дитина випрямляє ноги, вигинається).

Завдання розвитку

Забезпечувати доцільні умови для зміцнення здоров'я дитини: гігієнічні й загартувальні фактори, позитивно-емоційну атмосферу, стимулювання фізичного розвитку, раціонального розподілу процесів життєдіяльності; сприяти оволодінню малюком руховими діями щодо зміни положення тіла та переміщення у просторі, розвитку координації рухів рук, вміння маніпулювати з предметами; заохочувати намагання виявляти навички самостійності у виконанні рухів, ігрових дій, гігієнічних процедур, прийомі їжі; викликати комплекс емоційно-м'язового пожвавлення, позитивні емоції під час виконання рухових дій разом з дорослими та самостійно, гігієнічних процедур.

Організація життєдіяльності

Батьки усвідомлюють, що освоєння дитиною перевертання на живіт і на спину є важливим етапом в оволодінні нею своїм тілом та підготовці до майбутньої самостійної ходи. Дорослі стимулюють малюка перевертатися зі спини на живіт та з живота на спину, супроводжують процедуру лагідними словами та ніжним дотиком до тіла, підбадьорюють дитину в разі певних утруднень, не сердяться на неї, якщо перевертання вдається важко або поки що не вдається.

Показники фізичного розвитку:

- підтягується на руках, впирається ногами, відштовхується від опори, намагається піднятися;
- тривалий час утримує голову;
- качає прес, стоїть з підтримкою під пахвами, перебирає ногами;
- на руках у матері знаходиться в сидячому положенні;
- перевертається з живота на бік;

- під час годування груддю захоплює її руками, мене;
- радіє воді; позитивно сприймає загартувальні процедури;
- висаджування періодично виявляється успішним.

4 місяці

Зміст фізичного розвитку

Моторний розвиток. Рухова активність значно зростає: дитина самостійно перевертається на живіт зі спини і на спину з живота. Лежачи на животі, високо піднімається на руках, починає пересуватися по колу, штовхаючись руками і ногами (мовби крутиться навкруги пупка). Підтягає ноги, піднімається рачки, розгойдується при цьому. Лежачи на спині, підтягується, схопившись за опору. Може сісти і навіть піднятися, якщо схопитися пальцями за руки дорослого. Сидить рівно, проте без підтримки або опори завалюється на бік. Використовує будь-яку можливість піднятися вертикально, спертися на ніжки. Малюк впевнено хапає рукою предмети.

Харчова поведінка. Малюк починає помітно рідше прикладатися до грудей: ссе перед сном, під час пробудження, під час сну (денного і нічного). У зв'язку з цим з'являється досить точний режим годування. Малюк починає спостерігати за їжею дорослих, цікавитися тим, як вони це роблять: стежить за руками, заглядає в рот. Під час годування груддю дитина притискає її яснами, починає відволікатися по боках, відвертатися від грудей, а через деякий час знову їх ссати. Це засвідчує, що віднині дитина може до певної міри самостійно визначати стратегію своєї поведінки, усвідомлює, що вона і мати – окремі особи, поведінка яких відрізняється.

Гігієнічні навички. Малюк відчуває задоволення, коли його купають; відчуває полегшення, коли його миють, підмивають; радо усміхається після того, як дорослі зняли з нього мокрі штанці, вийняли з-поміж ніг брудний підгузник, перевдягли в сухий та зручний одяг. Дитина емоційно реагує на схвалення матері: "Яка чистенька в мене донечка!".

Завдання розвитку

Створювати сприятливі умови для повноцінного моторного розвитку – вміння перевертатися, підніматися на руках, підтягатися, ставати рачки. Формувати харчову поведінку, інтерес до їжі дорослих, вміння радіти спілкуванню з матір'ю під час годування груддю. Стимулювати бажання купатися, вмивати брудні руки й обличчя, радіти воді. Виховувати відчуття комфорту від перебування в чистому ліжку, одязі. Вправляти в умінні емоційно відгукуватися на схвалення дорослого, пов'язане з охайним виглядом малюка.

Організація життєдіяльності

Годування залишається грудним, без введення води і будь-яких підгодовувань. Вправляючи малюка в умінні орієнтуватися, повертати на звук голову і тулуб, батьки ззаду або збоку на відстані 1,5–2 метри торохкотять іграшкою (брязкальцем, дзвіночком) і чекають на реакцію дитини. Добре, якщо через 10–15 секунд вона повернеться, шукаючи очима джерело звуку, зрадіє, коли його знайде. Бажано схвалити її досягнення, повторити вправу ще один-два рази. Коли під час годування груддю дитина відволікається, відвертається, матері не слід на неї ображатися, сердитися, прибирати грудь, вважаючи, що малюк вередує. У такий спосіб він заявляє про свої зрослі можливості, своє "Я". Варто підтвердити дитині свою прихильність,

продемонструвати надійність, але показати мімікою, що вам було боляче. Доцільно проводити сухе обтирання тіла малюка фланелевою рукавичкою до незначного почервоніння шкіри (7–10 разів), потім рукавичкою, змоченою у воді з температурою $+37^{\circ}\text{C}$, поступово знижуючи її до $+35^{\circ}\text{C}$. Загартуванню дитини сприяє обливання водою, температура якої на 1°C нижче за температуру води, в якій дитину купують. Влітку буде доречним проведення обливання на свіжому повітрі, якщо у затінку не менше $+20^{\circ}\text{C}$ – 18°C . Ефективним засобом загартування та зміцнення здоров'я малюка перших місяців життя є плавання.

Показники фізичного розвитку:

- перевертається зі спини на живіт, з живота на спину;
- лежачи на животі, піднімається на руках;
- стає рачки, розгойдується;
- лежачи на спині й тримаючи дорослого за руки, підтягується;
- притискає груди матері яснами;
- спостерігає за їжею дорослих;
- охоче купається, відчувається у воді комфортно;
- відчуває задоволення після перевдягання у чистий одяг.

5 місяців

Зміст фізичного розвитку

Моторні уміння та навички. Вдосконалюються навички перевертання з живота на спину; при підтримці під пахвами стоїть, згинаючи ніжки; впевнено утримує голову, якщо його піднімає дорослий; сидить, підтримуваний за обидві руки; ритмічно згинає і розгинає ноги, “пританцьовує” на руках у дорослого; утримує по предмету у кожній руці.

Харчова поведінка. Вигодовування дитини залишається виключно грудним, однак поступово її починають привчати до підгодовування. Орієнтовно з п'яти місяців малюк починає виявляти інтерес до харчових продуктів, які споживають рідні дорослі. Він вимагає, щоб йому дали спробувати нову їжу: простягає руку до маминої ложки, тарілки, чашки. Поява харчового інтересу відповідає появі у дитини можливості хапати предмети та утримувати їх у руках. Саме завдяки цьому вона може самостійно взяти їжу, тримати її в руках і донести до свого рота. При введенні підгодовування необхідно пам'ятати, що спочатку дитина має отримати грудне молоко, а тільки потім продукт харчування, яким підгодовують дитину.

Гігієнічні навички. У цьому віці у дитини під час неспання скорочується період між сечовипусканнями (їх ритм – орієнтовно 1 раз у 30–40 хвилин). Частота появи випорожнень та сама, що й у попередньому місяці. Висаджування стає успішнішим, поліпшується контроль над сечовипусканням: малюк може перерватися, якщо почав мочитися, і завершити справу у потрібному місці.

Завдання розвитку

Розвивати моторні уміння й навички малюка, підтримувати його намагання змінювати пози, перевертатися, утримувати голову, поводитися активно. Створювати позитивну атмосферу, забезпечувати малюкові емоційний комфорт, радіти найменшим його досягненням. Обережно задовольняти інтерес дитини до дорослої їжі, штучно не прискорювати цього процесу, але й не гальмувати його. З розумінням ставитися до періодичних відволікань малюка від ссання грудей,

не дорікати та не квапити його. Вправляти в умінні дитину контролювати процеси сечовипускання й дефекації, схвалювати за успішне висаджування. Створювати сприятливі умови для ознайомлення дитини з різними частинами людського тіла – батьків та свого власного.

Організація життєдіяльності

Допомагаючи дитині відкривати різні частини свого тіла, управляти ними, батькам важливо дозволити їй знайомитися не з шкарпетками та комбінезончиком, а з власними ручками та ніжками. Важливо, щоб у свідомості немовляти відбилися (закарбувалися) частини його тіла, а не предмети одягу. Батькам варто усвідомлювати, що знайомству малюка зі своїм тілом значно менше заважають сорочечка, майка або футболка, оскільки вони закривають верхню частину його тіла – груди, спину, які стануть предметом уваги після року. Поки що дитину цікавлять кінцівки, живіт, статеві органи. Дорослі мають брати до уваги, що починаючи з п'ятимісячного віку і до 1,5 року дитина запам'ятовує саме ті продукти харчування, які споживають у її сім'ї. Ті продукти, знайомство з якими у ці терміни не відбулося, використовуються нею неохоче або просто вона відмовляється їх споживати. Якщо малюк тягнеться до маминої ложки, тарілки, чашки, йому можна запропонувати лизнути ті харчові продукти, які вживають батьки та інші члени сім'ї. Часті відволікання малюка під час ссання грудей мати має прийняти: по-перше, її усамітнення не особливо допомагає; по-друге, емоційне незадоволення дитиною завдає лише шкоди, по-третє, роблячи по 2–3 ссальних рухи між перервами на розглядання довкілля, малюк добре набирає вагу і добре почувається. Для повноцінного розвитку рухової сфери дитини дорослі створюють різноманітне, динамічне, комфортне середовище, вправляють у рефлекторних, слухових, зорових реакціях та рухових діях. Вони стимулюють фізичний розвиток тим, що підвішують над ліжечком, манежем різноманітні іграшки-підвіски, кільця, образні іграшки. Розташування великих м'яких іграшок у манежі активізує рухові дії дитини: збоку манежу – перевертання на бік та живіт, на бар'єрі манежу – повзання, в кінці манежу – вставання та переміщення. Під час неспання використовують погладжувальний масаж рук, ніг, спини та живота; вдаються до різноманітних вправ.

Показники фізичного розвитку:

- стоїть при підтримці під пахви;
- сидить при підтримці за обидві руки;
- "пританцьовує" на руках у дорослого;
- виявляє все більший інтерес до дорослої їжі;
- самостійно утримує в руках шматок яблука, сухарик;
- час від часу відволікається на стороннє від ссання грудей;
- кращим стає контроль за сечовипусканням.

6 місяців

Зміст фізичного розвитку

Моторні уміння та навички. Малюк самостійно сідає з положення лежачи на боці; встає на коліна й піднімається на ноги. Недовго самостійно сидить. Стоїть, спершись на опору грудьми, маніпулюючи однією або двома руками. Може зробити 2-3 кроки, тримаючись за опору або руки дорослого. Подовгу розгойдується, стоячи рачки, "репетирує" повзання, може почати повзти по рівній поверхні. Як правило, дитина повзе вперед, проте окремі діти повзуть, рухаючись задом. Здатна переповзти через невеличку перепону. Впевнено маніпулює предметами.

Харчова поведінка. Вигодовування залишається грудним. Малюк продовжує знайомитися з їжею дорослих, виявляє до неї активний інтерес. З цього віку більшість дітей потребує підгодовування. Малюк продовжує пробувати різну їжу на смак; тримає чашку і ложку за ручку тощо. Це не свідчить про брак материного молока і не є виявом голоду. Малюк просто задовольняє свою потребу у нових враженнях. Але дитині в такому віці ще не можна давати пробувати багато різних продуктів – це може викликати алергію та розлад травлення. У цей період також зникає дія рефлексу виштовхування, який не дозволяв малюкові ковтати тверду їжу. У системі травлення дитини дозрівають необхідні ферменти, виникає більший інтерес до їжі дорослих. Під час грудного годування вона впирається ручками в матір, ніби відштовхується від неї, що засвідчує усвідомлення нею своєї окремоті, відмінності від матері. Тримає чашку і ложку за ручку тощо. Поступово до раціону вводиться підгодовування, яке витісняє одне з грудних годувань.

Гігієнічні навички. Почувається комфортно у воді, охоче купається, миється; підставляє під воду руки, ротovu порожнину. Дитина знову виявляє протест проти висаджування (особливо за умови безперервного використання памперсів). Спокійно ставиться до цього лише після і під час сну. Однак періодично малюк починає сам просити, щоб його висадили, сигналізує хниканням, скигленням.

Завдання розвитку

Удосконалювати набуті на попередніх етапах розвитку моторні уміння та навички, стимулювати появу нових. Створювати атмосферу довіри до можливостей малюка, підтримувати його вдалі спроби, заспокоювати при невдахах, допомагати у прагненнях бажаного. Щоденно використовувати загартовувальні процедури, виховувати до них позитивне ставлення. Сприяти набуттю дитиною навичок жування та ковтання твердої їжі. Схвалювати спроби малюка повідомити про свої фізіологічні потреби, бажання виглядати чистим, охайним.

Організація життєдіяльності

Дорослі розуміють, що освоєння дитиною вміння повзати є важливим етапом на шляху підготовки до самостійної ходи, утримання рівноваги. Батьки стимулюють бажання малюка доповзти до іграшки, схвалюють вдалі спроби, підбадьорюють при невдахах. Щоб малюк успішніше навчався утримувати рівновагу, необхідно, щоб його ніжки були оголеними: якщо стопа закрита шкарпетками чи взуттям, значно знижується вправність дитини, її впевненість у руках. Крізь шкарпетку і тим більше взуття стопа малюка не відчуває поверхні, на яку він стає, що заважає балансуванню, утриманню рівноваги, порушує координацію його рухів. Оскільки у цьому віці дівчатка дещо відстають за своїм моторним розвитком від хлопчиків (лише намагаються підняти рачки, не можуть сидіти самостійно, піднімаються і сідають, тримаючись за опору; сидячи завалюються набік; стоять невпевнено; стоячи перебирають ногами), батьки мають орієнтуватися у цих відмінностях, не порівнювати своїх синів з доньками, створювати для обох представників різної статі сприятливі умови, радіти досягненням кожного. Корисно протягом 10–15 хвилин щоденно проводити повітряні ванни.

Показники фізичного розвитку:

- стає на коліна, піднімається на ноги, тримаючись за опору;
- сидить протягом 1–2 хвилин;
- стоїть, спершись грудьми на опору, маніпулюючи однією або двома руками;

- повзе, може переповзти невеличку перепону;
- під час грудного годування впирається в маму руками, відштовхується від неї;
- пробує дорослу їжу, жує і ковтає її;
- час від часу просить, щоб його висадили.

7 місяців

Зміст фізичного розвитку

Моторні уміння та навички. Значно вдосконалюється повзання: дитина пересувається вправніше і швидше. Переповзає від предмета до предмета на невелику відстань. Якщо малюк лише починає повзати, він може робити це лежачи на животі, піднімаючись рачки, рухаючись задом. Повзаючи по підлозі, дитина досягає меблів, спирається на них і намагається піднятися. Стоячи і тримаючись за опору однією рукою, намагається маніпулювати другою. Самостійно сідає, лягає; сидить; встає на коліна, тримаючись за опору. Ходить, тримаючись за руки матері, у процесі ходи присідає. Розмахує головою, мовби говорить "ні", що засвідчує інтенсивний розвиток вестибулярного апарату. Тягнеться до дорослого, проситься на руки. Знижується тонус м'язів рук, рухи руками стають координованішими.

Харчова поведінка. У свідомості малюка грудне вигодовування не пов'язане зі споживанням продуктів із загального столу; для нього вони є двома незалежними процесами. Дитина може просити грудь до підгодовування, під час їжі, після підгодовування і незалежно від нього. Під час ссання грудей прикушує їх, що засвідчує наступний етап відділення дитиною свого "Я" від матері.

Гігієнічні навички. Малюк впізнає та позитивно сприймає щоденні гігієнічні процедури: купання, миття ніг і обличчя, використання носовичка. Він терпляче ставиться до підстригання нігтів, якщо мати примовляє ласкаві слова, заспокоює його, тримає у зручному положенні. Дитина охоче підставляє руки під струмінь води, змиває мильну піну. Відчуває задоволення після висаджування на горщик, підмивання і перевдягання у чистий одяг. Радіє схваленню рідних, які звертають увагу на її акуратний вигляд, чисте й гарне вбрання.

Завдання розвитку

Забезпечити повноцінний фізичний розвиток малюка: оптимальну для віку міру розвитку моторних умінь і навичок, адекватну харчову поведінку, елементарні гігієнічні навички. Створити для цього сприятливі умови: вправляти в умінні повзати, підніматись, присідати, ходити, тримаючись за опору, впевнено сидіти. Показувати дитині, як правильно рухатися та діяти у просторі житла, стимулювати бажання наслідувати дії дорослого. Схвалювати прагнення малюка виявляти самостійність, цілеспрямованість, наполегливість, певну витривалість. Заохочувати бажання дитини виглядати охайною.

Організація життєдіяльності

Батьки створюють для малюка *безпечні умови*: приміщення, в якому він грається, має бути просторим, світлим, вільним для пересування, не містити небезпечних (важких металевих, гострих та дрібних предметів, ліків чи хімічних речовин). Дорослі привчають малюка до *гігієни*: провітрюють приміщення, проводять гігієнічні процедури (щоденно купають, миють

руки, ноги, обличчя, підстригають нігті, пропонують для використання носовичок; перетворюють на цікаву гру процес умивання, стимулюють самостійне підставлення дитиною рук під струмінь води, змивання мильної піни з них. Батьки *формують акуратність*: звертають увагу малюка на охайний зовнішній вигляд, на ознаки забруднення тіла, одягу та речей, з якими дитина діє, заохочують її намагання з допомогою дорослого їх усувати, перевдягатися. Систематичне висаджування на горщик сприяє тому, що малюк буде своєчасно повідомляти про свої фізіологічні потреби, радіти чистоті свого тіла. Важливо забезпечити йому *здоровий сон*, вдень – на відкритому повітрі; дитину вкладають спати тоді, коли вона виявляє млявість, позіхає, починає капризувати. Як правило, вона прокидається, коли настає час годування. Важливо *правильно організувати харчування*, сприяти тому, щоб дитина їла з апетитом. Поки вона не вміє самостійно сидіти, її годують, тримаючи на руках. У цьому віці дитина отримує грудне молоко, а також один або два рази повноцінне підгодовування.

Оскільки годування груддю та споживання твердої їжі є для малюка двома окремими процесами, замінити грудне вигодовування підгодовуванням неможливо і недоцільно. Якщо дитина під час грудного годування прикушує материну грудь, реакція має бути природною та адекватною: грудь можна прибрати й показати їй, що такі дії мамі неприємні. Проте не варто реагувати надміру бурхливо або робити вигляд, що нічого не трапилось. Бурхлива реакція може злякати малюка, а відсутність будь-якої дезорієнтує дитину. Оскільки малюк досить часто змінює позу під час ссання грудей, матері доводиться пристосовуватися до постійних змін його пози. Важливо, щоб у різні пори року малюк спав не менше 4–6 годин на повітрі.

Показники фізичного розвитку:

- вправно і швидко проповзає невелику відстань;
- спираючись однією рукою на опору, другою маніпулює;
- ходить, тримаючись за руки матері;
- розмахує головою, мовби говорить “ні”;
- під час ссання грудей прикушує їх;
- впізнає і позитивно ставиться до основних гігієнічних та загартовувальних процедур;
- небайдужа до схвалення дорослим її бажання бути чистою.

8 місяців

Зміст фізичного розвитку

Моторні уміння та навички. Встає з положення стоячи на колінах; стоїть при підтримці дорослого за обидві руки, а згодом – за одну; переступає при підтримці під пахви або за обидві руки; самостійно підводиться та опускається, тримаючись руками за опору. Розвивається та вдосконалюється навичка ходи: малюк ходить, тримаючись однією рукою за опору або за руку дорослого. При цьому в іншій руці може носити іграшку. Цей прогрес пов’язаний з розвитком вестибулярного апарату і збігається з активним тренуванням відчуття рівноваги (малюк піднімається на ноги, тримаючись за опору, відштовхується від неї, стоїть, балансуючи кілька хвилин без опори, падає і повторює те саме декілька разів; продовжує качати головою, мовби говорячи “ні”). Дитина впевнено сідає, змінює положення сидячи, пересідає з одного місця на інше, охоче повзає різними способами, робить це спритно й швидко. Може подолати невисокий поріг, робить це обережно й повільно.

Харчова поведінка. Дитина продовжує отримувати грудне молоко, а також підгодовування один-два рази на добу. Поступово розширюється обсяг страв і продуктів підгодову-

вання. Під час ссання грудей вона може м'яти та щипати материні груди руками. Досягає певної свободи дій, прагне самостійно знайти материну грудь і дістати її з-під одягу. Під час спільного з матір'ю сну може сама прикластися до неї. Під час денних годувань малюк впирається ніжками в маму, набуває різноманітних поз, змінює їх, не кидаючи грудей. Це засвідчує удосконалення його харчової поведінки.

Гігієнічні навички. Активно і здебільшого радісно реагує на струмінь води, прагне підставити під нього руки, обличчя, ноги, рот. Охоче купається, насолоджується грою з водою. Під час сечовипускання та дефекації прагне до самостійності. Дитина хоче робити свої справи сама, без контролю дорослого. Може у разі потреби злізти з рук дорослого і зробити все на підлозі, а потім почати знайомитися з продуктами своєї життєдіяльності, встановлюючи зв'язок між своїми діями та їх продуктом. Висаджування успішне під час і після сну. Малюк відмовляється від висаджування, якщо не хоче в туалет, а його примушують до цього. З допомогою дорослого починає усвідомлювати призначення носовичка, впізнає по приготуванню різні гігієнічні та загартовувальні процедури.

Завдання розвитку

Виявляти довіру до фізичних можливостей дитини, підтримувати її намагання діяти самостійно, допомагати малюкові у разі об'єктивної необхідності. Показувати правильні способи дій, коментувати їх, стимулювати бажання наслідувати останні. Створювати безпечне предметно-ігрове середовище, яке дозволяє дитині спокійно освоювати простір житла. Формувати культуру харчової поведінки, демонструвати дитині соціально схвалювані її зразки, підтримувати інтерес до дорослої їжі, розповідати про неї, привертати увагу до її розмаїття. Стимулювати її бажання повідомляти про свої фізіологічні потреби, задоволення від чистоти свого тіла та одягу.

Організація життєдіяльності

З 8 місяців можна використовувати невеликий стіл зі стільчиком, на який дитину висаджує дорослий. Годують дитину не поспішаючи, привчаючи до охайності. Важливо підтримувати в малюка бажання самостійно тримати пляшечку з молоком, брати в руки хліб, відкушувати його, пити з чашки, набирати їжу ложкою та робити спроби самостійно їсти. Тривалість повітряних ванн зростає до 10–15 хвилин. Загартування здійснюється водою, температура якої становить +35°C. Йому сприятиме обливання водою, температура якої на 1°C нижче за температуру води, в якій дитину купають. Улітку доречно проводити обливання на свіжому повітрі, якщо у затінку не менше +20°–18°C. Ефективним засобом загартування та зміцнення здоров'я дітей є плавання. Опікуючись проблемою формування харчової поведінки, мати має усвідомлювати, що урізноманітнення малюком своїх поз під час годування груддю є віковою нормою, тому краще дивуватися винахідливості дитини, ніж картати її це. Дорослим слід з розумінням ставитися до спроб дитини познайомитися з продуктами своєї життєдіяльності в процесі та після сечовипускання та випорожнення кишечника. У такий спосіб малюк встановлює зв'язок між своїми діями та їх результатом. Слід спокійно підтвердити, що зроблене – саме його творіння, підвести до горщика, показати, як зручно це робити саме в ньому, вимити малюка, вголос порадіти чистоті тіла та одягу.

Показники фізичного розвитку:

- стоїть при підтримці дорослого;
- самостійно підводиться та опускається;
- ходить, тримаючись за опору;
- балансує декілька хвилин без опори;
- сидючи, змінює положення;
- обережно долає невисокий поріг;
- мгне та щипає груди матері під час годування; варіює пози;
- висаджування успішне під час сну і після нього; відмовляється від нього, коли не хоче.

9 місяців

Зміст фізичного розвитку

Моторні уміння та навички. Дитина продовжує навчатися стояти без опори, тренує почуття рівноваги. Ходить, тримаючись за опору; присідає, залазає на невисокі предмети, перелізає через них; переступає вбік приставними кроками, тримаючись за поруччя манежа; піднімається й опускається по похилій гірці в упорі стоячи на колінах та кистях рук; пробує стояти без підтримки. У малюка зростає бажання пройти певну відстань, а не переповзти її. Повзає швидко і впевнено. Пересувається разом з опорою. Дістає на рівні свого зросту різні предмети, дотягується до тих, які зацікавили, руками. Починає впевнено підтягатися на руках, робить спробу залізти на невисоке крісло, диван. Упевнено діє руками (відкриває і закриває дверцята, кришки; вкладає один предмет в інший; виймає з коробки і вкладає знову дрібні предмети).

Харчова поведінка. Переважає грудне вигодовування, проте денне харчування доповнюється іншою їжею. Може з'явитися потреба у постійному жуванні, що пов'язане з активним розвитком у дитини апарату жування – зубів і щелеп. Під час ссання грудей матері малюк починає поляскувати другу грудь, демонструючи тим самим, як вона йому подобається.

Гігієнічні навички. Дитина впізнає процес підготовки до вмивання, купання, підмивання; радісно реагує на них; охоче й довго бавиться водою. Висаджування на горщик стає все успішнішим; дитина все частіше повідомляє матері про свої фізіологічні потреби, а в разі успіху виявляє задоволення собою, чекає на схвалення дорослого. Може витягти носовичок та імітувати витирання носа.

Завдання розвитку

Створювати сприятливі умови для вдосконалення раніше набутих малюком моторних навичок та набуття нових. Забезпечити варіативне та безпечне предметно-ігрове середовище, розширити простір, доступний для освоєння малюка. Вправляти в умінні стояти без опори, ходити, тримаючись за опору, залазити, перелазити, присідати, підніматися та спускатися. Забезпечувати дитині підтримку у випадках, коли вона її потребує; виховувати довіру до дорослого оточення. Вправляти в умінні жувати і ковтати дорослу їжу, повідомляти про свої фізіологічні потреби. Схвалювати бажання дитини виглядати вправною, умілою, приємною.

Організація життєдіяльності

Батьки усвідомлюють, що вдосконалення рухів та дій дитини безпосередньо пов'язане із загальним її розвитком. Якщо малюк мало рухається, він одержує менше життєвих вражень, у нього обмежене уявлення про властивості предметів і речей. Дитина, яка добре і багато

повзає, обстежує довкілля, зростає вправнішою, компетентнішою, впевненішою у своїх можливостях. Батьків іноді лякає нестримна допитливість малюка, проте вона має тривожити менше, ніж бездіяльний стан або дитина, яка багато часу залишається спокійною. Рухливий малюк – координований, сміливий, кмітливий. Доцільно пам'ятати, що його одяг має бути легким, вільним, не заважати рухам по квартирі під час неспання. Варто потурбуватися про іграшки, оскільки саме вони спонукають дитину повзти, підтягатись, підніматись, пролізати, залізати. Якщо батько приверне до неї увагу малюка, його рухова активність набуде інтенсивності, спрямується на її досягнення. Дорослі мають знати, що у віці дев'яти місяців у дитини активно розвивається апарат жування, для його повноцінного розвитку потрібне підвищене жувальне навантаження. З цією метою варто регулярно давати малюкові для жування шматочок твердого яблука, сухарик, сушку тощо; показувати, як слід ретельно їх жувати і ковтати. Обов'язково треба схвалювати найменші досягнення малюка в освоєнні простору квартири, стимулювати його бажання виглядати в очах рідних дорослих вправним, акуратним, приємним. Важливо на висоті зросту малюка та його піднятої вгору руки прибрати коштовні, важкі, такі, що можуть йому зашкодити, предмети, забезпечивши тим самим безпечне предметно-ігрове середовище.

Показники фізичного розвитку:

- стоїть без опори; ходить, тримаючись за опору;
- перелізає через перешкоду, залізає на диван, крісло;
- переступає вбік приставним кроком;
- піднімається та опускається з похилої гірки;
- на рівні свого зросту та піднятої руки дістає предмети та речі;
- жує тверду дорослу їжу, ковтає її;
- повідомляє про фізіологічні потреби; радіє успішному висаджуванню;
- імітує окремі гігієнічні процедури (вмивається, сідає на горщик, витирає носовичком ніс, миє руки тощо).

10 місяців

Зміст фізичного розвитку

Моторні уміння та навички. Стоїть без підтримки, виконує перші кроки без опори; переходить від одного предмета до іншого (частіше з опорою); швидко повзає по прямій. Малюк ускладнює стояння присіданням (стоїть без опори, присідає і піднімається, намагаючись тримати рівновагу). Може пройти обережно невелику відстань від однієї опори до іншої.

Харчова поведінка. Малюк прикладається до грудей матері не менше 3–4 разів на добу. Важливе значення для підтримки лактації мають нічні годування. Малюк самостійно шукає та витягає материнську грудь, піднімає з цією метою сорочку або засовує руки у виріз її плаття; виймає груди з рота і вставляє назад; під грудьми багаторазово змінює пози; може ссати грудь у будь-якому положенні; смикає другу грудь; стоячи на колінах, розгойдується тощо. Ця поведінка засвідчує, що дитина повністю освоїла навички грудного вигодовування. Під час неспання постійно щось жує, охоче бере участь у трапезі разом з дорослими.

Гігієнічні навички. Дитина не лише спостерігає, як мати готується до проведення гігієнічних та загартовувальних процедур, але й прагне взяти у цьому приготуванні посильну участь. Впізнає, чим зараз вони з мамою будуть займатися; радіє, коли попереду умивання або купання, менш охоче чекає підрізання нігтів, чищення вух та носа. Знає призначення носовичка, може показати іншим, для чого він потрібний. Малюк продовжує знайомитися з

продуктами своєї життєдіяльності. Частіше, ніж це було раніше, спостерігає за процесами сечовипускання та дефекації. Дії малюка свідчать про те, що він зайнятий встановленням зорового контролю за цими функціями.

Завдання розвитку

Сприяти розвитку рухів і дій малюка. Стимулювати його моторну активність, удосконалювати вміння стояти, присідати, підніматися, робити перші кроки. Підтримувати бажання дитини з допомогою дорослого знайомитися з простором рідної домівки, цілеспрямовано досягати бажаного, долати без опори невелику відстань. Використовувати масаж, гімнастику. Розвивати локомоторні навички, пов'язані із зміною положення тіла та пересуванням. Не форсувати розвиток рухів, орієнтуватися на індивідуальні можливості дитини. Формувати навички її харчової поведінки та культурно-гігієнічні навички.

Організація життєдіяльності

Батьки всіляко сприяють бажанню малюка навчитися стояти без підтримки, ускладнюють для нього ці вправи: пропонують йому стояти без опори і при цьому присідати й підніматися. У цьому віці важливо вправляти дитину в умінні тримати рівновагу, координувати свої рухи. Вдалі спроби підтримувати, у разі невдалих – підбадьорювати малюка, показувати декілька разів, як слід вчиняти, висловлювати довіру до його можливостей. Оскільки десятимісячна дитина наполегливо прагне зробити самостійні кроки, слід заохочувати її намагання, допомагати домогтися успіху. Водночас не варто штучно прискорювати розвиток моторних умінь і навичок дитини, співвідносити її бажання і можливості. Батьків може турбувати надмірна рухливість дитини, проте її не слід стримувати присаджуваннями, докорами. Краще переключити увагу малюка на іншу дію, яка вимагає меншої кількості рухів. Враховуючи, що дитина радіє можливості взяти участь у спільній з батьками трапезі, можна запропонувати їй самій сісти на стілець, злізти з нього, продемонструвати своє вміння тримати чашку, самостійно пити з неї, тримати ложку за ручку, доносити до рота тверду їжу з допомогою руки. Доцільно вдосконалювати вміння дитини повідомляти про свої фізіологічні потреби, схвалювати її за це, з розумінням ставитися до дослідницьких дій, пов'язаних з продуктами життєдіяльності та ознайомленням з людським тілом – батьків та своїм власним.

Показники фізичного розвитку:

- стоїть без підтримки;
- робить перші кроки без опори;
- самостійно присідає, піднімається;
- долає невелику відстань;
- під час грудного годування варіює пози, поводить на власний розсуд;
- охоче жує тверду їжу, ковтає її; радіє участі у спільній з дорослими трапезі;
- знає призначення носовичка, серветки, горщика, гребінця;
- контролює процеси сечовипускання та дефекації.

11 місяців

Зміст фізичного розвитку

Моторні уміння та навички. Ходить без підтримки у певному напрямі; залізає на предмети висотою 10 см; злізає з них, підповзає під них; тримаючись руками за опору, піднімається пологими східцями на гірку та спускається по схилу; хапає пальцями та здійснює різно-

манітні дії з предметами. Малюк починає пересувати доступні йому предмети (табуретку, ослінчик тощо), залізає на диван, крісло, стілець або стіл. Він успішно долає невисокий поріг.

Харчова поведінка. У цьому віці дитина має 2–3 повноцінних підгодовування, зберігаючи повноцінне грудне харчування. Як і раніше, ссання материних грудей і споживання дорослої їжі малюк не пов'язує між собою. Подекуди він прикладається до грудей після того, як найвся їжі, яка сподобалася. Кількість годувань зберігається такою, як і в попередньому місяці.

Гігієнічні навички. Радіє приготуванню до приємних (купання, вмивання, загартувальні процедури тощо) та з розумінням, терпляче очікує не дуже приємних гігієнічних процедур (зрізання нігтів, чищення вух та носа, підрізання волосся тощо). Висаджування стає все успішнішим. Дитина чутлива до схвалень дорослих, демонструє їм своє чисте обличчя, акуратну зачіску, охайний одяг.

Завдання розвитку

Створювати простір для різноманітних рухів. Допомогати дитині оволодіти уміннями повзати, залазити і злазити з невисоких предметів, стояти без підтримки декілька секунд, робити перші кроки. Розвивати здатність малюка рухатися самостійно, а не лише за підтримки дорослого. Стежити за правильним положенням корпусу дитини під час ходи. Сприяти позитивній налаштованості дитини на загартувальні та гігієнічні процедури, підтримувати під час їх виконання позитивний емоційний настрій. Виробляти в неї звичку повідомляти про свої фізіологічні потреби, радіти успішному висаджуванню. Виховувати навички культурної поведінки за столом.

Організація життєдіяльності

Якщо малюк в 11 місяців не почав самостійно ходити, батьки не повинні сприймати це як відставання у розвитку. Вважається нормою, якщо дитина йде сама у 10–13 місяців. Головне, щоб вона впевнено ходила, тримаючись за опору, робила самостійно декілька кроків, переходила від опори до опори. Важливо створювати сприятливі умови для вдосконалення малюка у різноманітних рухах, надати йому простір для пересування, надмірно не перестраховувати його, вправляти в умінні рухатися самостійно. Необхідно і можна допомогти малюкові відірватися від опори, якщо він лише злегка тримається за неї і досить вільно ходить. Важливо, щоб батьки не залякували малюка тим, що він впаде, розіб'є лоба і водночас штучно не намагалися прискорити появу бажаних, проте передчасних для конкретної дитини рухів. Головне – створити розвивальні та безпечні умови, заохочувати дитину до виконання прийнятних для її віку рухів, показувати їй оптимальні способи. Слід усвідомлювати, що, зробивши перші кроки, малюк не перестане повзати: в такий спосіб він рухається швидше і долає більші відстані. Наприкінці першого року життя дитина має все частіше контролювати сечовипускання і повідомляти батькам про свої потреби. Варто підтримувати її в цих починаннях, обов'язково схвалювати за успішне висаджування, говорити про зручність перебування у чистому та охайному одязі. Дорослі мають усвідомлювати, що в кінці року дитина, наслідуючи їх, здатна подякувати за їжу, пробує сама вставати з-за столу. Її самостійні намагання слід всіляко підтримувати.

Показники фізичного розвитку:

- робить спроби йти без підтримки у певному напрямі;
- йде за опорою, що рухається;

- залізає на невисокі предмети, підповзає під них;
- піднімається пологими східцями та спускається з них, тримаючись за опору;
- активно пробує дорослу їжу, охоче жує тверду;
- радіє приємним та терпляче чекає не дуже приємних гігієнічних процедур;
- переважна більшість висаджувань успішна;
- чутлива до схвалення акуратності.

12 місяців

Зміст фізичного розвитку

Моторні уміння та навички. Рухи малюка стають координованими, швидкими, впевненими. Значно поліпшується хода: малюк швидко ходить, майже бігає; впевнено залізає на стілець, диван, стіл, сходинку. Щоб піднятися на тумбочку, використовує підставку, підтягується на руках. Йому складно поки що спуститися на підлогу з висоти стільця. Проте він активно залізає нагору, не думаючи, як буде потім спускатися. Коли виникають труднощі, кличе дорослого. Ходить за каталкою, охоче пересуває поперед себе речі.

Харчова поведінка. Годування залишається грудним з 2–3 підгодовуваннями протягом дня. Малюк досить часто прикладається до грудей, поєднуючи цей процес з вживанням твердої їжі. Все більший інтерес виявляє дитина до процедури прийняття їжі дорослими, навчається сама сідати та виходити з-за столу, тримати за ручку ложку і чашку, п'є з чашки воду, молоко, компот, чай. Дитина добре жує і ковтає тверду їжу, рідше зригує і випльовує її. Наслідуює дії дорослих, пов'язані з вживанням різної їжі, може подякувати за неї кивком голови або односкладним словом.

Гігієнічні навички. Дитина володіє елементарними гігієнічними навичками: показує, як слід мити обличчя, руки, ноги, витирати носа, проситися на горщик тощо. Уважно вдивляється в те, як дорослі вмиваються, витираються, купаються, користуються носовичком та серветкою, чистять зуби, розчісуються. Намагається імітувати окремі дії. Задоволено реагує на схвалення рідних дорослих, пов'язані з її умінням повідомляти про свої фізіологічні потреби, користуватися носовичком, вмивати водою брудні руки та обличчя, поводитися акуратно.

Завдання розвитку

Створювати сприятливі умови для освоєння дитиною простору житлового приміщення. Стимулювати її бажання самостійно ходити, залазити, підлазити, рухати перед собою предмети. Підтримувати в дитини почуття задоволення від своєї фізичної вправності. Вдосконалювати харчову поведінку малюка, його вміння культурно поводитися за столом та під час годування груддю. Виховувати вміння стримувати своє бажання витягти груди матері у присутності сторонніх людей. Вправляти малюка в умінні проситися на горщик, повідомляти дорослого про свої фізіологічні потреби. Сприяти становленню статевої ідентифікації малюка, культурі поведіння з власним тілом.

Організація життєдіяльності

Фізичний розвиток дитини кінця першого року життя великою мірою залежить від того, наскільки рідні дорослі стимулюють та підтримують її намагання повзати, ходити, лазити тощо. Загартуванню малюка сприяють гігієнічні ванни з температурою води +35°C; плавання чудово поєднується з повітряними ваннами. Влітку, якщо дитина володіє навичками

ходьби, дуже корисною є ходьба босими ногами по траві. Оскільки суттєво зростає прагнення дитина освоювати простір житла, дорослим необхідно пильнувати за її діями. Батькам слід знати: якщо малюк самостійно заліз на тумбочку або стіл, не може звідти злізти і звертається по допомогу, йому не можна в ній відмовити. Не слід підбурювати, щоб він зліз сам ("Як заліз, так і зляз") або починати сварити малюка. Доцільно якомога швидше допомогти дитині спуститися вниз, поки вона не злякалася або не впала. Неадекватні дії дорослих можуть спричинити фізичну або психологічну травму. Важливими напрямками фізичного виховання дитини залишаються розвиток у неї гігієнічних навичок, культури харчової поведінки та формування свідомого ставлення до свого тіла та його основних функцій. Зміни в організації життєдіяльності протягом року залежать від стану здоров'я та індивідуальних особливостей дитини. Фізично ослаблена потребує частішого відпочинку, скорочення тривалості неспання та частого годування. За умови, що дитина повільно засинає, відмовляється від чергового денного сну або мало спить, зберігаючи активність до кінця неспання, виявляє неспокій під час годування, доцільно внести зміни в організацію її життєдіяльності.

Показники фізичного розвитку:

- активно пересуває речі поперед себе;
- досить швидко ходить;
- впевнено залізає на невисокі предмети, використовує підставки;
- кличе дорослого, коли виникають труднощі;
- цікавиться процедурою прийняття дорослими їжі;
- тримає чашку за ручку, п'є з неї;
- самостійно сідає за стіл і виходить з-за столу;
- дякує за їжу;
- уважно спостерігає за виконанням дорослими гігієнічних процедур, імітує виконання деяких з них;
- знає призначення носовичка, серветки, гребінця.

ЕМОЦІЙНО-СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК

Вікові можливості

Емоційно-соціальний розвиток є важливою складовою загального розвитку дитини першого року життя. Цей процес відбувається інтенсивно і проявляється в ознайомленні малюка з оточуючими людьми, знайомстві з собою, збагаченні емоційного життя, адаптації до соціального довкілля, вмінні спілкуватися з оточуючими. Зазначені прояви суттєво змінюються протягом перших дванадцяти місяців життя малюка після народження. Кожний місяць робить свій внесок в емоційно-соціальне зростання дитини.

На *другому місяці* відбувається інтенсивний психоемоційний розвиток немовляти: малюк ідентифікує себе з матір'ю, відчуває себе її частиною, не відділяє своє "Я" від її, лише в неї на руках почувається безпечно й комфортно, прагне постійного контакту з нею, багато

часу проводить на руках. Саме на руках у матері дитина заспокоюється, не потребує до себе уваги, спокійно ставиться до будь-яких переміщень, зміни поз, охоче спостерігає довкілля, дає знати про себе лише тоді, коли відчуває дискомфорт. Вдивляється в обличчя людини, яка нахилилася над ним, концентрує на ньому увагу протягом короткого часу, координує роботу очей і дії рук: добре фіксує погляд, стежить очима за предметом, що рухається, намагається схопити його.

На *третьому місяці* дитина виявляє більше терпіння, ніж раніше, протягом короткого часу може зачекати, щоб її погодували, перевдягли, взяли на руки. Виникає здатність займатися самостійно (до 10–15 хвилин), хоча переважну частину часу малюк проводить на руках у дорослого (у першу чергу матері). Продовжується інтенсивний розвиток різних сторін емоційно-соціального становлення малюка, збагачуються його враження від знайомства з оточуючим, орієнтації у просторі, знайомства з власним тілом, ускладненням емоційного життя та соціальної адаптації, урізноманітненням форм спілкування з людьми.

Чотиримісячна дитина стає упевненішою та врівноваженішою, зникає раптовий плач без видимих причин. Немовля виявляє значно більше наполегливості в оволодінні соціальними навичками, стає оптимістичнішим. Тривалість часу, протягом якого малюк може спокійно займатись самостійно, зростає до 30 хвилин (тривалість може суттєво коливатися залежно від індивідуальних особливостей дитини). Зрслі вікові можливості суттєво позначаються на проявах психоемоційного життя чотиримісячної дитини—вони збагачуються, ускладнюються, урізноманітнюються.

Немовля, якому виповнилося *п'ять місяців*, повідомляє матері, коли хоче на руки. Протягом 15–30 хвилин може займатися самостійно. Дитина схильна до наслідувальної поведінки: за показом дорослого повторює елементарні предметні дії. Виявляє інтерес не лише до рідних дорослих, які знаходяться в межах рідної домівки, але й до чужих під час прогулянки. П'ятимісячна дитина рухлива, весела, допитлива, виявляє широкий спектр емоцій, диференціює стан і настрої дорослих, протягом короткого часу самостійно діє з предметами, охоче спілкується з рідними і близькими.

Шестимісячна дитина здатна за відсутності поряд матері самостійно займатися протягом 40 хвилин, виявляти зосередженість, певну терплячість, позитивне самопочуття. Немовля охоче грається з рідними та близькими у хованки. Активізується його прагнення до пізнання соціального довкілля та самого себе. Зрслі можливості позначаються на вмінні дитини знайомитися з довкіллям, орієнтуватися у просторі, досліджувати тіло (своє та оточуючих), виявляти емоційне ставлення, адаптуватися до нового, спілкуватися з оточуючими.

Зрслі можливості розширюють міру свободи немовляти, якому виповнилося *сім місяців*, дозволяють йому час від часу самостійно досягати бажаного, створюють ілюзію доступності довкілля. Нездатність малюка усвідомити обмеженість своїх можливостей і нереальність бажань призводять до збільшення випадків його незадоволень, плачу, гнівливості, капризувань. Удосконалюється здатність дитини знайомитися з довкіллям, власним тілом, адаптуватися до нового, передавати свій емоційний стан, спілкуватися з людьми.

Зрстають можливості *восьмимісячної* дитини досліджувати навколишній простір самостійно (переважно з допомогою повзання). Вона мандрує по всій квартирі, цікавиться усім, що

трапляється на шляху. Малюк починає менше часу проводити на руках у матері, хоча й прагне гратися поряд з нею, тримати її у полі свого зору. Досить часто капризує або плаче, оскільки не усвідомлює, наскільки його бажання не співвідносяться з можливостями. Встановлюються активні зв'язки й відносини дитини з рідними дорослими, налагоджуються спільні предметні дії з ними. Зростає самостійність малюка суттєво позначається на проявах його внутрішнього емоційного життя та зовнішній соціальній поведінці.

Збільшується час, протягом якого *дев'ятимісячна* дитина займається самостійно і не прагне перебувати на руках у матері. Вона проситься на руки лише тоді, коли хоче їсти, спати або погано почувається. У малюка все яскравіше проявляється поведінка "слідування" (пересувається ближче до матері, тримає її у полі зору) та "наслідування" (повторює дії дорослих). Виникають перші побутові навички: дитина може з власної ініціативи покласти іграшку, предмет або річ на місце. Малюк розуміє, коли мама йде з дому – починає капризувати, нервуватися, заспокоюється лише тоді, коли не знаходить її ніде в квартирі. Для нього важливими є прояви батьківської любові та надійності, конфлікти з матір'ю і батьком переживаються як трагедія. Характер емоційного життя та соціальної поведінки дев'ятимісячного немовляти значною мірою визначається зростанням його автономності, здатності освоювати простір не лише з допомогою дорослого, але й до певної міри самостійно.

У дитини, якій виповнилося *десять місяців*, суттєво розширюється репертуар наслідувальної поведінки. Повторюючи дії дорослих, вона "чистить зуби", "розмовляє по телефону", "розміщує кашу в каструлі", "чистить взуття", "втирає ганчіркою стіл" тощо. Розвивається ігрова діяльність: малюк охоче займається пірамідкою, грає в "ладусі", хованки, доганялки, годує ляльку або іграшкову тваринку. Десятимісячна дитина в основному оволоділа елементарними уявленнями про навколишній світ: вони поглибилися, розширилися, систематизувалися; що позитивно позначилося на її емоційному житті та соціальній поведінці.

Одинадцятимісячна дитина може протягом тривалого часу займатись сама. Вона виглядає дорослішою, вправнішою, кмітливішою, врівноваженішою, ніж у попередні місяці; відбувається подальший розвиток її наслідувальної поведінки; виникають перші найпростіші сюжетні ігри: дитина вкладає спати ляльку, колисає її, годує. Прагнення до самостійності, ускладнення внутрішнього життя дитини, збагачення і розширення її соціального досвіду позначається на характері її поведінки, ставленні до оточуючих людей, предметно-практичних діях.

Дитина, якій виповнилося *дванадцять місяців*, досить вправна, терпляча, перебуває переважно у доброму гуморі. Періодично дає про себе знати суперечливість між її зростаючою самостійністю та обмеженими можливостями реалізувати своє прагнення до незалежності, що виявляється у капризуванні та вередуванні. Активно розвивається наслідувальна поведінка, дитина робить спроби самостійно їсти й одягатися, охоче виконує доручення дорослого. Зростає вправність та самостійність, оволодіння ходою та розширення пасивного словника позитивно впливають на прояви емоційного життя дитини та її соціальну поведінку.

Змістом емоційно-соціального розвитку є виховання у немовляти вмінь знайомитися з оточуючими людьми та самим собою, емоційно адекватно реагувати на життєві події, адаптуватися до соціуму та спілкуватися з довіллям. Динаміка змін цих параметрів протягом першого року життя є такою:

2 місяці

Зміст емоційно-соціального розвитку

Знайомство з оточуючими людьми. Малюк вимагає, щоб його носили на руках “сто-впчиком”, з цікавістю розглядає оточуючих, прислухається до їхніх голосів, вдивляється в обличчя, зосереджує погляд на обличчі людини, яка говорить. Прислухається до голосу мами; вдивляється в її обличчя, зосереджує на ньому погляд, відрізняє запах мами від інших людей; активно реагує на її стан і запах (особливо материнське молоко, смак і запах якого залежить від того, що з’їла мама); реагує на тепло і холод.

Знайомство із собою. Дитина прислухається до свого голосу, координує роботу очей і дії рук, розглядає свої руки, коли вони потрапляють у поле зору. Ссе свої кулачки. Обмацує живіт. Захоплює ручками сорочечку, пхає її в рот або тягне вгору.

Емоції. Немовля виявляє широкий спектр емоцій: обурюється, радіє, ображається, робить спроби привернути до себе увагу, кокетує, заграє, демонструє те, яке воно хороше, опротестовує неправомірні дії дорослих, стає веселим і життєрадісним, усміхається, широко розкриває рота, супроводжує усмішку специфічними звуками, беззвучно сміється, починає сміятися вголос.

Соціальна адаптація. Малюк адаптується до існування поза утробою матері: добре контактує з нею та найближчими дорослими, використовує широкий арсенал способів комунікації і передачі інформації, кличе батьків з допомогою звукових сигналів різної інтенсивності та сили. Дитина ідентифікує себе з матір’ю, не відділяє себе від неї, відчувається комфортно лише на її руках.

Спілкування. Набуває значення зворотний зв’язок: дитина реагує на звернення до неї, у відповідь на слова мами агукає, орієнтується у мовленнєвих інтонаціях, привертає кашлем до себе увагу, кречке і сопе; намагається “розмовляти” з мамою, повідомити їй про свої переживання; “свариться”, коли щось не подобається; починає наслідувати крики та мовлення дорослих і дітей. До способів комунікації та проявів внутрішнього життя дитини належать: *кликання* (тихі специфічні звуки після пробудження), *прохання* (різні типи звуків-команд), *подив* (тихо лежить, зосереджено й з подивом прислухається до процесів, що відбуваються в його тілі), *скарга* (скаржитися на болі, сповіщає про бажання), *вимоги* (крики командним голосом), *терпіння* (може зачекати маму після звернення до неї, якщо вона відгукнулася на нього заспокійливим тоном, супроводжує чекання напруженим сопінням), *поблажливість* (виявляє задоволення, вибачливість, якщо мама правильно зрозуміла прохання, зробила так, як дитина хотіла), *кваллення* (якщо мама не вгадує бажання дитини, вона виявляє роздратування, яке супроводжується серйозним сопінням і чеканням правильної реакції), *демонстрація впевненості у надійності матері* (довіра малюка до матері, яка виявляється в тому, що у відповідь на знаки уваги він робить вигляд, що не помічає їх, відвертається від матері; є важливим моментом самоусвідомлення та самоствердження дитини, ознакою успішної адаптації дитини до соціуму).

Завдання розвитку

Сприяти ознайомленню дитини з власним тілом – знаходженню своїх рук, їх розгляданню; відкриттю свого живота, статевих органів, ніг, дослідженню голови й обличчя – рота, очей, носа, губів. Формувати елементарне уявлення немовляти про власне тіло. Стимулювати ба-

жання дитини концентрувати увагу на обличчі матері, досліджувати його, запам'ятовувати й відрізнити від інших. Формувати уявлення про тіло дорослої людини. Сприяти становленню первинної соціальної адаптації дитини, продуктивній взаємодії з рідними і близькими людьми, розширенню арсеналу способів її комунікації та передачі інформації іншим, вияву свого бажання спілкуватися. Приділити увагу емоційному розвитку немовляти, виховувати зачатки культури поведінки, зокрема харчової та пов'язаної з умінням контролювати процеси сечовипускання та дефекації.

Організація життєдіяльності

Однією з найважливіших умов ефективного емоційно-соціального розвитку дитини є уміння матері диференціювати різні способи невербальної комунікації і прояви внутрішнього життя немовляти, адекватно на них реагувати. Важливо усвідомлювати, що позитивна динаміка розвитку життєво необхідних навичок (моторних, поведінкових, психоемоційних) важливіша за терміни, в які вони з'явилися; що швидкість освоєння немовлям навичок різна у різних дітей, а термін їх появи не є свідченням відставання чи випередження розвитку, а лише результатом індивідуальних особливостей, а отже, і динаміки їх прояву. Варто пам'ятати, що різні сторони розвитку немовляти пов'язані між собою, проте повноцінний розвиток однієї з них не гарантує успішного розвитку іншої. Доцільно спочатку оцінити психічний розвиток дитини, а вже потім її моторні навички, вправність.

Доглядаючи за дитиною, слід допомагати їй відкривати саму себе – своє тіло, голову, обличчя. Важливо, щоб у свідомості немовляти першими закарбувалися враження від частин власного тіла, а не предметів одягу. Варто взяти до уваги, що знайомству з власним тілом найменше заважають сорочечка, майка, футболка, які закривають верхню його частину (вона стане предметом уваги дитини після року). Заважають обстеженню нижніх частин тіла немовляти шкарпетки, взуття, комбінезон, довгі штани тощо. Батьки та дорослі, що їх замінюють, терпляче і з розумінням ставляться до спроб малюка обстежити їхнє обличчя – обмацати, спробувати на смак, торкнутися губами, поплескати долонями. Вони підтримують радісне сприйняття малюком обличчя матері, вияв ним інтересу до рук рідних і близьких людей, їхнього тіла (переважно верхньої його частини), в останню чергу – до ніг. Дорослі виховують дитину як істоту соціальну, яка хоче і вміє взаємодіяти з іншими людьми, демонструє іншим свою готовність спілкуватися, мімікою та специфічними звуками запрошує до нього. Батьки або ті, хто їх замінює, беруть до уваги, що *часте дихання і сопіння дитини, специфічні звукові сигнали і міміка* є виявом її емоцій, реакцією на приємне спілкування, бажанням повернути до себе увагу інших. Важливо підтримувати в дитини бажання спостерігати за поведінкою матері й батька, підтримувати її впевненість в їхній надійності.

Показники емоційно-соціального розвитку:

- володіє способами комунікації та передачі інформації матері з допомогою різних звукових сигналів, усмішки, сміху, плачу, крику;
- виявляє інтерес до оточуючого, просить, щоб її носили на руках "стовпчиком" для широти огляду;
- розрізняє своїх і чужих (на перших реагує усмішкою, радісним пожвавленням, на останніх – плачем);
- переживає багатий спектр емоцій (радість, роздратування, відчай, спокій, образ, біль), виражає їх доступними способами;

- виявляє елементи самоусвідомлення і самоствердження;
- з'являється зворотний зв'язок: реагує на звернене до неї мовлення;
- починає наслідувати крики й мовлення дорослих та старших дітей.

3 місяці

Зміст емоційно-соціального розвитку

Знайомство з оточуючими людьми. Знаходячись на руках у матері, дитина вдивляється в її обличчя, пізнає його, радісно усміхається, реагує на нього комплексом поживлення.

Знайомство з собою. Триває знайомство дитини з власними руками, подовжується час їх розглядання. Малюк обмацує свій живіт, хапає і ссе свою сорочечку, гризе п'ятірню, досліджує рот, обмацує язик, пускає бульбашки.

Емоції. Малюк починає плакати із сльозами, сміятися голосно, хихотіти. Виявляє почуття гумору: на бавлення з ним матері або рідних дорослих відповідає сміхом. Переживає та проявляє різні емоції: ображається, соромиться (ховається, відвертається), кокетує, заноситься, заграє з дорослими, поводить очима. Переважає веселе, спокійне, товариське самопочуття.

Соціальна адаптація. Знає рідних в обличчя, розрізняє “своїх” і “чужих”, щодо останніх виявляє обережність, настороженість, може при наближенні почати плакати.

Спілкування. Повідомляє специфічними звуками (сигнальними криками) про свої потреби – сечовипускання, виділення газів, випорожнення, бажання їсти або змінити позу. Дитина пхикає, коли хоче спати або просить прикласти її до грудей, страждально кричить, якщо погано почувається або щось у неї болить. У хорошому настрої охоче спілкується з рідними людьми, сама провокує їх до взаємодії, різними способами намагається задовольнити свою потребу у спілкуванні з дорослими.

Завдання розвитку

Створювати умови для формування у дитини здатності протягом 10–15 хвилин займатися самостійно, схвалювати її за це. З розумінням ставитися до процесу дослідження малюком власного тіла, супроводжувати його дії ласкавими назвами кожної з частин, якої він торкається. Адекватно реагувати на прояви дитиною різних емоцій – радіти позитивним, заспокоювати у відповідь на негативні, засвідчувати дитині свою уважність до неї, розуміння і підтримку. Стимулювати здатність немовляти впізнавати “своїх”, уточнювати, чим вони особливі і приємні, називати їхні імена. Радіти усім проявам внутрішнього життя дитини, задовольняти її потребу спілкуватися з рідними людьми, підтримувати у ній оптимістичне самопочуття.

Організація життєдіяльності

Повноцінний емоційно-ціннісний розвиток тримісячного немовляти значною мірою визначається вмінням матері привертати та утримувати увагу дитини, терпляче й спокійно реагувати на капризи малюка, заспокоювати та втішати його, визначати за тональністю крику та плачу, чого саме він хоче, підтримувати його бажання спілкуватися та розширювати свої життєві враження. Гармонійна адаптація дитини до соціуму, відкритість у контактах з дорослими, в першу чергу рідними, залежить від того, наскільки збагачене позитивними емоціями її повсякденне буття, а мати орієнтується у вікових особливостях розвитку немовляти в перші місяці

життя, бере до уваги його індивідуальні особливості. Під час годування доцільно підтримувати прагнення малюка спілкуватися з матір'ю у різний спосіб: з допомогою ніжних дотиків – обійм руками материнських грудей, тихеньких поляскувань по них та потискувань, радісних вокалізацій. Правильно продовжувати висаджувати дитину, привчаючи її до чистоти, не зловживати використанням памперсів, сприяти розвитку саморегуляції процесів сечовипускання та дефекації. У повсякденному житті необхідно задовольняти потребу дитини у спілкуванні з матір'ю і батьком, захищеності ними. Позитивному самопочуттю дитини сприятиме врівноваженість та радісне самопочуття матері, її ласкаві звернення і схвалення, утримання від незрозумілих поки що малюкові “Не можна!”, шльопань і докорів.

Показники емоційно-соціального розвитку:

- протягом 10–15 хвилин спокійно обходиться без мами;
- проявляє інтерес до рук та верхніх частин свого тіла та тіла матері;
- виявляє ознаки почуття гумору, образи й ніяковості;
- домінує веселе, спокійне, товариське самопочуття під час неспання;
- диференціює “своїх” і “чужих”, адекватно реагує на них;
- звуками повідомляє про всі свої потреби;
- позитивно ставиться до спілкування з рідними дорослими, ініціює готовність з ними контактувати “очі в очі”.

4 місяці

Зміст емоційно-соціального розвитку

Знайомство з оточуючими людьми. Дитина диференціює голоси рідних, близьких, чужих людей, по-різному на них реагує. Пізнає голоси мами, тата, близьких людей (сестрички, братика, бабусі, дідуся), коли їх бачить.

Знайомство із самим собою. Немовля обмацує свої ніжки, починає ссати великі пальці ніг, хлопчики хапають свої геніталії.

Емоції. Малюк дзвінко сміється, активно виявляє свою радість; частіше самостверджується – робить вигляд, що не помічає звернень до нього мами, відвертається від неї. У разі коли його щось зацікавило, складає губки “трубочкою”, часто дихає, намагається дотягтися до предмета свого зацікавлення. Дитина все більше потребує підтримки дорослих, у першу чергу матері, її “ігор”, вимагає до себе уваги.

Соціальна адаптація. Характер дитини стає спокійнішим, урівноваженішим; вона виявляє більше наполегливості в оволодінні соціально значущими навичками; може зачекати, поки підійде мати. Використовує будь-яку можливість висловити їй радість з приводу присутності поряд з нею.

Спілкування. Дитина охоче слухає звернене до неї мовлення рідних дорослих, провокує їх на спілкування, робить спроби “заговорити”, активно агукає. З'являється перше жестове мовлення–немовля простягає до мами ручки, просить, щоб його взяли на руки.

Завдання розвитку

Створювати необхідні умови для ознайомлення дитини з нижніми частинами свого тіла, періодично залишаючи її оголеною. Підтримувати в дитині радісне самопочуття, відповідати сміхом

на її сміх, радіти разом з нею спілкуванню, схвалювати спроби “вести бесіду”, підтримувати діалог, стимулювати прояви жестового мовлення, адекватно на нього реагувати. З розумінням сприймати намагання малюка “заноситися”, “пишатися”, не соромити його за це, не вдаватися до негативних оцінок перших проявів самоствердження, апробації своїх зрослих сил.

Організація життєдіяльності

Важливими умовами повноцінного емоційно-соціального розвитку чотиримісячної дитини є: розуміння матір’ю та батьком значення вікових новоутворень для її подальшого особистісного становлення; усвідомлення батьками того, що вони, їхнє тіло виступають свого роду ареною для апробації дитиною власних сил і можливостей, для визначення меж прийнятної та схвалюваної ними поведінки; оптимістичне самопочуття дорослих, здатність усміхатися до дитини, радо й конструктивно спілкуватися з нею, збагачувати новими враженнями, підтримувати її бажання “гратися” разом. Оскільки на четвертому місяці життя все частіше дає про себе знати прагнення немовляти самоутвердитися, важливою умовою його повноцінного розвитку є уважне ставлення матері до проявів такого роду – спроб притиснути яснами до грудей матері, час від часу відволікатися під час годування, відвертатися у відповідь на звернення матері чи батька до нього. Важливо усвідомлювати: вказані прояви є одними з перших дій малюка, спрямованих на *відокремлення* свого “Я” від “Я” матері та інших дорослих. Роблячи матері боляче, ігноруючи увагу рідних, немовля відкриває для себе, що його відчуття не збігаються з маминими, що воно є **окремою** істотою. Правильна реакція на таку поведінку (не ображатися, не вважати її дії вередуванням, не вдаватися до шльопань та негативних емоційних реакцій, не забирати дитину від грудей, підтвердити їй свою надійність, мімікою передати почуття дискомфорту) є гарантом повноцінного емоційно-соціального розвитку дитини.

Показники емоційно-соціального розвитку:

- обмацує свої ноги, ссе великі пальці ніг, хапає свої геніталії;
- дзвінко сміється, активно виражає радість;
- самоутверджується (притискає яснами груди матері, ініціює паузи між годуванням і бавленням, відвертається у відповідь на звернення до нього дорослого);
- виявляє зацікавленість кимось або чимось (складає губи “трубочкою”, часто дишає, зосереджено тягнеться до предмета уваги);
- охоче слухає звернене до нього мовлення;
- стимулює дорослого до спілкування, вдається до жестового мовлення.

5 місяців

Зміст емоційно-соціального розвитку

Знайомство з оточуючими людьми. Немовля виявляє інтерес до обличчя дорослої людини: уважно його розглядає, торкається, обмацує, хапає мати й батька за ніс, тягне за волосся, пхає руки їм до рота.

Знайомство із собою. Дитина продовжує знайомитися зі своїми нижніми кінцівками, активно тягне до рота ноги, ссе великий палець ноги; хапає руками свої геніталії; досліджує з допомогою рук свою голову, вуха.

Емоції. Малюк любить сміятися, пустувати. Починає ревнувати, коли мама розмовляє по телефону, вимагає до себе підвищеної уваги. На обличчі з’являється вираз ніжності, пест-

ливості. Починає обнімати рідних дорослих, тихенько ляскати по обличчю, притискатися до нього відкритим ротом (цілувати). Дитина стає терплячішою, однак легко ображається.

Соціальна адаптація. П'ятимісячна дитина вибірково ставиться до оточуючих людей, у присутності сторонніх поводить себе стримано, обережно, проситься до матері на руки, притуляється до неї, відвертається від сторонньої людини.

Спілкування. Немовля диференціює інтонацію голосу рідних дорослих: радісно реагує на спокійне, веселе спілкування членів родини, на привітне звернення до неї; може заплакати у відповідь на підвищений голос, з'ясування стосунків на підвищених тонах. Упізнає знайомі іграшки, які мама називає, посміхається до них, намагається схопити рукою. Починає реагувати на запитання: у відповідь на звернення “Де мама?” шукає її очима, якщо не знаходить, може заплакати. У ході спілкування з рідними й близькими продовжує використовувати “кашель” та “гарчання”.

Завдання розвитку

Стимулювати бажання малюка протягом 15–30 хвилин займатися самостійно, схвалювати його за вміння спокійно поводитися у відсутність мами або інших членів родини. Підтримувати у дитини здатність проявляти своє бажання гратися з дорослим або наодинці; схвалювати її намагання наслідувати дії інших. Створювати сприятливі умови для подальшого ознайомлення немовляти з найближчим соціальним довкіллям, із самим собою. З розумінням ставитися до швидкого перебігу емоцій дитини – радості, капризування, ревності, ніжності, образи. Усвідомлювати, що здатність малюка диференціювати оточуючих людей на “своїх” і “чужих” і відповідним чином на них реагувати є важливим компонентом його повноцінного соціального розвитку. Брати до уваги здатність малюка бути співзвучним емоційному стану дорослого, контролювати свій настрій, тональність звернень до нього, характер спілкування з іншими членами родини. У ході спілкування з дитиною підтримувати всі використані нею засоби спілкування – вокалізації, жести, кашель, гарчання, міміку, усмішку.

Організація життєдіяльності

Найбільш сприятливими для повноцінного емоційно-соціального розвитку умовами є: надання дитині більших порівняно з попередніми можливостей самостійно реалізовувати потребу в активних діях; забезпечення систематичних, позитивно емоційно забарвлених, продуктивних контактів з рідними дорослими; відсутність у батьків прагнення перервати природні спроби малюка обстежити їхнє обличчя та власне тіло; підтримка оптимістичного самопочуття дитини, бажання сміятися, виражати зовні свої емоції. Доглядаючи за п'ятимісячною дитиною, важливо всіляко підтримувати її активний інтерес до людей, прагнення познайомитися на смак з їжею дорослих. Мати спокійно сприймає часті відволікання малюка під час годування груддю, рахується з такою особливістю його поведінки. Важливо, щоб дорослі, привчаючи малюка до чистоти, висаджували його орієнтовно 1 раз на 30–40 хвилин, схвалювали спроби дитини контролювати сечовипускання, стримувати себе і робити необхідне у відведеному для цього місці. Мати й батько, спілкуючись з немовлям, не ховають від нього своє обличчя, дозволяють його досліджувати, розуміють, що малюк у цьому віці сприймає дорослого як обличчя і руки. Батьки обережно знайомлять дитину з новими людьми, сприяючи їй перебуванню переважно у вузькому колі рідних і близьких, забезпечуючи тим самим їй відчуття комфорту й захищеності. Дорослі всіляко підтримують прагнення дитини активно діяти, забезпечують їй варіативне та безпечне середовище.

Показники емоційно-соціального розвитку:

- повідомляє дорослому про своє бажання бути на його руках або займатися самостійно;
- може протягом 15–30 хвилин спокійно гратися, якщо дорослого немає поруч;
- робить спроби наслідувати поведінку дорослого;
- намагається ознайомитися із властивостями предметів;
- активно досліджує власне тіло та обличчя дорослого;
- вибірково ставиться до оточуючих людей;
- виявляє ніжність, пестливість, прихильність до матері (батька);
- співзвучний емоційному стану дорослого;
- використовує різноманітні засоби спілкування з дорослим.

6 місяців**Зміст емоційно-соціального розвитку**

Знайомство з оточуючими людьми. Продовжує цікавитися обличчям рідних дорослих, лясає по ньому, хапає за ніс, волосся; здатний пізнати голоси близьких людей за умови, що не бачить їх.

Знайомство зі своїм тілом. Як і раніше, час від часу розглядає свої кінцівки, пхає їх у рот, обмацує частини свого обличчя, крутить ніс та вуха; вдивляється у своє відображення у дзеркалі, виявляє до нього інтерес, відрізняє себе від навколишніх предметів.

Емоції. Прагнучи дотягтися до предметів, що зацікавили, починає сердитися, якщо це йому не вдається; виявляє невдоволення, якщо не отримує від дорослих бажаного. Проявляє широкий спектр емоцій, в цілому характеризується життєрадісним настроєм. Відчуває, чи задоволені ним, радіє схваленню “Молодець”.

Соціалізація. Відрізняє “своїх” від “чужих”, ухиляється від контактів з останніми, відвертається, щільніше притуляється до матері; радіє, коли бачить знайому і приємну людину, охоче робить їй рукою “до побачення”; радіє, коли називають ім’я приємної, плаче, коли чує ім’я неприємної людини (не лише коли бачить, а й за її відсутності).

Спілкування. Малюк все більше потребує активного спілкування з рідними дорослими, фізичних контактів з ними – часто проситься на руки, притуляється до тіла, обнімає, “цілує”, радісно усміхається. З’являється висока тональність реакцій, яка межує з верещанням, продовжує використовувати гарчання й кашель як засоби спілкування поряд з елементами белькотіння.

Завдання розвитку

Надавати малюкові можливість протягом певного часу займатись самостійно; вправляти в умінні короткий проміжок часу обходитись без дорослого, виявляти елементи витримки й терпіння. Підтримувати бажання немовляти грати у хованки, виявляти радість від спільної гри з ним. Розширювати життєві враження дитини, сприяти її прагненню знайомитися з різними об’єктами довкілля, сприяти проявам цілеспрямованої та оптимістичної поведінки. Демонструвати дитині своє позитивне ставлення до використаних нею під час “бесід” з дорослими різноманітних засобів спілкування – дій, жестів, тональності голосу, елементів белькотіння, міміки.

Організація життєдіяльності

Батьки усвідомлюють, що дитина потребує не лише хорошого догляду, але й повноцінного спілкування з ними під час її неспання. Дорослі розширюють ступінь свободи малюка, виділяють упродовж дня час на її самостійні заняття іграшками, спостерігаючи за її поведінкою на відстані. Організуючи життєдіяльність шестимісячної дитини, мати і батько сприймають спроби малюка пробувати на смак дорослу їжу, тягти дорослих за ніс і волосся, обмацувати частини свого тіла як елементарні дослідницькі дії, які розширюють уявлення про себе та навколишній світ. Добре, якщо батьки під час спілкування з дитиною звертаються до неї на ім'я, просять відгукнутися на нього, тональністю голосу надаючи йому пестливого звучання. Варто пам'ятати, що власне ім'я уособлює індивідуальність дитини, її самоцінність, значущість для близьких людей. Якщо мати під час годування груддю помічає, що малюк впирається в неї своїми ніжками, мовби відштовхуючись, вона розуміє: в такий спосіб він апробує свої зростаючі тілесні можливості, утверджується в окремоті свого "Я" від маминого, уточнює для себе, що він і мама можуть відчувати й поводитися по-різному.

Показники емоційно-соціального розвитку:

- виявляє інтерес до людського обличчя і тіла;
- наполегливо прагне досягти мети, сердиться, якщо не виходить;
- знаходиться переважно у бадьорому настрої;
- активно спілкується з рідними дорослими, вдається до різноманітних засобів;
- радіє, коли називають приємну, плаче, коли згадують неприємну людину;
- відгукується на власне ім'я, радіє йому.

7 місяців

Зміст емоційно-соціального розвитку

Знайомство з оточуючими людьми. Дитина виявляє інтерес до всіх частин тіла людини, які виступають: ніс на обличчі, вуха на голові тощо. Поки що вона не усвідомлює, що в дорослого є ноги, цікавиться, як і раніше, переважно обличчям, грудьми і руками. Обмацує обличчя близьких людей, хапає за волосся, вуха. Розрізняє ласкавий і сердитий тон голосу рідних дорослих.

Знайомство із собою. Малюк досліджує свою голову, обмацує вуха, крутить їх, мене, може подряпати; тягне себе за волосся.

Емоції. Дитина виявляє ніжні почуття до рідних дорослих, обнімає й цілує маму й тата в обличчя. Швидше, ніж раніше, заспокоюється, коли падає або вдаряється. Вимагає до себе уваги.

Соціалізація. У дитини проявляється "інстинкт слідування", вона може повзати за мамою по всій квартирі. Радіє, коли бачить приємного знайомого, проситься на руки до матері, коли бачить неприємну людину; сидячи на руках, розглядає незнайому людину.

Спілкування. Під час спілкування з дорослими дитина вимагає, щоб вони говорили лише з нею, не дає розмовляти по телефону; якщо мати розмовляє з кимось, повертає руками її обличчя до себе. Починає показувати на прохання мами знайомі іграшки і предмети. Охоче слухає віршики та пісеньки-забавлянки.

Завдання розвитку

Сприяти переміщенню малюка по квартирі, підтримувати його радісний настрій під час освоєння простору домівки. Разом з дитиною роздивлятися та обмацувати її вуха, гладити волоссячко. Співрадіти спробам малюка виявляти прихильність, ніжні почуття, бажання обійняти та поцілувати дорослого. Вчити дитину показувати знайомі іграшки на прохання матері, батька. Спілкуючись з іншими людьми, дорослі мають не забувати виявляти прихильність до дитини, демонструючи тим самим їй свою надійність.

Організація життєдіяльності

Батьки створюють для дитини емоційно приємне середовище, підтримують її добре самопочуття, регулюють свої емоційні, жестові, вербальні реакції на її поведінку. Дорослі дозволяють малюкові знайомитися з дорослою їжею – бубликом, яблуком, печивом тощо. Оскільки семимісячна дитина, в якій з'явилися перші зуби, під час годування груддю може прикусувати її, реакція матері має бути адекватною, але стриманою – слід продемонструвати дитині почуття болю, відняти її від грудей. Не варто терпіти біль, дезорієнтуючи малюка, або реагувати надто різко, лякаючи його. Доцільно під час годування часто змінювати позу, пристосовуючись до постійної зміни поз дитини. Мати і батько розширюють ступінь свободи малюка, дозволяють досліджувати безпечні місця і речі, коментують його дії, підтримують прояви наполегливості та цілеспрямованості. Під час неспання дорослі активно спілкуються з дитиною, збагачуючи спілкування діями з предметами та іграшками, супроводжуючи його коротенькими віршиками, забавлянками, пісеньками.

Показники емоційно-соціального розвитку:

- на прохання матері (батька) показує знайомі іграшки;
- виявляє інтерес до власної голови, вух, волосся;
- проявляє ніжні почуття до рідних, обнімає і цілує їх;
- слідує за матір'ю по п'ятах по всій квартирі;
- швидко заспокоюється після образи або удару;
- ревнує, коли мати приділяє увагу комусь іншому;
- диференційовано ставиться до своїх і чужих.

8 місяців

Зміст емоційно-соціального розвитку

Знайомство з оточуючими людьми. Все більше часу проводячи на підлозі, малюк починає цікавитися нижніми частинами тіла дорослого, сприймає мати і батька як цілісність, що складається з голови, рук, тіла і ніг. Охоче досліджує різні частини тіла дорослого, обмацує їх, тягне за ніс, вуха, волосся, перевіряє вміст рота, починає годувати маму своєю їжею.

Знайомство із собою. Дитина продовжує розглядати свої руки, обмацує голову, погладжує її, б'є по голові іграшкою, ляскає по ній долонею. Вона час від часу погладжує свій живіт, обмацує ноги та статеві органи. Дивиться на власне зображення в дзеркалі, проте не реагує на нього.

Емоції. Збагачується емоційне життя малюка, вдосконалюються вміння передавати свої переживання радості, образи, інтересу, гніву, ревності мімікою, жестами, тональністю го-

лосу. Позитивні емоції супроводжують успішні предметні дії, негативні – неможливість досягти бажаного та погане самопочуття.

Соціалізація. Якщо раніше дитина в присутності сторонньої людини лише ухилялася від контактів з нею, то тепер все частіше реагує на неї досить бурхливо—може заплакати при наближенні до неї або спробі взяти її на руки, простягає руки до мами, проситься до неї. Починає наслідувати дорослих, яких любить, спостерігає за ними.

Спілкування. Радіє, граючи з рідними дорослими у хованки. Малюк починає реагувати на своє ім'я – піднімає голову, повертається на звернення, дивиться в очі тому, хто звернувся, радо всміхається, чекає продовження спілкування. Дитина використовує у спілкуванні з рідними жести – махає рукою ("до побачення"), ляскає долонькою по руці дорослого ("привіт").

Завдання розвитку

З розумінням ставитися до капризувань дитини, пов'язаних з неможливістю домогтися бажаного власними силами. Допомогати дитині досягати його разом з дорослим, виховувати довіру до дорослого оточення. Сприяти прагненню малюка більше часу проводити на підлозі, знаходитися на руках у матері лише в разі необхідності, схвалювати його самостійні намагання, підтримувати його в ситуації успіху та неуспіху. Разом з немовлям розглядати різні частини тіла людини, коментувати процес дослідження, навчати ніжним дотикам до них. Підтримувати в малюка бажання відгукуватися на власне ім'я, радіти йому, відчувати різну тональність звернення дорослого.

Організація життєдіяльності

Батьки створюють позитивну атмосферу, спілкуючись із дитиною, не залякують, коли вона виявляє надмірну активність ("Бабай забере", "Собака вкусить"). Доцільно конструктивно допомагати малюкові знайомитися з оточуючим, показуючи, як правильно діяти, пропонуючи повторити вдалу дію кілька разів. Якщо дитина робить самостійні спроби знайти мамині груди, дістає їх з-під одягу, прикладається до них, щипає або мне їх, змінює пози, мати усвідомлює: така поведінка засвідчує досягнення малюком певної свободи дій, освоєння ним навичок ссання грудей і є віковою нормою. Добре, якщо батьки підтримують прагнення дитини поводитися самостійно під час сечовипускання та дефекації, її намагання робити це не на руках у дорослого, готовність повідомити про свої бажання. Мати і батько звертаються до малюка на ім'я, привчаючи його відгукуватися на нього, радіти звукам власного імені. Під час неспання дитини дорослий грається у хованки, розповідає віршики, наспівує пісеньки, грається з нею іграшками. Важливо схвалювати намагання дитини досягти мети, проявити елементарну кмітливість і вправність, вміння діяти з власної ініціативи.

Показники емоційно-соціального розвитку:

- починає за власним бажанням відмовлятися від перебування на руках у матері;
- протягом певного часу не потребує допомоги і присутності дорослого;
- досліджує свою голову, тіло, обличчя, волосся (своє і дорослого);
- наполегливо досягає іграшки або предмета на відстані 1–2 метрів;
- боїться чужих, плаче при спробі наблизитися або взяти на руки;
- реагує на власне ім'я, відгукується на нього;
- спілкуючись із дорослим, вдається до жестів руками ("До побачення", "Привіт").

9 місяців

Зміст емоційно-соціального розвитку

Знайомство з оточуючими людьми. Дивиться на того рідного дорослого, ім'я якого називають; показує на нього рукою. На прохання дорослого показує, де у ляльки очі, ротик, волосся. Пізнає близьких на фотографіях.

Знайомство з собою. Продовжується знайомство з власною головою, волоссям, вухами, очима, ротом, носом та різними частинами тіла дорослої людини. Малюк розглядає їх, обмацує, крутить, тягне, ляскає по них долонями, погладжує. Знає своє ім'я.

Емоції. Охоче взаємодіє з рідними дорослими, висловлює їм свою прихильність і ніжність. Намагається нагодувати своєю їжею матір, діє зацікавлено й доброзичливо. Гнівиться і плаче, якщо не вдається домогтися бажаного. Ображається на неухвалюване ставлення до себе матері чи батька, ревнує їх до інших. Дивується, побачивши нове, яке справило на дитину враження, супроводжуючи подив звуками відповідної тональності. Під час годування поляскує рукою другу грудь матері, демонструючи тим самим, як вона їй подобається.

Соціалізація. Активізується наслідувальна поведінка дитини, вона намагається повторювати дії й тональність голосу людей, яких любить. Чітко диференціює своїх і чужих, бурхливо виявляє своє небажання спілкуватися з чужими та неприємними їй людьми. Оволодіває готовими формами прояву позитивного ставлення не лише до близьких, а й людей узагалі. Основу соціалізації становить почуття прихильності до матері, батька, рідних та близьких людей.

Спілкування. Все частіше малюк звертається до дорослого за допомогою, просить разом з ним діяти, гратися. Спілкується не лише тому, що хоче побути разом з мамою і татом, а й задля організації спільної з ними предметної діяльності, результатом якої є певне матеріалізоване досягнення. У ході спільної діяльності та спілкування малюк використовує жестове мовлення, слова-жести, перші слова.

Завдання розвитку

Стимулювати наслідувальні дії дитини, схвалювати їх. Виховувати в малюка вміння протягом 40–50 хвилин займатися самостійно, концентрувати увагу на своїх діях, домагатися їх результативності. Вправляти дитину в умінні вкладати предмети в баночки та коробочки, закривати та відкривати кришечки. Адекватно реагувати на прояви самостійності малюка під час годування груддю, обстеженні ним квартири, спілкуванні та спільній предметній діяльності. Попереджати виникнення конфліктних ситуацій, підтримувати позитивне самопочуття дитини, радіти її досягненням, схвалювати здатність відгукуватися на власне ім'я, використовувати жестове мовлення та вимовляти перші слова.

Організація життєдіяльності

Підтримуючи прагнення дитини до самостійності, дорослі на деякий час залишають її з іграшками, спостерігаючи здалека за її діями, поведінкою, самопочуттям. Важливо схвалювати намагання дитини досягти мети, прояви елементарної кмітливості й вправності. Доцільно збагачувати та урізноманітнювати спілкування з дитиною, не задовольнятися лише висловлюванням їй ніжності та любові, а організовувати спільні предметні дії, разом радіти їх результативності. Важливою умовою забезпечення повноцінного емоційно-соціального

розвитку дев'ятимісячної дитини є позитивний психологічний клімат, спокійне та шанобливе ставлення батьків один до одного, до інших членів родини, до малюка.

Показники емоційно-соціального розвитку:

- прагне дослідити соціальне довкілля;
- наслідує, намагається повторити за рідним дорослим окремі предметні дії;
- може самостійно займатися протягом 30–50 хвилин;
- використовує у спілкуванні з рідними дорослими жестове мовлення, виразну міміку;
- відгукується на власне ім'я, радіє йому.

10 місяців

Зміст емоційно-соціального розвитку

Знайомство з оточуючими людьми. На прохання матері малюк показує різні частини її тіла, радіє своїй обізнаності. Спостерігає за діями та поведінкою родичів різної статі та віку, виявляє інтерес до процесів їх сечовипускання та дефекації, намагається наслідувати доступні дії й тональність голосу, спостерігає за реакціями дорослих на різні життєві ситуації, події, вчинки. Гладить маму (тата) по голівці: “хороша мама”, красива квітка.

Знайомство із собою. На прохання матері або іншого дорослого малюк показує частини свого тіла (очі, ніс, язик, вухо, руки, ноги, живіт), робить це із задоволенням і гордістю. Розуміє слова “хороший”, “красивий”, гладить себе по голівці: “хороший хлопчик”, “красива дівчинка”.

Емоції. Дитина відчуває, чи задоволені нею, радіє схваленню “Молодець!”, намагається повторити дії, за які її схвалили і над якими сміялися приємні їй дорослі. Вона стає терплячішою до болю, стримує плач, якщо потрапляє в громадські місця, де її оточують чужі люди.

Соціалізація. Дитина має уявлення про те, що чужі люди можуть бути цікавими; виявляє до них інтерес, сидючи на руках у матері; може відповісти усмішкою на усміх незнайомого дорослого. Добре орієнтується у родинному колі; знає, з ким як можна поводитися, хто легше поступається, хто вимогливіший, з ким весело тощо.

Спілкування. Спілкуючись із рідними і близькими, вивчає можливості своїх голосових зв'язок, співає голосно, вдаючись до вереску. Використовує у спілкуванні з матір'ю і батьком звуконаслідувальні слова, може на їх прохання показати всі предмети, про які її запитують. Продовжує активізувати спільну з батьками предметну діяльність, одержує задоволення від спільних з ними занять та ігор.

Завдання розвитку

Створювати сприятливі умови для розвитку пізнавальних інтересів малюка, пов'язаних із соціальним оточенням. Стимулювати бажання одержати нові життєві враження про людей та самого себе. Уникати конфліктів, пов'язаних з наміром малюка освоїти заборонені дорослими місця квартири, намагатися якомога менше перешкоджати його дослідницькій активності. Підтримувати в дитині позитивний настрій, добре самопочуття, оптимістичне світосприйняття. Заохочувати самостійні дії малюка, прагнення виявити наполегливість у досяг-

ненні мети, схвалювати за успіхи. Стимулювати бажання дитини використовувати різноманітні засоби спілкування з рідними дорослими.

Організація життєдіяльності

Батьки зважають на те, що малюк починає вільніше поводитися, почуватися впевненіше не лише на руках у матері, а й під час самостійних занять. Мати з розумінням ставиться до того, що малюк самостійно шукає її груди, може підняти сорочку або витягти їх руками з вирізу плаття, ссе груди з будь-якого положення, супроводжує процес погойдуванням, смиканням іншої груді, поляскуванням по ній рукою. Дорослі усвідомлюють, що інтерес дитини до процесів сечовипускання та дефекації, до продуктів своєї життєдіяльності є необхідною складовою її емоційно-соціального розвитку і засвідчує здатність дитини встановлювати контроль над цими функціями. Важливо, щоб батьки підтримували наслідувальний характер поведінки малюка, стимулювали його прояви, позитивно оцінювали здатність дитини відтворювати різноманітні дії дорослих (чищення зубів, розмову по телефону, миття чашки тощо). В організації життєдіяльності десятимісячної дитини слід відвести більше часу на організацію спільних з нею ігор ("ладусі", хованки, доганялки) та спільних предметних дій (з пірамідкою, кубиками, скриньками тощо). Оскільки батьки все частіше виходять з дитиною за межі домівки, потрапляють у громадські місця, важливо приділити увагу вихованню в неї навичок соціальної поведінки (вмінню поводитися на людях, утримуватися від плачу й верещання, готовності адекватно реагувати на привітність оточуючих людей). Доцільно збагатити свої звернення до дитини більшою кількістю запитувальних речень, які починаються словом "де?" (Миколка, собачка, іграшка). Гарантом повноцінного емоційно-соціального розвитку малюка є створення і збереження позитивного психологічного комфорту в сім'ї.

Показники емоційно-соціального розвитку:

- виявляє ознаки наслідувальної поведінки;
- наполегливий у досягненні мети;
- грається та виконує елементарні предметні дії разом з дорослим;
- на прохання рідних показує свої частини тіла;
- у громадських місцях прагне утриматися від плачу, адекватно реагує на прояви прихильності до неї людей;
- використовує різноманітні засоби спілкування з рідними дорослими;
- володіє навичками поведінки під час годування груддю;
- виявляє інтерес до процесів сечовипускання та дефекації, контролює їх, цікавиться продуктами життєдіяльності.

11 місяців

Зміст емоційно-соціального розвитку

Знайомство з оточуючими людьми. Уважно придивляється до дій дорослих, починає наслідувати деякі з них. Виявляє зацікавленість життєвими ситуаціями, пов'язаними з розв'язанням близькими дорослими різних моральних колізій. Заграє до приємних дорослих, аналізує їхню реакцію на загравання.

Знайомство з власним тілом. Дитина відкриває для себе свій пуп, розглядає його, обмацує. Цікавість викликають статеві органи: малюк уважно роздивляється їх під час сечовипускання,

час від часу посмикує їх. Стукає себе по голові руками, іграшками, може стукати головою об тверді предмети, реагувати на свої відчуття плачем. На прохання матері та інших членів родини охоче показує на собі, на них, на ляльці різні частини тіла. Гладить по голівці себе, маму, тата.

Емоції. Активно виявляє різноманітні переживання, передає життєві враження мімікою, жестами, діями різної інтенсивності, тональністю голосу. Все яскравіше проявляє прихильність до матері й батька, всіляко демонструє їй, радіє з цього. Все чіткіше дає про себе знати мотивація досягнення, малюк прагне домогтися успіху, відчуває, чи задоволені ним дорослі, радіє схваленню "Молодець!". Якщо дитині щось не подобається, кричить пронизливим голосом. Радіє, коли називають приємну їй людину, відсутню поряд з нею.

Соціалізація. Дитина починає провокувати дорослих до певних дій і уважно спостерігає за їх реакцією на них. Виділяє неприємні сторони поведінки дорослих у конфліктних ситуаціях, їх негативні емоції, переймає, копіює відповідні міміку й жести, не переживаючи при цьому ці самі емоції.

Спілкування. Суттєво розширюється репертуар жестового мовлення дитини, зростає її пасивний словник. Малюк вказує пальцем на все, що його зацікавило вимагає коментаря дорослої людини. Все частіше придивляється до виконання дорослими норм цивілізованого спілкування. Розважає та веселить батьків і членів родини, одержує від цього задоволення. Охоче грається з рідними дорослими, диференціює, з ким і чим саме хоче займатися.

Завдання розвитку

Створювати сприятливі умови для становлення елементарних форм самостійної поведінки дитини; підтримувати її прагнення протягом певного часу займатися самій. Розвивати здатність до наслідування, використовуючи для цього сюжетні ігри. Привчати дитину бути приємною у спілкуванні з оточуючими, схвалювати її намагання утриматися від плачу та вереску у громадських місцях. Стимулювати дослідницьку поведінку малюка, підтримувати його спроби використовувати з цією метою предмети-підставки. Виховувати в дитини вміння ніжно торкатися тіла (власного та інших людей), знайомлячись з різними його частинами. Коментувати дитині все, що її зацікавило в довір'ї або в ній самій, співрадіти відкриттям нею нового.

Умови організації життєдіяльності

Мати й батько організують життєдіяльність малюка, орієнтуючись на його зрослі можливості. Вони розширюють ступінь свободи дитини, виявляють задоволеність тим, що вона протягом певного часу з інтересом грається сама, схвалюють її результативні предметні дії. Дорослі виявляють доброзичливість щодо дитини, уважні до її потреб, виявляють любов до неї, показують, як цінують її. Таке ставлення дорослих викликає в малюка почуття прихильності, захищеності, довіри до дорослого. Повноцінному емоційно-соціальному розвитку малюка сприятимуть: чітке додержання матір'ю і батьком норм цивілізованого спілкування один з одним та з дитиною; вміння дорослого контролювати свої емоції за їх адекватністю, силою, формою прояву; організація спільної з малюком предметно-практичної діяльності, підтримка елементарних сюжетних ігор.

Показники емоційно-соціального розвитку:

- здатний до самостійних короткотривалих занять;
- наслідує поведінку дорослих;
- спостерігає за реакціями дорослих при розв'язанні ситуацій морального вибору;
- намагається веселити, смішити приємних дорослих;

- вдається до жестового мовлення;
- виявляє інтерес до їжі дорослих, дій батьків;
- переживає позитивні емоції при згадуванні дорослим відсутньої приємної людини.

12 місяців

Зміст емоційно-соціального розвитку

Знайомство з оточуючими людьми. Дитина добре орієнтується у просторі свого житла та в його найближчому оточенні. Вона цілеспрямовано обирає напрям свого руху, стимулює дорослого йти за її бажанням. Дитина активно наслідує дії дорослого (намагається мити та підмити підлогу, пилососити, прибирати, прати; розкладає і складає речі на місце; тримає чашку і самостійно п'є з неї, намагається користуватися ложкою тощо).

Знайомство зі своїм тілом. Продовжує розвиватися інтерес до свого обличчя, голови, статевих органів.

Емоції. Урізноманітнюються форми прояву дитиною внутрішніх переживань, вони поглиблюються, розширюється арсенал зовнішніх проявів нею свого позитивного та негативного ставлення до оточуючих. Обмеження дорослим особистої поведінки дитини, його заборона викликає в неї невдоволену реакцію, бажання домогтися бажаного кружним шляхом. Радіє не лише схваленню дорослого, а й самому виконанню поставленого завдання. Малюк виявляє нетерпіння, може топнути ногою, якщо чимось незадоволений.

Соціалізація. Розширюється коло дорослих і дітей, з якими доводиться зустрічатися дитині. Вона терплячіше ставиться до чужих людей, виявляє до них інтерес, зберігаючи при цьому певну відстань. Малюк все частіше помічає серед оточуючих дітей, вдивляється в обличчя, нахиляється до них, намагається доторкнутися. У незнайомій обстановці поводить-ся дуже обережно.

Спілкування. У дитини накопичується арсенал засобів спілкування, який вона інтенсивно використовує у взаємодії з дорослими, урізноманітнюючи її форми, прийоми, засоби. Однорічний малюк виявляє підвищений інтерес до незнайомих людей, спостерігає за ними, сидячи на руках у матері, вказує пальцем на тих, хто його зацікавив, емоційно виразно реагує на приємних і неприємних людей.

Завдання розвитку

Сприяти розвитку наслідувальної поведінки однорічної дитини, схвалювати не лише правильне виконання нею показаних дорослим нескладних предметних дій, але й намагання виявити елементи ініціативи. Підтримувати спроби дитини самостійно виконувати прості дії та доручення дорослого. Спокійно та адекватно реагувати на прояви дитиною позитивних та негативних емоцій, вправляти в умінні запам'ятовувати реакцію матері й батька на типові прояви її емоційно-соціальної поведінки. Урізноманітнювати взаємодію з дитиною, збалансовувати особистісне спілкування з діловим, збагачувати її враження від спільних сюжетних ігор та предметних дій.

Організація життєдіяльності

Дорослі організують життя однорічної дитини таким чином, щоб спільні з нею ігри й заняття чергувалися з короткотривалими самостійними іграми. Впродовж них мати і батько

надають малюкові можливість діяти на власний розсуд, непомітно збагачують предметно-ігрове середовище, без потреби не втручаються у хід його гри, не переривають її словесними вказівками та емоційними реакціями. Батьки стають активними спостерігачами за поведінкою та діяльністю дитини, з розумінням ставляться до її спроб брати участь у діях дорослих. Час від часу мати або батько звертають увагу дитини на своє відображення у дзеркалі, підтримують її бажання всміхнутися йому, погратися з ним. Під час спілкування з дитиною мати і батько не лише висловлюють їй свою прихильність, усміхаються до неї, пестять її, але й разом з нею граються, займаються нескладною предметно-практичною діяльністю. Розвиваючи у дитини першого року життя пізнавальну активність, спрямовану на ознайомлення з власним «Я», дорослий пропонує їй час від часу роздивитися власні руки, ноги, одяг, пильно вдивитися у дзеркало на власне обличчя, зачіску, деталі туалету; різним тоном називає її власне ім'я; використовує щодо неї пестливі та стримані вислови. Він схвалює малюка за його вправні дії, стимулюючи бажання повторити їх, удосконалити, розширити власний досвід. Дорослий з розумінням ставиться до намагання малюка звільнитися від незручного одягу, домогтися бажаного, досягти комфортного стану.

Показники емоційно-соціального розвитку дитини:

- виконує прохання дорослого (шукає, знаходить і приносить те, що просили);
- радіє своєму відображенню у дзеркалі, посміхається до нього та грається з ним;
- після показу дорослого наслідує його прості дії;
- спілкується з дорослими, використовуючи різні засоби і прийоми;
- диференціює поняття "можна" і "не можна"; "хороший" і "поганий"; "гарний" і "негарний".

ПІЗНАВАЛЬНИЙ РОЗВИТОК

Вікові можливості

У віці немовляти (від двох до дванадцяти місяців) у дитини інтенсивно розвивається потреба у нових враженнях: вона зосереджує увагу на новому, намагається взяти в руки знайомі предмети, використовує вказівний жест, яким фіксує предмет свого інтересу. Процес пізнавального розвитку відбувається в контексті предметної діяльності і проходить ряд етапів: до 3 місяців виникає орієнтовна реакція на слухові, зорові, тактильні та інші подразники; до 6 місяців дитина починає обстежувати іграшки, вибірково контактувати з предметами (утримувати їх, хапати, перевертати), розглядати та прислухатися до тих, що знаходяться від неї на відстані; з'являється спроба розсунути пальці так, щоб було зручніше схопити іграшки різної форми та величини; виникають перші результативні дії з предметами, спрямовані на одержання приємного враження (звуку, руху); дитина впізнає близьких дорослих, знайомі предмети; вона намагається знайти сховану іграшку, в неї розвивається пам'ять. Оволодіння різними позами розширює її можливості орієнтуватися в навколишньому просторі. У 9 місяців дитина починає перекладати предмети з однієї руки в іншу, оволодіває умінням діяти одночасно двома руками і двома предметами. У кінці першого року життя вона дістає предмет з допомогою іншого, виникають перші цілеспрямовані дії.

Упродовж першого року у дитини формуються елементарні уявлення про навколишній світ та саму себе; вона починає орієнтуватися у властивостях предметів (виникає сенсорний досвід), розвиваються первинні форми мислення, зароджуються інтелектуальні здібності, закладаються передумови розвитку креативності як базової якості особистості, вдосконалюється вміння орієнтуватися у просторі, зростає пізнавальна активність, закладаються передумови логіко-математичного розвитку. Динаміка розвитку пізнавальної активності малюка протягом першого року життя є такою:

2 місяці

Зміст пізнавального розвитку

Знайомство з оточуючим. Немовля з цікавістю розглядає об'єкти довкілля, фіксує погляд, знаходить очима яскраві предмети, повертає голову до джерела звуку, прислухається до нього; тягнеться до іграшок, які зацікавили. Зосереджує погляд на вікні як джерелі світла; фіксує погляд на обличчі мами, яка нахилилася, зацікавлюється ним.

Орієнтація у просторі. Малюк вимагає, щоб його носили на руках “стовпчиком”, тим самим розширюючи простір огляду.

Хапання та володіння рукою. На початку місяця характерне рефлексорне хапання брязкальця. Долоні переважно закриті. Мимовільно підносить до рота руку. Опір відкриттю кулачка сильніший з боку мізинця. У кінці місяця на короткий час утримує брязкальце. Починає зникати рефлексорне хапання. Кісті рук частіше тримає відкритими.

Розвиток органів чуття. Якщо новонароджений негативно реагував на зовнішні світлові та шумові подразники (морщив лоба, кричав), то наприкінці першого місяця малюк здатний сприймати джерело світла або кільце, які дорослий переміщає, утримуючи їх у напрямі погляду малюка. Очі немовляти стежать за предметом за умови, що його відведено убік на 45 градусів. Наприкінці другого місяця очі малюка фіксують джерело світла та кільце, він стежить за ними, якщо їх відведено убік до 90 градусів. Кут огляду – 180 градусів (по горизонталі та вертикалі). Немовля прислухається до дзвіночка, повертає голову на його звук, простежує його рух.

Завдання пізнавального розвитку

Сприяти формуванню у малюка здатності до зорового та слухового зосередження. Вправляти його в умінні дотягуватися до безпечних і зручних іграшок та предметів, радіти новим враженням від контактів з ними. Стимулювати прагнення дитини схопити іграшки, які зацікавили. Привертати її увагу до звуків різної тональності й висоти. Розвивати здатність орієнтуватися у приміщенні кімнати.

Організація життєдіяльності

Дорослі створюють сприятливі умови для формування у немовляти зорового зосередження: підвищують іграшки на відстані 30–40 см від його грудей, привертають увагу дитини до найбільш яскравих та привабливих, емоційно супроводжують її мимовільні наштотування на іграшки, схвалюють здатність стежити очима за рухом предмета (переважно по горизонталі). Оптимальними для пізнавального розвитку дитини другого місяця життя умовами є тепла й затишна атмосфера спілкування, вияв дорослим ніжності, турботи, сердечності, емоційної підтримки; задоволення її основних фізіологічних потреб. Батьки або ті, хто їх заміняє, виділяють спеціальне місце для проведення дитиною короткого часу неспання. Вони турбуються про наявність

іграшок та предметів, які допоможуть привернути увагу малюка, сприятимуть його зоровому та слуховому зосередженню, розвитку рухової активності рук. Іграшки підбирають яскраві, зручні для утримання в руці, гігієнічні. Вправляючи дитину в умінні прислуховуватись, до-рослі неголосно говорять з нею, дзвенять дзвіночком, торохтять брязкальцем, включають при-ємну музику, час від часу шурхотять папером, наспівують.

Показники розвитку:

- здатна до слухового і зорового зосередження;
- повертає голівку в бік звуку;
- здригається і вслуховується у сильний звук;
- зосереджує погляд на обличчі мами;
- простежує рух предмета по горизонталі;
- натикається руками на підвішені на рівні грудей іграшки;
- координує роботу очей і дії рук: добре фіксує погляд, стежить очима за предме- том, що рухається, намагається схопити його.

3 місяці

Зміст пізнавального розвитку

Знайомство з оточуючим. У малюка інтенсивно розвивається потреба у нових вражен- нях. Протягом короткого часу він зосереджено спостерігає за об'єктами найближчого дов- кілля, активно прагне дотягтися до тих, що його зацікавили. Зупиняє на короткий час по- гляд на яскравих предметах, іграшках, обличчі дорослого, якщо вони знаходяться на відстані 30–40 см; вдивляється в них.

Орієнтація у просторі. Знаходячись на руках у матері, дитина починає орієнтуватися у просторі знайомої кімнати: знає, де знаходиться вхід, шукає його очима, розуміє, що в нього входять і виходять, при наближенні до нього матері плаче. Узгоджує рухи голови з рухами очей (діти з дефектами на це не здатні).

Хапання та володіння рукою. Немовля піднімає переважно у розкритому вигляді кисті рук над своєю головою і розглядає їх. Відбувається перехід від рефлекторного (мимовільно- го) до *активного* (довільного) хапання іграшок і предметів. Малюк намагається схопити підвішені над його грудьми іграшки, утримує деякий час вкладене в його руку дорослим брязкальце, рухає ним.

Розвиток органів чуттів. У дитини вдосконалюються слух і зір: вона повертає голову до джерела звуку (дзвіночка, брязкальця, маминого голосу, музики тощо) та привабливих об'єктів довкілля, шукає їх очима. Стежить за переміщенням предметів, "добудовує" траєк- торію руху іграшки, яка зникла з поля її зору, шукає її там, де вона має з'явитися.

Передумови логіко-математичного розвитку. У тримісячного немовляти виникає орієн- товна реакція на слухові, зорові, тактильні та інші подразники, яка виступає важливою пере- думовою його логіко-математичного розвитку в ранньому віці і потребує до себе уваги й підтримки дорослого.

Завдання пізнавального розвитку

Задовольняти потребу малюка у нових враженнях, розширювати простір для огляду та знайомства з предметами і речами найближчого оточення. Привертати увагу до предметів, речей, іграшок, людей, тварин, рослин. Схвалювати намагання малюка зосередитися, утри-

мати погляд на комусь або чомусь. Стимулювати розвиток у дитини уміння “добудовувати” траєкторію руху предмета, який зник з її поля зору, Разом з нею радіти одержаним враженням. Сприяти формуванню в немовляти почуття довіри до навколишнього світу, позитивних очікувань щодо нього.

Організація життєдіяльності

Добре, якщо батьки часто нахиляються над немовлям, говорять з ним, погладжують його руки, час від часу вкладають у руку іграшку. Доцільно розміщувати іграшки на рівні грудей дитини на відстані її витягнутих рук. Дорослий може ніжно торкатися іграшками рук дитини, пробуджуючи в неї хапальний рефлекс, стимулюючи бажання схопити та втримати іграшку в руці. Бажано в період неспання носити малюка “стовпчиком”, тим самим розширюючи простір для огляду.

Показники пізнавального розвитку:

- повертає голову на джерело звуку (дзвіночок, брязкальце, голос матері тощо);
- бачить об’єкти довкілля на відстані 30–40 см, зупиняє на них погляд;
- активно намагається дотягтися до предмета, що зацікавив;
- стежить за переміщенням іграшок, хапає їх;
- може “добудувати” траєкторію руху предмета, що зник з поля зору;
- орієнтується у приміщенні кімнати.

4 місяці

Зміст пізнавального розвитку

Знайомство з оточуючим. Виявляє зацікавленість, коли дорослий підходить до незнайомих предметів, зосереджує увагу на них та пов’язаних з ними діях.

Орієнтація у просторі. Вдосконалюється орієнтація дитини у приміщенні кімнати: вона добре тримає напрям, знає місцезнаходження основних предметів. Протягом 3–4 хвилин займається однією й тією ж іграшкою. Простягає руку й сама бере іграшку, яка знаходиться поруч, не чекаючи, поки дадуть дорослі. Зростає координація рухів руки та очей.

Хапання та володіння рукою. Ще досить невпевнено наближається рукою до брязкальця, торкається його, приводить у рух. Грається своїми пальцями. Бере іграшку в рот, руку; утримує її в руці, бере двома руками, постукує одна об одну. Обстежує різні об’єкти, предмети, тримає яблуко, обмацує, кидає його. Тягнеться за іграшкою, яка знаходиться в руках дорослого, обмацує її, тягне в рот.

Розвиток органів чуттів. Займається іграшкою, яку дорослий підвішує перед нею на доступній відстані (брязкальцем, кільцем на мотузці, підвіскою). Торкається її, починає рухати. Розглядає іграшку в руці, стежить за нею, якщо дорослі пересувають її в різних напрямках: вправо, вліво, вгору, вниз. Шукає очима джерело звуку, повертає голову в його бік. Вибірково ставиться до різних звуків – прислухається до шумів, співу, музики, людського голосу.

Завдання пізнавального розвитку

Сприяти подальшому засвоєнню чотиримісячною дитиною простору житлового приміщення, надавати їй можливість торкатися предметів і речей, які її цікавлять; супроводжувати “екскурсію” називанням знайомих і незнайомих предметів, підтримувати в дитини зацікавленість та позитивний емоційний настрій при одержанні нових вражень. Зацікавлювати дитину яскравими іграшками; показувати іграшки з різних напрямків – зліва, справа, зверху, знизу.

Організація життєдіяльності

Дорослі підвішують над грудьми малюка різні іграшки, звертають його увагу на те, як можна діяти з брязкальцем, дзвіночком, кільцем на мотузці. Наближають їх по черзі до рук немовляти, стимулюючи бажання торкнутися їх, надати їм руху. Батько і мати час від часу пересувають іграшки в різні боки і спостерігають, чи переводить малюк очі, стежачи за ними. Тримаючи дитину на руках, дорослий привертає її увагу до різних предметів і речей (кубик, яблуко, іграшка, годинник тощо), показують, як з ними можна діяти, коментують свої рухи. Під час неспання малюка доцільно варіювати вплив на нього різних звукових подразників (приємних і не надміру голосних) – звертатись до нього різною тональністю голосу, наспівувати пісеньки тихо й голосніше, включити приймач або магнітофон, стукати маленьким м'ячем об підлогу, шурхотіти паперами, дзвонити дзвіночком чи торохтіти брязкальцем на відстані 1,5–2 м. Важливо зафіксувати: чи реагує немовля на ці звуки; які з них йому подобаються, а які ні; як швидко воно відволікається на інше, втомлюється. Тримаючи дитину у вертикальному положенні, доцільно обходити приміщення квартири, називати кожну кімнату, коментувати її призначення, допомагати малюкові зорієнтуватися в ній, впізнавати місцезнаходження дверей, вікон, специфічних для неї предметів.

Показники розвитку:

- намагається дотягтися до іграшки, яка висить над грудьми на відстані витягнутої руки;
- стежить за іграшкою, яка переміщається у різних напрямках – вправо, вліво, вгору, вниз;
- бере іграшку в рот, руку, утримує її, бере двома руками;
- постукує однією іграшкою об другу;
- вибірково ставиться до різних звуків, шумів; прислухається до них;
- орієнтується у приміщенні свого житла;
- знає місцезнаходження основних предметів у кімнаті.

5 місяців

Зміст пізнавального розвитку

Знайомство з оточуючим. Зростає пізнавальна активність дитини, посилюється інтерес до людей, навколишніх об'єктів і предметів; шукає поглядом знайомі, зупиняє на них увагу; дивується і насторожується, побачивши незнайомі предмети; емоційно реагує на побачене й почуте. Виявляє інтерес до навколишнього не лише в межах рідної домівки, але й поза нею.

Орієнтація у просторі. Дитина досить добре орієнтується у приміщенні своєї квартири: знає місцезнаходження речей, якими батьки найчастіше користуються; дивиться на двері, чекаючи появи з них рідних дорослих; шукає очима вікно як джерело світла таприємних вражень. Самостійно змінює положення свого тіла в просторі – перевертається зі спини на живіт, без допомоги дорослого наближається до предметів, які знаходяться поряд.

Хапання і володіння рукою. Упевнено підводить руку до брязкальця і хапає його. Дитина поки що не віддає переваги одній зі своїх рук – правій чи лівій, однаково активно володіє обома. Хапає предмет всією долонею та витягнутим великим пальцем. Хапає та утримує іграшку, яку подає їй дорослий. Самостійно дістає іграшку, тримає її в руках, перекладає з руки в руку, засовує в рот.

Розвиток органів чуттів і поведінка. Малюк активніше, ніж раніше, грається з іграшками та різними предметами. Обирає іграшку за своїм бажанням, сам її дістає, тримає в руках, розглядає, стукає нею, обмацує, самотійно бавиться упродовж короткого часу. Стукає одним кубиком по іншому. Виявляє інтерес до властивостей різних предметів: стукає ними, кидає на підлогу, облизує, шукає очима, якщо вони впали.

Завдання пізнавального розвитку

Збагачувати сенсорний досвід дитини. Створювати сприятливі умови для розвитку рухів очей (зорового зосередження), пошукового погляду, рухів рук, звукових реакцій малюка. Розвивати схильність немовляти до простих предметних дій з допомогою багаторазових повторів одних й тих самих рухів. Супроводжувати спільні предметні дії позитивними емоціями, схвалювати малюка за елементарні прояви цілеспрямованості, наполегливості, самотійності, пізнавальної активності.

Організація життєдіяльності

Дорослі створюють сприятливі умови для збагачення сенсорного досвіду малюка, розвитку його пізнавальної активності. Оскільки немовля вже перевертається зі спини на живіт, доцільно класти перед ним на відстані 10–15 см яскраву іграшку, стимулюючи прагнення доповзти до неї. Корисно перекладати іграшку з одного місця на інше й спостерігати, чи стежить немовля за нею поглядом, чи пробує її дістати. Важливо, щоб батьки утримувались від бажання зразу прийти дитині на допомогу, щойно вона зіткнеться з труднощами. Сприяння самотійним діям дитини є запорукою її повноцінного особистісного зростання, тому варто спонукати її самотійно утримувати пляшечку, брязкальце, дотягтися до бажаного предмета. Оскільки у п'ятимісячного малюка розвиток зору і слуху випереджає руку, його нові враження слід пов'язуватися саме з цими аналізаторами: йому корисно прислухатися до побутових звуків, шумів, стуків, дзвінків, мелодій, голосів тварин, звуків людської мови... Важливо сприяти формуванню узгоджених рухів очей дитини з поворотом її голови й рухом тулуба (вони є запорукою виникнення в неї ініціативних довільних рухів очей, які мають характер пошуку). Батьки мають розуміти, що предмети не просто автоматично привертають увагу п'ятимісячного малюка, а він сам може "обрати" те, що привернуло його увагу. Повноцінному розвитку пізнавальної активності немовляти сприятиме звичка дорослих не переривати його природні спроби познайомитися з властивостями предметів шляхом стукання ними, облизування, кидання на підлогу, познайомитися на смак з їжею дорослих, з посудом, з якого вони п'ють і їдять (ложкою, тарілкою, чашкою).

Показники пізнавального розвитку:

- самотійно змінює положення тіла в просторі, намагаючись дотягтися до предмета, який зацікавив;
- наближається до іграшки, яка знаходиться поряд, проявляє до неї інтерес, хапає її всією долонею і витягнутим великим пальцем;
- хапає подану йому дорослим іграшку, короткий час утримує її, перекладає з руки в руку;
- намагається познайомитися з властивостями предметів: стукає ними, облизує, бере в рот, кидає тощо;
- перестає плакати, коли чує приємні звуки.

6 місяців

Зміст пізнавального розвитку

Знайомство з оточуючим. Здатність сидіти і повзати суттєво розширює можливості розвитку пізнавальної активності дитини. Вона виявляє все більший інтерес до нового, незнайомого, прагне дотягтися не лише до безпечного, але й небезпечного для її здоров'я, чим завдає клопоту дорослим. Немовля виділяє найулюбленіші іграшки з-поміж інших. Емоційно реагує на нові враження: радіє одним, лякається інших, дивується новому. Зростає інтерес до навколишніх предметів, людей, об'єктів природи; може певний час не відриваючись спостерігати за кішкою, собачкою, пташками, діями людини тощо.

Орієнтація у просторі. Добре орієнтуючись у приміщенні свого житла, малюк прагне освоєння нових територій в ньому. Він відкриває для себе багато цікавих місць, зокрема полиці шаф і шухляди столів. Дитина наполегливо доповзає до них, виявляє підвищений інтерес до їх вмісту. Якщо хоче потрапити в кухню або ванну кімнату, де часто знаходиться мати, може доповзти туди.

Хапання та володіння рукою. Якщо дорослий подає дитині два кубики, вона хапає лише один з них. Другий кубик може утримати за умови, що його вклали їй в іншу руку. Намагання взяти обидва кубики призводять до випадання одного з них. Малюк починає обмацувати рукою поверхні, виявляє інтерес до їх фактури (м'яка-тверда, гладенька-шершава). Перекладає предмет з руки в руку, робить це багаторазово.

Розвиток органів чуттів та поведінка. Дитина з різних боків вивчає властивості предметів, багаторазово викидає речі та іграшки з ліжка, стежить за ними очима, стукає предметами по різних поверхнях, прислухається до характеру звуків. Перекладає іграшки з місця на місце, обмацує їх; знайомиться з формою кубика, м'ячика. Уважно прислухається до різноманітних звуків, емоційно на них реагує (сміється, плаче, затамовує подих). Локалізує звук (сидячи), впевнено повертає голову або спрямовує погляд на джерело звуку. Особливий інтерес викликають телефон (тягнеться до нього, реагує на дзвінки, намагається схопити трубку), радіоприймач і телевизор (реагує на них вокалізаціями, жвавими рухами, виразною мімікою).

Завдання розвитку

Розширювати життєві враження дитини, сприяти її прагненню знайомитися з новими об'єктами довкілля, сприяти проявам цілеспрямованої й оптимістичної поведінки. Схвалювати спроби малюка вибірково ставитися до певних предметів, обирати за власним бажанням іграшки. Підтримувати бажання дитини діяти самостійно, вправляти її в умінні долати елементарні труднощі на шляху до мети. Створювати сприятливі умови для зародження елементарних форм дослідницької діяльності. Розвивати уміння рук та збагачувати відчуття малюка.

Організація життєдіяльності

Оскільки потреба у нових враженнях є однією з провідних, її задоволення виступає необхідною умовою повноцінного розвитку шестимісячного малюка. Дорослий має усвідомлювати, що, надаючи дитині можливість схопити м'яч, кубик, палицю, він сприяє розподілу функцій між правою та лівою руками. Батьки або ті, хто їх замінюють, розширюють простір пересування дитини, надають можливість дістати предмет, який її зацікавив, самостійно змінювати позицію, досягати бажаного власними силами, задовольняти свою пізнавальну потребу. Організуючи життєдіяльність шестимісячної дитини, мати і батько стимулюють

її пізнавальну активність, привертають увагу до цікавого, нового, яскравого. Важливо, щоб дорослі сприймали спроби малюка кидати з ліжка предмети та іграшки, стукати ними, облизувати їх, пробувати на смак дорослу їжу, тягти дорослих за ніс і волосся, обмацувати частини свого тіла як елементарні дослідницькі дії, які розширюють уявлення про властивості світу. Добре, якщо батьки схвалюють спроби малюка по-різному гратися з різними іграшками, обирати найулюбленіші з них, перекладати з руки в руку м'яч, кубики, брязкальце. Можна покласти дитину на живіт, перед нею на відстані, більшій за витягнуту руку, поставити іграшку; щойно малюк простягне до неї руки, слід підставити долоні до ступень його ніг, стимулюючи прагнення подолати невелику відстань, досягти мети. Слід частіше хвалити дитину за успіхи. В кінці півріччя дорослі можуть пропонувати малюкові самому тримати чашку, маніпулювати іграшкою: розмахувати, кидати її вперед, вбік, вниз, пізнаючи просторові властивості; тримати у кожній руці по іграшці.

Показники розвитку:

- бере іграшку рукою, певний час грається нею;
- перекладає предмет з однієї руки в іншу;
- виявляє інтерес до об'єктів природи, людей, предметів, які знаходяться неподалік;
- може самостійно гратися іграшками впродовж 30–40 хвилин;
- активно досліджує властивості предметів;
- по-різному грається з різними іграшками;
- має свої ігрові переваги.

7 місяців

Зміст пізнавального розвитку

Знайомство з оточуючим. Малюк виявляє інтерес до води, намагається її взяти, як твердий предмет; його увагу привертає все, що виступає: ручки дверей та приймача; гудзики, вимикачі, ніс на обличчі рідних дорослих, вуха на голові тощо. Вчиться маніпулювати різними іграшками, предметами, повторює дії знову і знову.

Орієнтація у просторі. З допомогою дорослого та самостійно дитина пересувається у приміщенні квартири; робить це здебільшого цілеспрямовано – досягає шафи або столу, відкриває і закриває шухляди.

Хапання та володіння рукою. Хапає обома руками – кожною по іграшці або предмету. Перекладає кубики, брязкальця з руки в руку. Крутить іграшку між долонями, однією і тією ж іграшкою грається протягом 3–4 хвилин: обмацує її, кидає, бере, шукає, стукає, розмахує. Вчиться маніпулювати різними іграшками, предметами, повторює дії знову і знову. Вкладає маленькі предмети в більші; знає ложку, чашку; стукає ложкою, вкладає ложку в чашку.

Розвиток органів чуттів і поведінка. Б'є кубиком по столу, бере його в рот, перевертає рукою і роздивляється. Кидаючи іграшку, дивиться, як вона падає. Починає стукати двома предметами, взятими в обидві руки, або предметом по підлозі та меблях. Із задоволенням рве папір, прислухається до цих звуків; виявляє інтерес до води, намагається її взяти; увагу привертає все, що виступає: ручки дверей та приймача; гудзики, вимикачі, ніс на обличчі, вуха на голові тощо. Вчиться маніпулювати різними іграшками, предметами, повторює дії знову і знову. Починає орієнтуватися в часі, сприймає чергування дня і ночі, сну й неспання, діяльності та спокою; радіє приходу тата з роботи в один і той самий час. По-різному реагує на

смакові якості їжі (солена, кисла), відмовляється їсти те, що не подобається. Прислухається до звуків, які линуць з радіоприймача, телевізора, магнітофона.

Завдання розвитку

Сприяти переміщенню малюка по квартирі, підтримувати його радісний настрій під час освоєння простору домівки, ознайомлення із вмістом шаф, відкривання-закривання дверцят, слідування за мамою "по п'ятах". Вправляти в умінні тримати два предмети в обох руках та стукати ними один по одному та інших поверхнях. З розумінням ставитися до активного рвання дитиною паперу, виділити для цього підходящий матеріал. Надавати можливість досліджувати те, що виступає, – ручки дверей, приймача, вимикачі, гудзики тощо. Постійно підтримувати інтерес дитини до довкілля та самої себе.

Організація життєдіяльності

Дорослі формують у дитини орієнтовні дії з предметами – притягування, постукування, розривання, які збагачують її життєві враження, наповнюють відчуттям власної спроможності. Батьки показують, як торохтіти брязкальцем, як стискати гумову іграшку, щоб вона звучала, стимулюють та схвалюють цілеспрямовані дії дитини. Під час прогулянки вони звертають увагу на все, з чим належить познайомитися малюкові, – яскраві квіти, поведінку тварин, транспорт, що рухається, ігри дітей тощо. Дорослі вправляють малюка в умінні тримати предмети в обох руках одночасно, маніпулювати ними, радіти своїй вправності. Важливо, щоб у межах житла і поза ним батьки підтримували в дитини бажання досліджувати нове, пізнавати раніше їй невідоме, застерігаючи від імовірної небезпеки.

Показники пізнавального розвитку:

- стежить очима за рухом руки; переключає увагу з предмета на предмет;
- активно дістає іграшку, грається обома руками;
- починає орієнтуватись у часі: сприймає чергування дня і ночі, сну й неспання, діяльності та спокою; радіє поверненню тата з роботи в один і той самий час;
- охоче відчиняє-зачиняє скриньки; цікавиться предметами, які виступають;
- стукає двома предметами, взятими в обидві руки, одним предметом по поверхні;
- активно рве папір.

8 місяців

Зміст пізнавального розвитку

Знайомство з оточуючим. Дитина все частіше сповзає з рук матері, самостійно досягає предмета, який привернув її увагу і знаходиться на відстані 1–2 метрів. Вона доповзає до нього або йде боком, тримаючись за опору, досліджує, певний час затримує в руках, перекладає з однієї руки в іншу, відчуває радість оволодіння бажаним. Все більше уваги малюка привертають дрібні предмети, механічні іграшки, замки-блискавки, вміст шаф і скриньок. Виявляє інтерес до "дорослих" речей – справжнього посуду, телефону, приймача, телевізора тощо. Проявляє інтерес до всього, що її оточує.

Орієнтація у просторі. Опанувавши повзання по підлозі з допомогою та за підтримки дорослого, малюк робить спроби повзати самостійно, освоювати простір квартири без допомоги та у відсутності поруч з ним батьків. Дитина все сміливіше знайомиться з невідомими їй раніше закутками житлового приміщення, робить зупинки там, де знаходить щось цікаве

для себе. Виявляє надзвичайний інтерес до вмісту шаф і шухляд, вміло відчиняє й зачиняє дверцята та ящики.

Хапання і володіння рукою. Сидячи, грається з предметами, іграшками, шукає ті, що впали; кидає іграшки, повторює свої дії по декілька разів. Погладжує, обмацує, пробує на смак, стягує скатертину, покривало. Возить машину за допомогою мотузки, притискає гумові іграшки, прислухаючись до звучання кожної. Наполегливо досягає предмета, який знаходиться на відстані 1–2 метрів від неї, рухаючись повзком або боком, тримаючись за опору. Хапає кульку діаметром 8 мм між витягнутим великим і вказівним пальцями. Дзвонить дзвіночком. Робить перші спроби навмисне випустити предмет з рук.

Розвиток органів чуттів і поведінка. Уважно придивляється і прислуховується до всього, що відбувається навколо: як ллється вода, шумить вітер, нявчить кіт, гавкає собачка, співає півень, гомонять дорослі тощо. Реагує на різні поверхні – щітку, хутро, гладенький стіл. Обводить кубиком, який тримає в руці, навколо іншого кубика на столі. Кидає і піднімає кубик.

Завдання розвитку

Створювати сприятливі умови для розвитку пізнавальної активності дитини, збагачувати її сенсорний досвід новими враженнями й практичними уміннями. Допомогати дитині використовувати іграшки і предмети за призначенням. Надавати їй можливість діяти із справжніми речами разом та в присутності дорослого (посудом, телефоном, приймачем). Хвалити малюка за самостійність, наполегливість, вправність.

Організація життєдіяльності

Батьки продуктивно проводять час неспання малюка – спілкуються з ним, показують різноманітні способи доступних предметних дій (котять йому м'ячик, колишуть ляльку, возять за мотузку машинку тощо). Дорослі з розумінням ставляться до скидання дитиною іграшок на підлогу, до спроб повторити ці дії по декілька разів. Вони коментують її дії, пропонують самій підняти кинуте, радіють разом з нею процесу кидання-піднімання. Мати й батько постійно підтримують хороший настрій дитини, позитивно оцінюють її продуктивні дії, вправляють її руки, розвивають усі органи її чуттів. Батьки організують життєдіяльність дитини таким чином, щоб вона виявляла свою зрослу рухову активність, задовольняла потребу в освоєнні навколишнього простору – як у межах свого житла, так і за його межами (двір, найближчий сквер), отримувала від цього задоволення, була вдячна батькам за надійність. Варто прибрати з поля зору та руху малюка небезпечні предмети і речі, роблячи їх недосяжними. Важливо якомога рідше вдаватися до вимог і норм, які обмежують або негативно оцінюють самостійні дії дитини (“Не можна!”, “Бяка!” “Поганий хлопчик”), оперувати переважно позитивними оцінками її дій та поведінки.

Показники пізнавального розвитку:

- дитина наполегливо намагається дістатись до іграшки, яка знаходиться неподалік від неї;
- кидає іграшки на підлогу, повторює це кілька разів підряд;
- шукає очима іграшку, яка впала; може її підняти за вказівкою дорослого із власної ініціативи;
- по-різному реагує на різну фактуру поверхні (хутро, щітку, гладеньку дошку тощо);
- цікавиться вмістом шаф, дверцятами, дрібними речами, механічними іграшками;
- виявляє інтерес до ігор із справжніми речами (посудом, телефоном).

9 місяців

Зміст пізнавального розвитку

Знайомство з оточуючим. Малюк стежить за всім, що відбувається в довколишньому світі, активно спостерігає життя рідних людей, диференціює знайоме й незнайоме у довкіллі, шукає в дорослого підтримки в освоєнні невідомого, яке його зацікавило. Дитина вже володіє певним сенсорним досвідом, до якого вдається у випадках, коли дорослого немає поряд з нею. Проявляє інтерес до різних за формою, величиною, кольором іграшок та предметів.

Орієнтація у просторі. Малюк активно освоює не лише простір квартири, але й найближчий до неї простір – будинку, двору. Знає знаходження та функціональне призначення усіх кімнат у квартирі, цілеспрямовано обирає напрям свого руху по квартирі – рухається в обраному напрямі або вказує його дорослому, сидячи у нього на руках. У разі зміни батька-матері обраного напрямку руху виявляє невдоволеність, наполягає на своєму.

Хапання та володіння рукою. Торкається вказівним пальцем деталей іграшки або предмета. Намагається схопити чашку з питною рідиною двома руками. Може зняти з себе головний убір, прибрати сторонній предмет. Продовжує знайомитися з властивостями предметів: вкладає їх у баночки або коробочки, закриває та відкриває кришки, хапає та досліджує всі предмети, до яких дотяглися його руки. Обмацує предмет пальчиками, просовує пальчик в кільце, отвір, виймає ключі, пальчиками бере дрібні предмети, досліджує їх.

Розвиток органів чуттів і поведінка. Сидячи за столом, б'є двома кубиками один по одному, виймає кубик з відкритого пластикового пакета і знов туди його вкладає, не випускаючи з рук. Виймає предмети з коробки, відерця; торохтить брязкальцями, бере по два предмети в руку. Починає наслідувати дії та поведінку дорослого, уважно придивляється до неї, прислуховується до різноманітної тональності його голосу. Все більший інтерес у дитини викликають приймач, телевізор, телефон як джерела звукової інформації. Обмацує предмет пальчиками, просовує пальчик в кілечко, отвір. Обмацуючи поверхню різних об'єктів природи, по-різному на них реагує: гладеньке яблуко викликає усмішку, колюча гілочка ялинки чи сосни, шишка – подив, інтерес, незадоволення. Котить яблуко, кавун; роздавлює помідор, м'яку ягоду, радісно реагує на результати "дослідження".

Завдання розвитку

Створювати сприятливі умови для мандрівок дитини по всій квартирі; забезпечувати цікаве, варіативне й безпечне предметно-ігрове середовище. Вправляти дитину в умінні вклати предмети в баночки та коробочки, закривати та відкривати кришечки. Розширювати сенсорний досвід дитини, виховувати елементи культурної поведінки.

Організація життєдіяльності

Батьки створюють сприятливі умови для розвитку та збагачення сенсорного досвіду малюка. Поглибленню та розширенню його орієнтації в приміщенні кімнати сприятиме використання високого стільця, приставленого до столу, з якого дитині легше спостерігати за діями дорослих, відкривати для себе цікаві предмети. Вдома обов'язково повинні бути кольорові пластмасові кубики, різноманітні іграшки, коробочки, ящички, якими може маніпулювати малюк. Важливо, щоб дорослі показували дитині, як класти кубик один на інший; як зняти кілечка з пірамідки тощо. Особливої уваги дорослого вимагає поведжен-

ня дитини з дрібними предметами, які необхідні під час гри, проте можуть становити певну небезпеку. Оскільки на рівні свого зросту та піднятої руки дитина дістає все, що привернуло до себе її увагу, слід прибрати все небажане та небезпечне, що становить загрозу здоров'ю або належить до категорії коштовних речей дорослого призначення. Мати і батько усвідомлюють, що малюк, підтягнувшись на руках, може вилізти на крісло, диван, стілець, а потім, не розраховувавши своїх можливостей, впасти з них. Тому важливою умовою благополучного освоєння малюком простору квартири є допомога батьків у набутті ним елементарних практичних навичок. Важливо схвалювати намагання дитини досягти мети, проявити елементарну кмітливість і вправність, за власною ініціативою покласти на місце іграшки чи речі.

Показники пізнавального розвитку:

- великі предмети бере всіма пальцями, маленькі—двома;
- шукає зниклі предмети;
- виймає предмети з коробки, відерця;
- торохтить брязкальцем, бере по два предмети в руку;
- вкладає предмети у баночки та коробочки, співвідносить їх за величиною (менше вкладає у більше);
- обмацує предмет пальчиками, засовує палець в кільце, отвір;
- уявляє місцезнаходження та функціональне призначення всіх кімнат у квартирі;
- самостійно освоює простір квартири;
- стежить за всім, що відбувається навколо;
- прикладає до вуха годинник, супроводжує слухання белькотінням.

10 місяців

Зміст пізнавального розвитку

Знайомство з оточуючим. Виявляє високу пізнавальну активність, вимагає від дорослих задоволення потреби у нових враженнях, наполегливо домагається досягнення бажаного, докладає до цього багато зусиль. Дитина знайомиться з предметами різної форми, величини, кольору, які оточують її у найближчому довкіллі. Реагує на все нове, дивується.

Орієнтація у просторі. Дитина освоїлася у доступному їй тривимірному просторовому об'ємі квартири, навчилася у ньому добре орієнтуватися, виявляє інтерес до закутків, мало-досяжних територій, заборонених місць. Ходить уздовж меблів, долає відстань, обмацує все, що бачить по дорозі, знайомиться з різною поверхнею, показує вказівним пальчиком дорослому, куди хоче рухатися. Малюк докладає зусиль для вторгнення на досі незнайому територію і заспокоюється лише тоді, коли дорослі задовольняють його бажання або вдало відволікають на іншу цікаву справу.

Хапання і володіння рукою. Дитина простягає руку з іграшкою дорослому, проте не може довго утримувати її, може випустити, якщо дорослий квапиться. Перекладає іграшки і предмети з однієї руки в іншу, піднімає руки догори (великий), накидає предмет на предмет. Підштовхує кубик до краю столу і скидає його. Якщо дорослий показує спосіб дії, малюк піднімає пластикові коробки. Розкачує кільце на шнурі.

Розвиток органів чуттів і поведінки. По-різному грається з різними іграшками: розпізнає окремі іграшки, запам'ятовує, з якою вже грався, вчиться гратися самостійно. Наслідують дії

дорослих з предметами, виконує деякі з них: складає і виймає предмети, накладає один на інший. Навмисне й багаторазово кидає іграшки з столу. Колише ляльку, котить м'ячик, ставить кубик на кубик. Паличкою дістає інший предмет. Все частіше намагається покласти на місце речі. Прислуховується до різноманітних звуків, імпровізує, шукає джерело кожного.

Завдання розвитку

Стимулювати пізнавальну активність дитини, вправляти в умінні диференціювати знайоме й незнайоме, заохочувати предметні дії, схвалювати наслідувальну активність. Розширювати сенсорний досвід малюка, створювати розвивальне предметно-ігрове середовище. Підтримувати прояви дитиною дослідницької діяльності, наполегливо, проте обережно й за підтримки дорослого, освоювати нову територію, знайомитися з новими предметами, речами, їхніми властивостями. Звертати увагу малюка на величину, колір, розміщення предметів у просторі. Створювати позитивну атмосферу під час спілкування з дитиною.

Організація життєдіяльності

Батьки, які прагнуть повноцінно розвинути пізнавальну діяльність десятимісячної дитини, мають опікуватися доцільною організацією часу її неспання, збагаченням її сенсорного досвіду, вправлінням у виконанні елементарних предметних дій. Дорослі можуть запропонувати дитині перекласти іграшки з різного матеріалу (хутряні, гумові, дерев'яні, пластмасові) з відерця в кошик (або іншу ємність). Важливо, щоб батьки спонукали дитину до самостійності, емоційно підтримували її намагання досягати бажаного без допомоги дорослого. У ході спілкування з малюком дорослому доречно не лише демонструвати способи дій з різними предметами, але й називати їх, коментувати свої дії, проговорювати, навіщо їх слід виконувати. Добре, якщо батьки не залишають поза увагою вказівний жест, з допомогою якого малюк означає предмет своєї уваги, бажання, напрям руху. Уважне ставлення до нього є запорукою прогресивного розвитку пізнавальної активності дитини цього віку. Батьки контролюють свої дії, рухи, вчинки, емоційні прояви, висловлювання; пам'ятаючи, що малюк наслідує не лише позитивне, але й негативне.

Показники пізнавального розвитку:

- по-різному грається з різними іграшками;
- знаходить іграшки, які називає дорослий;
- наполегливо долає відстань до предмета, який зацікавив;
- знайомиться з різною поверхнею предметів, обмацує її;
- використовує вказівний жест;
- маленький предмет двома пальцями;
- піднімає руки догори;
- накидає предмет на предмет;
- уважно спостерігає за діями оточуючих людей, рухами тварин, пересуванням предметів тощо;
- прагне поповнити і розширити знайомі уявлення і знання новою інформацією.

11 місяців

Зміст пізнавального розвитку

Знайомство з оточуючим. Малюк уважно спостерігає за новими цікавими об'єктами – літаком, машинами, автобусами; перелякано реагує на голосні сигнали транспор-

ту, грім, сильний вітер. Швидко відходить від неприємних переживань, активно шукає нових вражень у спілкуванні з об'єктами природи, предметним світом, оточуючими людьми. Зростає інтерес до пізнання властивостей предметів, їх співвіднесення за величиною; дитина починає активніше реагувати на кольорову гаму, віддавати перевагу певним кольорам.

Орієнтація у просторі. Дитина продовжує активно досліджувати вміст шаф, скриньок, обстежувати взуття, знайомитися з віддаленими куточками своєї квартири, балконом, поближеними до квартири приміщеннями (під'їздом, кімнатою для колясок, кімнатою чергової тощо).

Хапання та володіння рукою. Хапає дрібні предмети зігнутим великим і вказівним пальцями. Намагається витягти іграшку із зачиненого пластмасового куба. Підтягує машину за шнурок до себе, що засвідчує початок використання дитиною інструменту.

Розвиток органів чуттів та поведінки. Дитина з цікавістю розкидає речі, проте періодично намагається покласти їх на місце. Все частіше використовує різноманітні допоміжні засоби (стілець, перевернуту догори дном миску, табурет тощо) як підставки для досягнення бажаного. Знаходить сховану іграшку, свідомо й багаторазово скидає іграшки зі столу, дістає один предмет за допомогою іншого. Удосконалюються предметні дії: малюк уміло котить м'ячик в певному напрямку, колихає ляльку або колиску, стискає гумові іграшки, знімає кільця зі стрижня пірамідки, складає іграшки в кошик або відерце. Шукає іграшки, яких не бачить поряд, знаходить в різних кутках, відчуває задоволення від своєї знахідки.

Передумови логіко-математичного розвитку. Наслідуючи дорослих, дитина співвідносить величини предметів, диференціює поняття “більший” і “менший” (кладе великі яблука у великий, дрібні – у маленький кошик).

Завдання розвитку

Створювати сприятливі умови для вдосконалення предметних дій дитини; вправляти її в умінні наслідувати дії дорослого. Розширювати простір для ознайомлення малюка з різними властивостями предметів і речей, підтримувати в ньому оптимістичне відчуття, пов'язане з пошуковими діями. Стимулювати здатність дитини використовувати найпростіші інструменти під час дії з предметами – палички, мотузки, різноманітні предмети. Вправляти в умінні диференціювати поняття “більший” і “менший”, застосовувати своє уміння на практиці.

Організація життєдіяльності

Керуючись зрослими пізнавальними можливостями дитини, її фізичною вправністю, батьки збагачують розвивальне предметно-ігрове середовище, підбирають іграшки та матеріали, які найбільш доцільні у цьому віці. Дитина охоче перекладатиме іграшки з однієї ємності в іншу (наприклад, з відерця в кошик), самостійно діятиме з іграшками з різного матеріалу (хутряними, гумовими, дерев'яними, пластмасовими). Дорослі стимулюють малюка наслідувати їхні дії: стискати гумові іграшки; брати іграшки або предмети з кошика (коробки) та вкладати їх у нього; нанизувати кільця пірамідки; відкривати та закривати кришку коробки; вкладати один предмет в інший або на інший (кубик на кубик); прокочувати кульки, м'ячі, кидати їх двома руками й однією, підкидати вгору; годувати кішечку, колисати ляльку, ведмедика тощо. Батьки привчають малюка самостійно пити з чашки, тримати її обома руками, намагатися їсти ложкою, відкушувати хліб, користуватися серветкою; підставляти руки під

струмінь води під час умивання, плескатися руками у воді. Дорослі з розумінням ставляться до намагань малюка багаторазово гримати металевим посудом, стукати ложкою по столу, смикати машину за мотузку тощо; вони доручають малюкові принести м'яч, ляльку, іграшкову тваринку; називають їх, у разі необхідності допомагають знайти необхідне, схвалюють за вміння виконувати доручення. Час від часу доречно пропонувати малюкові виконувати рухові дії за словесною інструкцією дорослого: "Візьми ляльку", "Знайди м'ячик", "Дай руку"; виконувати рухові дії, наслідуючи дорослих: "Ладусі", "До побачення", "Ось, який великий" тощо; виконувати прохання дорослого: "Йди до мене", "Принеси іграшку" тощо.

Показники пізнавального розвитку:

- виконує різноманітні предметні дії (котить м'ячик, колише ляльку, котить візочок, стискає гумові іграшки, знімає кільця зі стрижня пірамідки);
- виймає і складає іграшки в коробку, відерце;
- багаторазово скидає іграшку або предмети зі столу;
- розкидає речі та періодично робить спроби покласти їх на місце;
- підтягує за мотузку машинку;
- виявляє інтерес до оточуючих людей, об'єктів природи, предметів побуту, речей, приладів.

12 місяців

Зміст пізнавального розвитку

Ознайомлення з оточуючим. Дитина активно знайомиться з властивостями предметного світу, засвоює елементарні правила поведінки з різними предметами і речами, орієнтується в поняттях "можна"–"не можна", наслідуючи дорослого, оволодіває елементарними предметними діями.

Орієнтація в просторі. Добре орієнтується в кімнаті, квартирі, ближніх до неї приміщеннях. Може підлізти під стіл, стілець не вдарившись (співвідносить величину, певним чином координує свої рухи у просторі, контролює відстань між собою та предметами).

Хапання та володіння рукою. Хапаючи предмет, відкриває долоні залежно від його величини. Може схопити однією рукою два кубики, взяти одночасно двома руками три кубики. Впевнено простягає руку з іграшкою дорослому і випускає її (віддає йому). Збирає іграшки в ящик, кошик, коробку; відкриває дверцята, шухляди в меблях. Намагається поставити два кубики один на інший, вкладає і витягає кубики з відкритого пластикового пакета, тягне за мотузку машинку, котить інерційну машинку тощо. Може повторювати дії до десяти й більше разів. Використовує за призначенням різні предмети, іграшки.

Розвиток органів чуттів та поведінки. Інтенсивно розвиваються основні органи чуттів, передусім слух і зір. Малюк стає уважнішим, довше вдивляється в навколишні предмети, чіткіше диференціює звуки, по-різному реагує на знайомі та незнайомі. Дитина активно наслідуює дії дорослого: намагається мити та підмити підлогу, пилососити, прибирати, прати; все частіше розкладає і складає речі на місце. Сидячи за столом, тримає чашку і самостійно п'є з неї воду, компот, чай, молоко. Намагається користуватися ложкою. На прохання дорослого приносить знайомі предмети, іграшки; розрізняє різну тональність вимог дорослих, по-різному реагує на неї.

Передумови логіко-математичного розвитку За зразком може розкласти фрукти, овочі різної форми. В кошик, де лежить огірок, кладе інші огірочки; в кошик з яблуками – інші яблука.

Завдання розвитку

Привертати увагу дитини до предметів, речей, іграшок, тварин, рослин, людей; схвалювати намагання зосередитися, сконцентрувати увагу, утримати погляд на комусь або чомусь; розвивати пасивне та активне мовлення дитини; сприяння розвитку дій з предметами на основі словесних вказівок дорослого; заохочувати самостійні дії; підтримувати прагнення дитини повторити їх, радіти з приводу одержаного результату; схвалювати найпростіші прояви дослідницьких дій дитини, супроводжувати їх коментарем. Стимулювати бажання дитини обстежити доступні предмети, речі, безпечні об'єкти природи оком і дотиком; вправляти у пристосуванні рухів руки до величини та форми предметів; привчати виконувати дії, пов'язані із знаходженням предметів та іграшок, однакових за формою та величиною; стимулювати бажання орієнтуватися на собі, показувати, де знаходяться очі, ніс, вуха, волосся, ноги, руки тощо.

Організація життєдіяльності

Важливою умовою повноцінного пізнавального розвитку немовляти є тепле, стабільне, особистісне та ділове спілкування з ним матері та інших близьких людей. Спілкування має включати коментуюче та звернене мовлення дорослого (“Подивись, як рухаються стрілочки годинника”, “Яка гарна пташка! Давай її погодуємо”). Привертаючи увагу до яскравих предметів та іграшок, об'єктів природи, людей, викликаючи інтерес до них, дорослий спонукає дитину стежити за ними, концентрувати на них увагу, прислухатися до звуків, радіти своїм враженням. Він показує і розказує дитині про те, на чому зупиняються її очі—про квіти, дерева, тваринний світ, сніг і дощ, сонце і місяць, будинки й машини, працю людей, книжки тощо. Батьки та педагоги разом з малюком обстежують доступні предмети, розглядають їх з різних боків, демонструють їхні властивості, показують способи дій з ними, надають дитині можливість для свободи відкриттів. Іграшки доцільно вкладати в руку дитини, торкаючись її долоней, пальчиків, називати напрями руху: “вгорі”, “збоку” “унизу”.

Дорослі навчають малюка стежити очима (“орієнтовні дії”) у напрямках постійного місцезнаходження предметів: “Де лежить наша книжечка?”, “Де висить картина?”, “Де грає магнітофон?”; вправляють в умінні роздивлятися та обмацувати предмети привабливого кольору, форми, фактури, текстури; надають можливість рвати, жмакати папір, кидати його у сміття, стукати одним предметом об інший, у своїй присутності вмикати й вимикати приймач, переносити предмети з одного місця в інше, затискати предмети в руці, маніпулювати ними. Батьки звертають увагу на привабливі форми й кольори предметів довкілля – будинків, автомобілів, афіш, меблів, одягу тощо; спонукають дитину доторкнутися до них руками; навчають розрізняти речі за належністю членам родини: “окуляри дідуся”, “сумочка мами”, “бабусин клубок”, “молоток тата”; вправляють в умінні виконувати певні моральні правила, вдаватися до довільних дій (“поклади”, “подай”, “викинь”, “прибери”, “пожалій”, “покажи, як любиш” тощо), спостерігати за їх наслідками; стимулюють бажання наслідувати дії дорослих: “прибирати”, “прасувати”, “готувати їжу” тощо.

Показники пізнавального розвитку:

- хапаючи кубик, відкриває руку залежно від величини об'єкта;
- хапає однією рукою два кубики, може взяти одночасно двома руками три кубики; намагається поставити один кубик на інший;
- простягає руку з іграшкою дорослому, відпускає її;

- розрізняє предмети за формою, величиною;
- після показу дорослого самостійно п'є з чашки, робить спроби їсти ложкою;
- на прохання дорослого приносить знайомі предмети, іграшки;
- розрізняє різну тональність вимог дорослих.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Вікові можливості

Перший рік життя є дофонемним періодом. Упродовж нього дитина не диференціює звуки, сприймаючи їх як єдину звукову конструкцію. На першому році життя закладаються основи мовлення, створюється фундамент для розвитку в подальшому пасивного та активного словника дитини. Крик виступає закономірним явищем, яке засвідчує нормальний процес її розвитку, відіграє важливу роль у становленні мовного дихання та підготовці мовленевого апарату до звуковимови.

У перші місяці життя у відповідь на звернення дорослого в малюка виникають перші передмовленнєві реакції – гукання та гуління. Дитина прислухається до людського голосу, відгукується на різне його інтонаційне забарвлення. Співуче гукання, яке з'являється на *другому місяці* життя, нагадує звуки *ау, уа, ху, г, агу* і є реакцією дитини на приємні контакти з дорослим.

Протягом *перших трьох місяців* з'являються й такі реакції малюка на дорослого, як белькотання та лепет. Белькотання (белькотіння, белькіт, гуління) проявляється у створенні дитиною складних звукових конструкцій, які важко відтворити дорослій людині. Важливо спонукати, заохочувати немовля до белькотання, усміхатися, підтримувати позитивне збудження, уподібнювати белькіт до чіткого звуконаслідування (хіль – пташка: тіль-тіль-тіль). Лепет – складна стадія становлення звуків, коли вони вибудовуються дитиною у рівномірні інтонаційно забарвлені ряди (ма-ма-ма-ма, ба-ба-ба). Така звукова активність потребує від дорослого всілякого емоційного заохочення, підтримки, трансформування звукових рядів у самостійні слова. Означені стадії становлення звуковимови є вродженими, запрограмованими природою і спостерігаються в усіх дітей, навіть у тих, які мають глибокі порушення слуху.

У *другій половині першого року* життя дитина починає розуміти мовлення. Вона прислухається до звуків і слів, розрізняє інтонацію голосу, розуміє слова, пов'язані з елементарними практичними діями (годуванням, одяганням, купанням), може виконати на словесне прохання дорослого певну дію (дати, сісти, подивитися), розрізняє імена рідних дорослих, має уявлення про назви деяких предметів, іграшок, тварин, упізнає їх на картинках, виконує зрозумілі їй прохання й доручення. У дитини розвиваються перші узагальнення. На кінець першого року життя дитини активний словник сягає близько 15–20 слів, багато з яких вживаються у формі слова-складу, двоскладових слів, у спрощеному варіанті (ляля, моня, бібі, цяця тощо). Слова вживаються малюком свідомо, він цікавиться усім навкруги себе. Дитина другої половини першого року життя розуміє й адекватно реагує на слова-схвалення і слова-заборону.

Зміст мовленнєвого розвитку дитини першого року життя полягає у розвитку її звуковимови, пасивного та активного словника, комунікативної активності. Динаміка змін зазначених параметрів розвитку є такою:

2–3 місяці

Зміст мовленнєвого розвитку

Звуковимова. Емоційно реагує, гукаючи, на купання, теплу воду, яскраві об'єкти природи. Зосереджується на звуках, коли мати наспівує різноманітні колискові. Перегукується з дорослим, наслідує звуки його голосу за умови присутності й відсутності поряд.

Словник. У відповідь на пестливі слова-звернення дорослого малюк реагує позитивно, емоційно забарвленим збудженням. Прислухаючись до слів батьків, дитина, розрізняє інтонацію голосу, розуміє слова, пов'язані з елементарними практичними діями (годуванням, одяганням, купанням).

Комунікативна активність. Розмова дорослого викликає першу усмішку дитини, що є своєрідною відповіддю та ознакою встановлення контакту. Дитина здатна зосередити свій погляд на обличчі дорослого, який звертається до неї. Радіє з присутності та розмови дорослого (комплекс пожвавлення, гукання).

Завдання розвитку

Стимулювати появу гортанних звуків; радіти утворенню спонтанних звуків; створювати сприятливі умови для розвитку гуління. Адекватно реагувати на різний за характером крик малюка, формувати у нього довіру до людського оточення. Підтримувати в дитини позитивне самопочуття, схвалювати її готовність спілкуватися, радіти присутності дорослого.

Організація життєдіяльності

Батьки або дорослі, що їх замінюють, опікуються тим, щоб малюк чув чітку вимову звуків рідної мови, щоб у нього зростала кількість голосноподібних звуків, щоб він їх багаторазово повторював. Варто підтримувати у малюка бажання багаторазово повторювати звуки, оскільки навички звуковимови формують його фонематичну систему мовлення. Батькам слід знати, що деякі звуки досить точно відображають емоційний стан дитини: у спокійному та комфортному стані вона найчастіше вимовляє звуки "е" та "і"; коли їй погано, використовує здебільшого "о" та "у". Дорослі забезпечують малюкові стан спокійного неспання, протягом якого проводять з ним "ласкаві розмови". Доцільно періодично класти малюка у манеж або ліжко так, щоб він добре бачив обличчя дорослого. Посміхаючись, мати або батько ласкаво говорить з дитиною, супроводжуючи своє мовлення частими та легкими дотиками до її грудей, називає її по імені, стимулює появу відповідних голосових реакцій. Оскільки немовляті легше вимовляти голосні звуки, то у спілкуванні з ним дорослий вдається до використання саме звуків: *a, y, o, i, u*, тощо.

Показники мовленнєвого розвитку:

- поява різних видів крику (коли голодний, мокрий, щось болить);
- поява слабких гортанних звуків типу "ах", "ех", "ух";
- інтенсивне утворення спонтанних звуків;
- поява агукання;
- реагування комплексом пожвавлення на обличчя рідної людини.

4–6 місяців

Зміст мовленнєвого розвитку

Звуковимова. Нетерпляче гулить з елементами белькотання перед годуванням; подовгу, співуче, активно – після приємних процедур (годування, купання). Дитина виокремлює різноманітні звуки природного походження, локалізує їх, може завбачити наступні події: плескіт води – передбачається купання, шум дощу – погляд у вікно, гримить грім – здивовано поглядає на дорослих або злякано ховається у них на руках. Супроводжує поглядом та вокалізацією рух предметів, особливо яскравих. На спокійну веселу музику реагує гулінням. Обстежуючи іграшки, видобуваючи з них шумові звуки, зосереджує на них увагу, прислухається, намагається повторно добути подібний звук, супроводжує свої дії голосом.

Словник. Пасивний словник дитини розвивається завдяки мовленню рідних дорослих, які називають та коментують ознаки, прояви, динаміку змін в природному, предметному, соціальному довкіллі. Пасивний словник збагачується, якщо звуковий образ слова підкріплюється дотиковими та смаковими відчуттями малюка. Розглядаючи й обмацуючи різноманітні предмети, куштуючи разом з малюком фрукти і ягоди, дорослий поповнює його словник назвами кольорів, розмірів, смаків, форм.

Комунікативна активність. Дитина зосереджує погляд на тваринах, що знаходяться поруч (кіт, собака, хом'як тощо), радіє приємним враженням (комплекс пожвавлення, гукання), сміється, активно подає голосові сигнали у відповідь на нявчання кішки, гавкання собаки тощо. Використовуючи присутність дорослого, дитина активно стимулює його маніпулювати іграшками. Виявляє інтерес до рідних, виділяє серед них маму і тата (за умови постійного догляду – бабусю). Постійно прагне спілкування з дорослим; активно подає йому голосові сигнали; сміється у відповідь на звертання, лагідну інтонацію, наближення дорослого. Розрізняє інтонаційне забарвлення розмови, прислухається, насторожується, коли чує незнайомий голос. Гуління як відповідь набуває виразності, постійності. Дитина всіляко заохочує дорослого підійти до неї, взяти на руки, вступити в тісний контакт. Серед заохочувальних прийомів використовує і белькіт, який урізноманітнюється, набуває сили під час розмови дорослого. Приготування до приємних процедур (годування, купання) викликає у малюка усмішку, сміх, вокалізації, комплекс пожвавлення; засвідчує здатність передбачувати тривале, активне спілкування з рідними людьми. Подібним чином дитина реагує, коли дорослий усміхається до неї, кличе її, наближається, запрошує взяти на руки, пропонує іграшку.

Завдання розвитку

Створювати сприятливі умови для становлення передумов мовлення малюка, його агукання, встановлення контактів з рідними дорослими. Розвивати артикуляційний апарат та слухове сприйняття. Формувати позитивне ставлення до контактів з батьками та іншими членами родини. Чергувати звуки, змінювати інтонацію, голосність та висоту зверненого до малюка мовлення. Проговорювати звуки співучо, створювати затишну та радісну атмосферу спілкування.

Організація життєдіяльності

Під час неспання дитини дорослі спокійно, неголосно, лагідно розмовляють з малюком: називають те, що знаходиться поряд, коментують побачене, розповідають про елементарні дії з оточуючими предметами та об'єктами природи, задають дитині елементарні

запитання про тих, кого вона добре знає (людей, тварин). Спілкуючись з немовлям, доцільно дивитися йому в очі, посміхатися, проговорювати різні голосні звуки, пов'язувати їх з носіями кожного. Важливо, щоб батьки демонстрували дитині своє бажання звертатися до неї, раділи контактам з нею, відповідали на її ініціативу у спілкуванні, не ігнорували вокалізацій та жестів, які засвідчують бажання дитини поспілкуватися. Оскільки малюк вже диференціює тональність звернень до нього рідних дорослих, батькам необхідно контролювати свої емоційні, поведінкові та вербальні реакції, адресовані йому. Правильно вчиняють дорослі, які дарують дитині радісну усмішку у відповідь на її чітке диференціювання складів, крики радості, веселий крик, чистий сміх. Варто час від часу використовувати у спілкуванні з малюком вправу “Заспіваємо разом”, яка передбачає вправління дитини в інтонуванні різноманітних звуків, у розвитку уміння розпізнавати знайомі та незнайомі, використанні не лише голосних, а й перших приголосних звуків, навіть складів з приголосними: “да”, “ба”, “ма”, “гу” тощо.

Показники розвитку мовлення:

- малюк агукає, джеркоче, белькоче навіть тоді, коли до нього не звертаються;
- чітко диференціює склади;
- скрикує від радості; сміється при зверненні до нього;
- з'являються звуки, які виражають напруження під час певних рухів;
- охоче слухає звернене до нього мовлення;
- провокує дорослого на спілкування, виявляє ініціативу; намагається “заговорити”, “зав'язати бесіду”;
- з'являється жестове мовлення: дитина простягає назустріч дорослому руки, просить, щоб її взяли до себе;
- реагує на інтонацію голосу, може заплакати у відповідь на підвищений голос;
- впізнає іграшки, які мама словесно означає (му-му, няв-няв, гав-гав);
- шукає очима маму у відповідь на запитання: “Де мама?”;
- продовжує висловлюватися з допомогою кашлю, “гарчання”.

7–9 місяців

Зміст мовленнєвого розвитку

Звуковимова. Активно реагує (белькіт, перші слова) на зміну середовища: холод, сліпуче сонце, колючий сніг, вітер тощо. Знаючи тварин, що живуть поруч, окремими звуками означає схожість з їхніми голосами, свою оцінку та ставлення до них. Вокалізація посилюється при підтанцюванні під музику, змахах рук, згинанні ніг, намаганні плескати в долоні.

Словник. Реагуючи на собаку, кішку, корову намагається наслідувати гавкіт, нявчання, мукання: з'являються перші слова-склади (*ав-ав, му* тощо). Булькотіння води чи хлюпання дитини у ванні викликає словесний супровід: *буль-буль, люп-люп*. Ягоди, фрукти, деякі страви рослинного походження назває односкладовими або полегшеними словами: *бу, буба* (ягода), *моня* (молоко), *по* (яблуко), *ся* (каша) тощо. Смакові відчуття означає наявними складами-словами. Впізнає словесний текст та пожвавлено реагує на забавлянки, утішки тощо. Слово набуває для дитини значення умовного подразника. Дорослий наповнює пасивний словник дитини словами, що означають приналежність предмета знайомій людині. Дитина розуміє дорослих, адекватно реагує на слова-схвалення і слова-заборону. Встановлює зв'язок між звуковим образом, словом, предметами, власними діями.

Комунікативна активність. Дитина прагне контакту не лише з дорослими, а й з об'єктами природи: свійськими тваринами, що живуть поруч (зрідка – дикими: їжак, метелик, птахи, що звили гніздо біля оселі). Намагається дотягнутися до них, підповзти, демонструє свою готовність, інтерес та прихильність усмішкою. Періодично безуспішно вступає з ними в контакт, засмучується, дивується, коли живий об'єкт уникає зближення. Знайомиться й поступово оволодіває простими правилами спілкування: попрощатися (махати ручкою), заховатися (прикрити очі ручкою або прихилитися до мами), активно розвивати спільну гру ("Ладіладусі", "Баран-баран", "Сорока-ворона"). Стає активним ініціатором спілкування з дорослими, всіляко заохочуючи їх. Вчиться виконувати ігрові рухи під спів дорослим забавлянок. На відмову або ігнорування дорослим її звернень дитина вмовкає, насторожується, плаче. Помічає виразні емоційні стани дорослих. Виявляє радість з приводу появи знайомої, приємної, рідної людини. Виконує зрозумілі їй словесні прохання та доручення дорослого (дати, сісти, подивитися).

Завдання розвитку

Навчати малюка розуміти дорослого. Виховувати у нього вміння прислухатися до звуків його голосу, реагувати на словесні звернення, виконувати за вказівкою найпростіші дії, наслідувати склади та прості слова, виявляти бажання спілкуватися з рідними. Розвивати здатність активно звертатися до дорослих, використовувати звуки, жести, засвоєні слова. Пропонувати увазі малюка зразки фразового мовлення різного інтонаційного забарвлення, стимулювати адекватні реакції на них. Заохочувати дитину до ігрових словесних вправ, стимулювати відповідні реакції на них.

Організація життєдіяльності

Батьки або дорослі, що їх замінюють, створюють сприятливі умови для набуття дитиною вміння комбінувати голосні та приголосні звуки, схвалюють її намагання "говорити". Вони усвідомлюють, що у віці 7–9 місяців у малюка мають з'явитися нові поєднання звуків типу "дя-дя-дя", "ти-ти-ти", здатність до групування декількох складів в окремі псевдофрази з різною інтонацією, вміння використовувати у спілкуванні з дорослими двоскладове белькотіння, схоже на справжнє мовлення. Важливо, щоб ці уміння характеризувалися стійкістю, супроводжувалися позитивними емоціями малюка, збагачувався їх арсенал. Рідні дорослі мають знати, що вік 8 місяців є тим порогом, коли мовленнєве оточення починає суттєво впливати на подальший мовленнєвий розвиток малюка. Щоб у дитини повноцінно розвивалося говоріння і розуміння мовлення дорослих, мати й батько мають систематично вправляти її у белькоті, пропонувати для наслідування еталонні мовленнєві зразки. Саме з допомогою дорослого дитина має усвідомити, що звуки, які вона вимовляє, продукують певні дії батьків; що слова рідних людей виконують регулятивну функцію. Батьки мають бути готовими до того, що приблизно в 9 місяців малюк може раптово замовкнути, спеціально призупинити белькотіння. Це засвідчує появу свідомого ставлення дитини до озвученого спілкування з оточуючими. Така пауза швидко минає і не повинна турбувати батьків. Слід закріплювати і розширювати форми ділового та особистісного спілкування з дитиною, підтримувати її намагання звернутися до дорослого за допомогою вокалізацій різної тональності та жестів.

Показники розвитку мовлення:

- белькоче склади: "ля", "ва", "та", "ба", "ка" (до 8 різних), використовує для цього кінчик язика;

- привертає до себе увагу дорослого з допомогою різних кликальних складів;
- з'являється чітке подвоєння складів: “ма-ма”, “та-та” тощо;
- “співає”, розміщуючи склади ланцюгом (а-та-та, а-да-да, ба-ба-ба тощо);
- копіює звуки мовлення дорослого;
- відгукується на своє ім'я;
- на прохання батьків показує знайомі іграшки, предмети;
- цокає язиком, якщо цього навчив дорослий;
- в 9 місяців може сказати перше слово (“баба”, “мама”, “дай”).

10–12 місяців

Зміст мовленнєвого розвитку

Звуковимова. У проговорюванні назв і дій знайомих людей, об'єктів природи, предметів і речей звучання багатьох звуків набирає чіткості.

Словник. Кількість односкладових слів поступово витісняється двоскладовими. Незнайомі або малознайомі фрукти, овочі дитина називає словом, яке застосовувала до інших предметів, страв, проте при тривалому повторюванні дорослими правильної назви, створює своє слово, наближене до почутого. Спостерігаючи небачені раніше події (плаває риба, їсть горіх білочка, клює зерно голуб, співає та лопотить крилами півень тощо), називає побачене одно-двоскладовими словами з виразним емоційним забарвленням. Спостерігає за роботою дорослих у природі, називає виконавців, деякі дії, реманент. Пристає на пропозицію дорослих разом погодувати свійських тварин, інколи – диких (пташок, білочку) та вибірково називає деякі знайомі їй процеси, стани, дії. Найпростіші правила поведінки у природі містить у словах “можна”–“не можна”. Виконання дій з іграшками (годування кішки, гойдання ляльки) супроводжується словами, що коментують процес або відображають назву предмета. Пасивний словниковий запас дозволяє дитині орієнтуватися у просторі кольорів, предметів, контрастних величин. Знаходження потрібного викликає радість, сміх. Уважно стежить за ігровими діями, які дорослий супроводжує словом, намагається повторити їх. Дитина свідомо вживає слова у формі слова-складу, двоскладових слів спрощеного варіанту (*ляля, нозя, вава, цяця* тощо). Розвиваються перші узагальнення щодо звичних однотипних предметів.

Комунікативна активність. Вибірково ставиться до визначення об'єкта спілкування. Всіляко демонструє своє бажання спілкуватися з рідними, близькими, приємними їй людьми довше, активно вступає в контакт з ними. Здатна вступати в короткочасне спілкування з малознайомими людьми за умови перебування поблизу мами, тата. Категорично виявляє негативізм з приводу наближення та ініціювання спілкування з неприємною, чужою чи страшною для неї людиною (незвичний колір волосся, строкатий одяг, низький голос, темні окуляри, наявність бороди, вусів тощо). Адекватно реагує на виразні емоційні стани дорослих. Прагне схвалення, підтвердження свого успіху близькою людиною. Активно домагається від дорослого пояснення назв незнайомих об'єктів природи, дій з ними.

Завдання розвитку

Навчати дитину розуміти дорослого, прислухатися до звуків його голосу, реагувати на словесні звернення, виконувати за вказівкою найпростіші дії, наслідувати склади та прості слова, виявляти бажання спілкуватися з рідними, дослухатися до словесних звернень, активно звертатися до дорослих, використовуючи звуки, жести, засвоєні слова. Вдосконалю-

вати уміння дитини чітко вимовляти приголосні. Сприяти становленню її мовленнєвих навичок. Стимулювати бажання дитини апробувати можливості своїх голосових зв'язок. Вправляти її в умінні використовувати звуконаслідувальні слова. Пропонувати дитині показувати предмети, які називає дорослий. Розширювати жестове мовлення і пасивний словник дитини. Привчати слухати короткі казки та віршики.

Організація життєдіяльності

Спілкуючись з немовлям, дорослий має охоче говорити, застосовувати приємні для його слуху інтонації, посміхатися, пестити дитину, повторювати і проспівувати звуки, часто промовляти зрозумілі йому слова (мама, тато, баба, ім'я дитини тощо). У систематичних контактах дорослого з малюком гукання набуває більшої активності, дитина стає ініціатором подібних "розмов". Поступово дорослий спонукає активність немовляти не тільки розмовою, а й самою своєю присутністю, усмішкою, поглядом "очі в очі". Затихання дитини під час спілкування свідчить про концентрацію її зорової та слухової уваги, яка є передумовою розвитку її фонематичного слуху. Правильно вчиняє дорослий, коли використовує у спілкуванні з немовлям не лише слова – ознаки предметів найближчого оточення, але й назви найпростіших явищ природи, рослин і тварин, якостей людей, різних видів мистецтва (музика, картина, віршик). У взаємодії з дитиною першого року життя батькам і педагогам доцільно максимально використовувати малі фольклорні форми, які спонукають її до рухової активності – підстрибування, плескання в долоні, змахування руками, тупання ногами тощо. Саме поєднання слова з відповідною дією сприяє розумінню дитиною мовлення оточуючих людей, створює належні умови для поступового оволодіння нею елементарним словом. Мовчазний, неусміхнений, суворий, стриманий у прояві емоцій, з вадами мовлення дорослий – гальмо на шляху мовленнєвого розвитку дитини першого року життя, її мовленнєвої комунікації. Предмети, явища, дії, які зацікавили дитину, мають називатися дорослим повними літературними словами, що сприятиме збагаченню пасивного словникового запасу дитини. Він має значно перевищувати активний словник і дозволить дитині розуміти імена близьких людей, назви свійських тварин, довколишніх предметів, іграшок, їх якостей, дій з ними ("Дай лялю", "Віднеси мамі цукерку", "Молоко гаряче", "М'яч закотився під стіл" тощо). Оскільки у дівчаток дещо раніше з'являються перші слова, ця закономірність вимагає від дорослого більшої уваги до мовленнєвого розвитку хлопчиків (частіше повторювати назви явищ, станів, предметів з паралельним демонструванням їхніх якостей, дій з ними). Важливим шляхом мовленнєвого розвитку немовляти є його захоплення до ігрових словесних вправ: ховання обличчя та відкривання його ("ку-ку"), притупування ногами ("дожену-дожену-дожену"), сваріння пальцем ("ну-ну-ну"), погладжування по голівці ("Женя цяця") тощо. Дорослі мають створити вдома належне мовленнєве середовище – використовувати якісні зразки українського мовлення, прості за звукобудовою слова, елементарні за структурою речення, приємні за тональністю вирази, супроводжувати їх відповідними емоціями, мімікою та жестами. Використання батьками або педагогом одночасно звернень до немовляти українською, російською або іншими мовами може ускладнити процес її становлення і розвитку. Небажано використовувати українську мову лише в ході ігор-занять з малюками, спеціально спрямованих на ознайомлення з нею, а з часом і на її засвоєння, а у спілкуванні поза ними – російську.

Показники розвитку мовлення:

- з'являється белькотіння-монолог;
- склади, які белькоче малюк, схожі на короткі речення;
- наслідує звуки, якщо дорослий спонукає до цього;

- качає головою (“ні”), якщо чогось не хоче;
- вимовляє 5–10 осмислених слів;
- реагує голосом на музику;
- відгукується на своє ім'я та на прохання “Дай мені”;
- маше рукою, прощаючись з дорослим;
- розуміє заборону “ні”, “не можна”;
- на прохання дорослого знаходить і приносить відомий предмет;
- показує пальцем на те, що його зацікавило, чекає коментарю дорослого.

ЕКОЛОГІЧНИЙ РОЗВИТОК

Вікові можливості

Протягом першого року життя малюк відкриває для себе існування об'єктів природи, навчається контактувати з ними. Різноманітні за змістом сприймання й відчуття сприяють його повноцінній життєдіяльності. Контакти з природними умовами (світлом, водою, піском, ґрунтом, глиною, вітром, снігом, дощем), з рослинами, тваринами збагачують емоційну сферу немовляти, розвивають сенсорні процеси, збуджують допитливість, виховують пізнавальні інтереси, активізують предметно-практичну діяльність, підвищують життєдіяльність його організму, вправляють у вмінні орієнтуватися в навколишньому просторі. У сумісній з дорослим діяльності в природному довікллі дитина набуває досвіду безпечного спілкування з компонентами природи, оволодіває прийомами обстеження, найпростішими формами дослідження природних об'єктів, оволодіває елементарними уявленнями про догляд за рослинами і тваринами. Спільна з дорослим діяльність у природному довікллі (годування пташок, кішки, собаки; поливання квітів тощо) вимагає від малюка зосередженості, терплячості, вміння поводитися адекватно, емоційної сприйнятливості. Позитивний досвід спілкування з природою у процесі спостереження, ігрової, дослідницької, елементарної трудової діяльності закладає фундамент для подальшого формування в дитини ціннісного ставлення до неї.

У перші 3 місяці життя малюк, знаходячись на руках у дорослого у вертикальному положенні, з цікавістю розглядає природні об'єкти найближчого оточення – квіти на підвіконні, рибки в акваріумі, кішку, собаку, пташку; прислухається до звуків, які вони видають. У 4–6 місяців немовля простягає руки у напрямі до тих об'єктів природи, які знаходяться неподалік від нього, намагається їх схопити, утримати в руці; емоційно реагує на них, радіє своїм враженням від контактів з водою; дивується колиханням вітерця; лякається грому, морщиться від дощу тощо. У 6–8 місяців малюк вдається до різноманітних дій з овочами, фруктами, ягодами: кидає, підносить до рота, обмацує, досліджує губами, язиком, перевертає, розглядає. Повзання та сидіння розширюють його можливості ознайомлення з природними об'єктами житлового приміщення та прилеглого до нього природного довіклля. У 9–10-місячної дитини, яка самостійно сідає, впевнено сидить і може нетривалий час постояти у вертикальному положенні, спираючись на опору, рука стає вправнішою, очі – пильнішими, увага – концентрованішою, пізнавальна діяльність – активнішою. Завдяки цьому немовля здатне не лише спостерігати за природним довікллям, але й елементарно на нього впливати, виконувати

прості предметно-практичні дії: разом з батьками годує тварин, поливає квіти тощо. У віці 11–12 місяців малюк використовує за призначенням знайомі йому предмети догляду за рослинами і тваринами (кладе їжу у миску собаці, годує сухим кормом рибок в акваріумі, насилає крупу у годівничку птахам тощо). Малюк наслідує дії дорослого з догляду за об'єктами природи в межах житла і в найближчому до нього доквіллі (на балконі, у дворі).

Зміст екологічного розвитку дитини першого року життя полягає у вихованні в неї умінь: позитивно *сприймати* різні об'єкти природи; з допомогою дорослого одержувати елементарні *уявлення* про їхні властивості; оволодівати елементарними навичками практичного *ознайомлення* з ними (обстеження, орієнтації у природному доквіллі); виховання основ *природодоцільної поведінки* (брати участь у догляді та збереженні об'єктів природи рідними дорослими).

Динаміка розвитку зазначених компонентів екологічного становлення дитини впродовж першого року життя є такою:

2–3 місяці

Зміст екологічного розвитку

Сприймання об'єктів природи. Дитина двох-трьох місяців життя впевнено тримає голову, корпус, завдяки чому може сидіти на руках матері "стовпчиком". Вона координує рухи рук і голови, завдяки чому починає повертати голову в різні боки, роздивляється оточуючі природні об'єкти, на лічені секунди фіксує на них погляд, роздивляється їх, стежить за тваринами, які рухаються.

Уявлення про властивості об'єктів природи. Тримісячне немовля починає орієнтуватися у просторі знайомого двору, шукає очима знайомих тварин, може "добудувати" траєкторію їхнього руху в разі, коли вони зникли з його поля зору: повертає голову, спрямовує погляд у той бік, звідки вони можуть повернутися.

Практичне ознайомлення з об'єктами природи. Активізується прагнення дитини дотягтися до того об'єкта природи, який її зацікавив. Знаходячись на руках у матері, малюк робити перші спроби спрямувати руки до яскравих природних об'єктів найближчого доквілля (птаха, метелика, собаки тощо), схопити їх.

Природодоцільна поведінка. Малюк активно спостерігає за тим, як рідні дорослі доглядають свійських тварин, кімнатні рослини; як годують під час прогулянки птахів, кішку, собаку. Дитина емоційно реагує на ці дії батьків або інших дорослих.

Завдання розвитку

Сприяти розширенню сенсорного досвіду малюка, збагачувати його враження, пов'язані з тваринним і рослинним світом. Виховувати в дитини позитивну емоційну налаштованість на спілкування з об'єктами природи (у межах житлового приміщення та в найближчому природному доквіллі). Створювати сприятливі умови для практичного ознайомлення дитини перших трьох місяців життя з особливостями свійських тварин, кімнатних рослин, овочів, фруктів тощо. Формувати у малюка відчуття своєї причетності до процесів догляду рідних дорослих за тваринами та рослинами, бережливого й обережного поводження з ними.

Організація життєдіяльності

Батьки привертають увагу малюка до об'єктів природи, які знаходяться в оселі та найближчому природному довкіллі. Тримаючи дитину на руках “стовпчиком”, дорослі розширюють поле її огляду. Важливо, щоб батьки звертали увагу дитини на квіти, що стоять на підвіконні або столі; частіше наближали її до них; надавали малюкові можливість доторкнутися до безпечних, отримати яскраві враження від сезонних букетів, декоративних квітів без різкого запаху, великого листя дерев тощо. Щоб закласти фундамент подальшого екологічного розвитку дитини, батькам необхідно багато й продуктивно спілкуватися з нею; показувати, називати і коментувати бачене на прогулянці. Дорослим слід брати до уваги, що у тримісячному віці може проявитися яскрава реакція малюка на фазу місяця (новий місяць або повний місяць), зміну погоди, яка виявляється у капризуванні, мимовільному сечовипусканні, тривожному сні. Правильно вчиняють батьки, які привертають увагу дитини до процесу догляду за свійськими тваринами та кімнатними гарноквітучими рослинами, позитивно емоційно забарвлюють його.

Показники екологічного розвитку:

- знаходячись на руках у матері в положенні “стовпчиком”, дитина розглядає об'єкти природи;
- повертає голову до того природного об'єкта, який зацікавив;
- намагається дотягтися рукою і схопити доступний їй природний об'єкт;
- активно спостерігає за природоцільною діяльністю батьків, радіє їй.

4–6 місяців

Зміст екологічного розвитку

Сприймання об'єктів природи. У вертикальному положенні корпусу, сидячи на руках у дорослого, стежить очима за тваринами, отримує від цього задоволення, усміхається, вільно повертає голову в різні боки. В межах зорового сприймання концентрує увагу на яскравій квітці, великому зеленому або жовтому листі, кішці, собаці, великій пташці. Відшукує джерело природних звуків (гавкіт собаки, нявчання кішки, спів пташки за відкритим вікном, дзижчання мухи). Прислуховується до голосного і тихого звучання.

Уявлення про властивості об'єктів природи. Дитина цього віку вже має уявлення про те, що деякі об'єкти природи, які знаходяться в найближчому довкіллі (у кімнаті, на балконі, кухні), можна потримати в руках, спробувати на смак (овочі, фрукти, ягоди), гратися ними (котити, стукати, кидати тощо). Якщо малюк не може зразу дістати об'єкт природи, що зацікавив і знаходиться у полі його досяжності, він виявляє наполегливість, усвідомлюючи, що треба лише докласти зусиль, щоб одержати його або власними зусиллями, або з допомогою батьків.

Практичне ознайомлення з об'єктами природи. Якщо дорослий наближає до грудей малюка, який лежить на спині, або до рук, якщо він сидить на руках, яскраву квітку (гарне яблуко тощо), малюк намагається взяти її (його), а в середині першого року життя точно спрямовує до них руку, дістає, бере в одну руку квітку, в іншу – домірне величині його долоні яблуко. Він розмахує квіткою, кидає її, перекладає з однієї руки в іншу яблуко, розглядає його, бере в рот, стукає ним. Якщо воно падає, намагається його знайти: рухає з боку в бік руками, шукає поглядом. Коли яблуко потрапляє йому до рук знову, заспокоюється.

Якщо дорослий відбирає його, починає плакати. Дитина намагається вхопити воду, як це робить з твердими об'єктами природи, дивується, що це їй не вдається.

Природодоцільна поведінка. Немовля не лише активно спостерігає за тим, як батьки доглядають свійських тварин та кімнатні рослини, як рідні та чужі дорослі годують під час прогулянки птахів, кішку, собаку тощо, але й емоційно переживає такі ситуації, виявляє до них надзвичайний інтерес. Окремі шестимісячні діти можуть пробувати долучитися до процесу годування тварин – простягати батькам руку з бубликом, шматочком хлібу, яблуком тощо.

Завдання розвитку

Створювати сприятливі умови для збагачення сенсорного досвіду малюка, пов'язаного з природним довкіллям; розширювати та поглиблювати його. Розвивати в дитини прагнення активно сприймати природний світ, з допомогою дорослого пізнавати основні властивості доступних та безпечних об'єктів, вдаватися до елементарних практичних дій з ними. Стимулювати немовля до цілеспрямованої поведінки, схвалювати його продуктивні дії. Формувати здатність до наслідування дій дорослого з догляду за птахами, свійськими тваринами, акваріумними рибками. Підтримувати оптимістичний настрій дитини під час спілкування з різними об'єктами природи.

Організація життєдіяльності

Якщо малюкові 4–6 місяців, батькам доцільно виготовити з бавовняної тканини мішечки з різним наповненням (квасолею, горохом, гречкою), запашні "кульки", змащені часником, цибулею. Дорослий кладе мішечки з наповненням у руку дитини, запашні "кульки" наближує до носика малюка, збагачуючи її враження про природу, розширюючи її відчуття. Дізнавшись, які запахи не подобаються дитині, дорослий може гальмувати її намагання хапати небажані предмети. В манежі бажано розміщувати різних за розміром, формою, фактурою матеріалу (гумові, поролонові, пластмасові, дерев'яні; м'які й тверді; гладенькі й шершаві) озвучених іграшкових тваринок. Батькам важливо орієнтуватися в тому, наскільки добре малюк освоїв хапання – його рука рухається у напрямі до об'єкта природи по найкоротшій прямій чи петлеподібно, дугою, відхиляючись у бік. Залежно від цього доцільно вправляти сина (доньку) в умінні досягати природного об'єкта з різних позицій – лежачи на спині та животі, сидячи, знаходячись на руках дорослого в положенні "стовпчиком". Батьки демонструють дитині різні способи дій з доступними, привабливими та безпечними об'єктами природи, підтримують у малюка радісний настрій від одержаних вражень.

Показники екологічного розвитку:

- зосереджує увагу на природних об'єктах найближчого довкілля (на прохання дорослого та з власної ініціативи);
- прислухається до природних звуків різної тональності та голосності; відшукує джерело звуку;
- має елементарне уявлення про основні властивості окремих об'єктів природи (відгукується на назву, реагує на запитання дорослого, пов'язані з ними);
- маніпулює доступними природними об'єктами (перекладає з однієї руки в іншу, стукає ними, пробує на смак, кидає, шукає, знаходить);
- виявляє інтерес до процесу догляду дорослим свійських тварин та кімнатних рослин;
- емоційно відгукується на знайомі об'єкти природи та дії з ними рідних дорослих.

7–9 місяців

Зміст екологічного розвитку

Сприймання об'єктів природи. Уміння повзати, самостійно сідати, сидіти впевнено, стояти, тримаючись за опору, ставати на коліна, сидіти навпочіпки розширюють можливості дитини спостерігати за явищами та об'єктами природи. В межах зорового сприймання вона концентрує увагу на яскравій квітці, великому зеленому або жовтому листі, кішці, собаці, великій пташці; повертає голову на їхні голоси, прислухається до звуків; вимагає від рідного дорослого пояснень з приводу них; радіє одержаним враженням.

Уявлення про властивості об'єктів природи. У відповідь на запитання дорослого: "Де собачка?", "Де кішечка?", "Де квіточка?" повертає голову і знаходить очима відомих їй тварин, рослину. За зразком дорослого звуконаслідує знайомих тварин: "гав-гав"; "ко-ко"; "му-у-у" тощо. Орієнтується у просторі найближчого природного довкілля, може ініціювати батькам своє бажання рухатися у певному напрямі.

Практичне ознайомлення з об'єктами природи. Діє з різними за розміром (великими–маленькими) натуральними овочами і фруктами); дотягується до них рукою, хапає, утримує в руці, прокочує яблуко, грушу, морквинку, цибулинку, картоплинку. Разом з дорослим виймає фрукти, овочі, ягоди, зелень з неглибокої мисочки. За словесною інструкцією дорослого ("Знайди", "Поклади у мисочку", "Візьми") виконує адекватні дії.

Природодоцільна поведінка. Позитивно реагує на дії дорослого щодо годування тварин та догляд за кімнатними рослинами; робить спроби долучитися до окремих процедур догляду: "допомагає" батькам поливати квіти; може кинути собаці кісточку, ініціює батькам своє бажання разом з ними погодувати кішку.

Завдання розвитку

Привертати увагу малюка до яскравих рослин, тварин, які мешкають поруч (в межах сприйняття зором і слухом з різних положень: на спині, на животі, вертикально). Стимулювати бажання обстежувати доступні натуральні природні компоненти оком, дотиком, нюхом, на смак. Вправляти у пристосуванні рухів руки дитини до розміру та форми овочів, фруктів. Спонукає до наслідування дорослого голосам тварин, імітувати рухи годування тварин з іграшками на основі словесних вказівок дорослого. Підтримувати прагнення до самостійних дій з іграшковими тваринами, схвалювати найпростіші прояви дослідницьких дій, коментувати їх. Створювати радісну і доброзичливу атмосферу спілкування з дитиною, викликати радість від взаємодії з природним довкіллям.

Організація життєдіяльності

Батьки створюють розвивальне екологічне середовище: звертають увагу малюка на яскраві об'єкти природи, називають їх, розповідають про них лагідним голосом, показують найпростіші дії з ними (роздивляються, нюхають, смакують тощо). Корисно, щоб дорослий час від часу пропонував дитині знайти очима знайому квітку, тваринку: "Де собачка? (кішка, пташка, квітка тощо). Під час неспання дитини дорослий заохочує її до звуконаслідування тварин ("гав-гав", "ко-ко", "мяу-мяу" тощо), висловлюється ніжно щодо них, показує, як добре до них ставиться, як охороняє їх, годує їх на очах у дитини. Корисно показувати малюкові різноманітні дії з овочами і фруктами: котити їх, перекладати з рук в руки, мити, смакувати, класти у вазу, виймати з неї тощо. Пропонувати дитині повторити деякі з них.

Під час спілкування доречно пропонувати немовляті виконувати окремі дії за інструкцією, використовуючи для цього слова "знайди", "поклади," "підними", "візьми".

Показники екологічного розвитку:

- виявляє активний інтерес до знайомих та незнайомих об'єктів природи; концентрує увагу на тих із них, які знаходяться у найближчому докільлі;
- використовує для оволодіння бажаним об'єктом природи весь арсенал своїх моторних можливостей (повзання, сидіння, стояння на колінах та навпочіпки, вертикальне стояння);
- на прохання дорослого та наслідуючи його, вимовляє характерні для знайомих тварин звуки;
- охоче грається іграшковими тваринками, супроводжує дії з ними відповідним звуконаслідуванням;
- адекватними діями реагує на запитання батьків, пов'язані з місцем знаходження певної тварини ("Де собачка?" тощо);
- з допомогою дорослого досліджує об'єкти природи, у різний спосіб маніпулює ними;
- співпереживає процесу догляду дорослими свійських тварин та кімнатних рослин.

10–12 місяців

Зміст екологічного розвитку

Сприймання об'єктів природи. На прохання дорослого знаходить, нюхає яскраву квітку, дивиться на пташок, спостерігає за собакою, кішкою, півнем, коровою, кінями тощо; дивиться на місяць на темному небі тощо; радіє одержаним враженням. Концентрує увагу та тому, що її зацікавило (листя, яке падає; дощик, що крапає; мурашка, яка повзе по землі, тощо). Впізнає знайомі компоненти природи, позитивно реагує на них, радіє зустрічі з ними, усміхається. Активізується інтерес до незнайомих об'єктів природного довкілля.

Уявлення про властивості об'єктів природи. За показом і словом дорослого виконує дії з іграшковими тваринами, звуконаслідує знайомих. Може відповісти відповідними звуками на запитання: "Як кричить курочка собачка, кішка, корова тощо)?" Прислухається до дорослого, який коментує свої дії з природними об'єктами, розповідає про них. Добре орієнтується у природному докільлі оселі.

Практичне знайомство з об'єктами природи. Повзає або ходить за твариною по кімнаті, промовляючи "кс-кс"; "гав-гав"; "ко-ко" тощо; намагається доторкнутися до тварини рукою; радіє діям, пов'язаним з легеньким провощенням долоньки за шерстю домашньої тварини від голови до хвоста (рука дитини знаходиться в руці дорослого). Малюк володіє вмінням наближати руку до тварин, рослин без зворотних рухів, послідовно, прямо; вміє добре утримувати пальцями дрібні природні об'єкти. Рука дитини все більше пристосовується до величини іграшкової тваринки, ягоди, овоча, фрукта: більший природний об'єкт бере розчепіренними пальцями; маленький – кінчиками великого, вказівного та середнього.

Природодоцільна поведінка. Радо реагує на слова дорослого: "Погодуй собачку (кішку, рибку, пташку тощо)", охоче виконує належні дії разом або під наглядом дорослого. Все частіше виявляє бажання брати посильну участь у догляді за тваринами та рослинами (полити водою кімнатні квіти, покласти в миску собаці чи кішці їжу, насипати зерна пташці тощо). Наслідує окремі природоохоронні дії рідних дорослих.

Завдання екологічного розвитку

Виховувати у малюка сприйнятливність різних об'єктів природи. Збагачувати уявлення про знайомі, розширювати відомості про раніше невідомі. Формувати цікавість як передумову допитливості. Вправляти руку малюка у здатності відкриватися відповідно до різної величини об'єктів природи. Вдосконалювати уміння орієнтуватися у природному доквіллі оселі та найближчої до неї території двору, скверу. Збагачувати малюка різноманітними враженнями, розширювати орієнтацію в навколишньому природному доквіллі. Сприяти розвитку елементарної форми “дослідницької діяльності”, радісного відчуття від її процесу та результатів. Залучати дитину до посиленої участі у догляді за кімнатними рослинами та свійськими тваринами. Вправляти у звуконаслідуванні відомих тварин (свійських та деяких диких).

Організація життєдіяльності

Батьки усвідомлюють, що екологічно розвинена дитина сприйнятлива до впливів природного доквілля, почувається у знайомому природному оточенні затишно, елементарно орієнтується у ньому, має свої перші переваги та об'єкти інтересу, володіє уявленнями та першим досвідом елементарних форм догляду за кімнатними рослинами та свійськими тваринами. Щоб досягти цього, дорослі збагачують і розширюють досвід спілкування дитини з природою, багато розповідють про неї, привертають увагу до приємного, гальмують появу негативних вражень страхів, пов'язаних з деякими природними об'єктами. Батьки розміщують у житловому приміщенні гарні квітучі рослини, привертають до них увагу малюка, ініціюють спільну діяльність з догляду за ними, час від часу змінюють їхнє місцезнаходження, спостерігаючи за реакцією дитини. Чи заводити тварину і коли саме, якщо житлова площа невелика і річному малюкові доведеться перебувати з нею в одній кімнаті, вирішувати самим батькам. Проте варто пам'ятати, що тварина є не лише джерелом широкої гами позитивних вражень, але й додаткового клопоту, пов'язаного з появою специфічних запахів, шерсті, бліх, додаткового пилу у повітрі. Поки дитина маленька, не варто різко змінювати кліматичні умови, вводити її у незнайому флору і фауну. За цим – майбутнє. Поки що для її екологічного благополуччя вистачає приємного, затишного, знайомого, наближеного до житла природного доквілля. Важливо викликати інтерес малюка до природного доквілля, показувати і називати те, на чому зупиняються його очі (яскраву квітку, співочу пташку, собаку, кішку тощо; погодні явища (сніг, дощ); компоненти космосу (сонце, місяць). Разом з дитиною дорослий обстежує доступні об'єкти природи, показує способи дії з ними, стимулює бажання пізнавати, схвалює досягнення. Періодично дорослий надає малюкові можливість пальцями рук обстежувати масу натертих овочів або фруктів. Не варто заважати один-два рази дослідити руками їжу, яка пропонується дитині.

Показники екологічного розвитку:

- концентрує увагу на рослинах і тваринах, диференціює знайомі й незнайомі;
- прагне наблизитися, дотягнутися, доповзти, тримаючись за руку дорослого, підійти до рослини, тварини, які знаходяться в межах зору і зацікавили її;
- контактує з об'єктами природи, досліджує їх: торкається, стискає, прокочує, нюхає, смакує;
- повторює за дорослим звуконаслідування тварин (“гав-гав”, “ко-ко”, “му- у-у”, “ме-е-е” тощо);
- наслідуючи дорослого, гладить, годує іграшкових тварин;

- краще, ніж раніше, орієнтується у найближчому природному довкіллі; має в ньому свої переваги, уподобання;
- відкриває руку відповідно до величини плоду, який прагне взяти;
- наслідуючи дорослого, прагне на подвір'ї годувати пташку крихтами білого хліба; бере посильну участь у спільному з дорослими догляді за кімнатними рослинами і тваринами.

ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНИЙ РОЗВИТОК

Вікові можливості

Протягом першого року життя закладається фундамент майбутньої культури дитини, створюються передумови для її систематичного художньо-естетичного розвитку, формуються елементи сприйнятливості як важливої якості особистості. Немовля сприймає різноманітні яскраві кольори, виразні звуки і форми, радіє їм. Воно простягає руку до привабливої іграшки, прислуховується до звуків різного характеру, тембру, голосності; шукає їх джерело. У другій половині першого року життя особливого значення для дитини набуває людський голос – співучий, лагідний, різної тональності. Мистецтво приходить до немовляти у вигляді римованих народних утішок, дитячих віршиків, колискових пісеньок, яскравих картинок. Особливе місце в естетичному розвитку малюка посідає музика: він активно на неї реагує, відгукується на її тональність, охоче рухається під неї – рухає руками, присідає, розгойдує тулубом, пристукує ногою тощо. Проте слухати музику, яка звучить безперервно, малюк може декілька хвилин. З середини першого року життя немовля охоче сприймає гру на дитячих музичних інструментах, радіє виконанню дорослим народних поспівок, коротеньких дитячих пісеньок, танцювальних мелодій. Музика, співи, рухи під музику, гра на музичних інструментах дає дитині задоволення, утішає її, розвиває в неї емоційну чутливість, виховує увагу, формує здатність прислуховуватися до музики і слухати її.

У кінці першого року життя дитина здатна перегортати сторінки книжок, розглядати ілюстрації, картинки; впізнавати персонажів та героїв казок; вона намагається повторити їх назву, ім'я; уважно слухає читання дорослого, багато гомонить. Малюк починає самостійно ходити; краще, ніж раніше, контролює свої рухи, жести; спостерігає та обстежує цікаві іграшки та предмети. Дитина активно пізнає доступні їй предмети матеріальної та духовної культури, проявляє уважність до кольорів, форм, розмірів, фактури. Маля стає незалежнішим, розбірливішим у контактах з навколишнім середовищем; характеризується широкою гамою емоційних почуттів (гніву, ревнощів, заздрості, страху, радості, здивування, розчарування, задоволення). Вдосконалюється слухова й зорова активність дитини, збагачуються її життєві враження, уточнюються уявлення.

Змістом художньо-естетичного розвитку дитини першого року життя є: ознайомлення з доступними віку творами мистецтва (музичного, літературного, театрального, образотворчого); формування художнього образу мовою цих мистецтв; розвиток практично-художньої та елементів творчої діяльності. Перший рік життя є лише підготовчим, проте вкрай важли-

вим періодом для закладання базису особистісної культури. Динаміка змін кожного з означених параметрів художньо-естетичного розвитку на першому році життя є такою:

2–3 місяці

Зміст художньо-естетичного розвитку

Ознайомлення з творами мистецтва. Якщо дорослий використовує народні іграшки (торохкальця, свищики тощо), дитина проявляє специфічну реакцію на колір, помічає рух предметів; використання батьками народної музики (співанок, колискових тощо) сприяє розвитку в малюка вміння прислухатися до спокійної, ритмічної, мелодійної музики, звуків лагідної колискової, реагувати на шумові звуки. Слухаючи потішки, приказки, дитина реагує на звук голосу дорослого.

Художній образ мовою мистецтв. Дитина сприймає рух предметів, яскраві кольори (червоний, помаранчевий, жовтий, синій); звуки лагідної, мелодійної колискової; висоту, тембр та інтонацію звуків людського голосу; реагує на прояви естетичного в житті.

Художньо-практична діяльність Дитина помічає та реагує на рух предметів, розглядає різнобарвні кульки яскравих кольорів – червоного, помаранчевого, жовтого, синього; проводить очима предмет, який рухається; намагається підтягнутись до яскравої іграшки, розглядає і дотиками пальчиків намагається обстежити її; реагує на гучну музику активним плачем та заспокоюється під звуки лагідної колискової, намагається повторити протяжні звуки; реагує на пантомімічні ігри; сприйнятлива до висот звуків та інтонації голосу рідних дорослих.

Передумови дитячої творчості. Малюк передає свій настрій звуками, мімікою, жести-ми; фіксує увагу на шумових ефектах іграшок та русі яскравих предметів; відчуває задоволення від музичних та шумових звуків; комплексом поживлення реагує на приємну інтонацію голосу рідних дорослих, диференціює їх.

Завдання художньо-естетичного розвитку

Робити приємність, утішати малюка музикою, співом, рухами під музику, колисковими, рифмованими народними потішками та дитячими віршиками, яскравими іграшками та картинками. Розвивати емоційну сприйнятливність малюка, стійкість слухової та зорової уваги, здатність вдивлятися та прислухатися, зосереджувати увагу на предметах та звуках різної сили й тональності, одержувати задоволення від набутих вражень. Сприяти запам'ятовуванню малюком найпростіших рухів, звуків, предметних дій.

Організація життєдіяльності

Батьки або дорослі, що їх замінюють, створюють у приміщенні, де знаходиться малюк, розвивальні умови: розмовляють з ним під час неспання, наспівують дитячі пісеньки, рухаються під музику, проговорюють рифмовані віршики та потішки, розміщують на відстані 1–2 метрів від очей дитини кольорові картинки, сезонні букети квітів або листя, вішають над її грудьми яскраві іграшки, які періодично замінюють на нові, переміщують у просторі; самі вдягаються в одяг приємних кольорів, турбуються про освітлення приміщення, колір стін, на яких в лежачому положенні малюк часто зупиняє погляд. Дорослі час від часу вмикають приймач або магнітофон, надають немовляті можливість протягом декількох хвилин послухати спокійну або танцювальну мелодію, спостерігають за його реакціями, рахуються з ними. Важливо показувати малюкові яскраві предмети, речі, об'єкти природи, привертати до них увагу з допомогою ласкавих слів, погладжувань, наближення до них. Варто не менше

трьох разів на тиждень гратися з малюком протягом 2–4 хвилин, привертаючи його увагу до красивого, естетично привабливого в музиці, предметному довкіллі, простому театральному дійстві, дитячих віршиках.

Показники художньо-естетичного розвитку:

- зосереджує увагу на предметах, їхньому русі, стежить за ними;
- прислуховується до різних звуків, диференціює їх інтенсивність, голосність, тональність;
- реагує на гучну музику плачем, у відповідь на колискову заспокоюється, слухаючи танцювальну мелодію – жвавішає;
- реагує на яскраві кольори – червоний, помаранчевий, жовтий, синій;
- передає свій настрій відповідними звуками, жестами, мімікою.

4–6 місяців

Зміст художньо-естетичного розвитку

Ознайомлення з творами мистецтва. Активніше, ніж раніше, реагує на звук, голос, тепло, холод, смак, прояви естетичного в житті. Не лише спостерігає, але й наполегливо тягне руку до кольорових іграшок і предметів, хапає їх, якщо вони поряд, намагається дотягнутися до них або вдатися до допомоги дорослого, якщо вони знаходяться на певній відстані. Тримаючи в руках, роздивляється, обстежує, маніпулює ними – торохкотить, розмахує, перекладає з руки в руку, облизує, стискає, кидає, піднімає. Реагує на прояви естетичного в житті мімікою, жестами, звуками. Охоче прислухається до спокійної, ритмічної, мелодійної музики, лагідної колискової; виявляє інтерес до народних пантомімічних ігор „Гулі-гулі”, „Полетіли-полетіли”, “Кую-кую ніжку”, „Де коза рогата”. Уважніше сприймає народні казки, приказки тощо; емоційно реагує на звук голосу, тембр та інтонацію людських звернень. Численні контакти з оточуючими предметами, постійне використання усіх органів чуттів збагачують життєвий досвід немовляти, виступають основою його естетичного розвитку.

Художній образ мовою мистецтв. Наприкінці першого півріччя життя малюк сприймає не лише яскраві кольори (червоний, помаранчевий, жовтий, синій), але й різну фактуру предметів, звуки різної музики, шумові ефекти; починає виразніше реагувати на театралізовану гру – своє ставлення до неї проявляє з допомогою міміки, жестів, рухів. На музику реагує плачем або усмішкою залежно від її характеру, активно рухає кінцівками під час звучання музики.

Художньо-практична діяльність. Збагачення сенсорного досвіду дозволяє дитині у кінці першого півріччя життя почуватися досить вправною, здійснювати найпростіші художньо-практичні дії: фіксувати погляд на предметах, розглядати різнобарвні кульки яскравих кольорів; проводити очима рух предметів; підтягуватися до яскравої іграшки, розглядати та в різний спосіб обстежувати її – стукати, стискати, пробувати на смак, викидати з ліжка чи манежу, шукати поглядом, де вони опинилися, тощо. Впізнає знайомі іграшки, радіє найулюбленішим. Слухає шумові, струнні, клавішні музичні інструменти; впізнає музичні інструменти, обстежує їх поглядом, а при наближенні – пальчиками. Не лише активно реагує на театралізовану гру, але й намагається взяти у ній посильну участь – звуконаслідує знайомих тварин, рухає руками, присідає, тримаючись за опору, повторює звуки й односкладові слова.

Передумови дитячої творчості. Передає звуком, мімікою, голосом свій настрій. Дістає задоволення від шумових ефектів, обстеження народних іграшок, руху яскравих предметів. Пробує відтворювати знайомі звуки, гулить; зосереджує увагу на діях дорослого в ході театралізованої гри. Отримує задоволення від голосу приємних дорослих, імітує спів.

Завдання художньо-естетичного розвитку

Створювати сприятливі умови для естетичного розвитку малюка: пропонувати для сприймання дитячі мелодії, ритмічні віршики, потішки; вправляти в умінні зосереджувати увагу на яскравих образах, різних звуках, приємних об'єктах довкілля; стимулювати бажання активно діяти, обстежувати доступні предмети і речі; відтворювати знайомі звуки; реагувати на них рухами й голосом; схвалювати намагання дитини виявити зачатки самодіяльної активності. Формувати сприйнятливості музики, простих літературних творів, цікавого театрального дійства. Виховувати здатність вдивлятися, прислуховуватися, радіти приємним враженням.

Організація життєдіяльності

На першому році життя немовляти батьки і вихователі мають організувати його буття в такий спосіб, щоб воно якомога більше розширювало сенсорний досвід, дозволяло вправлятися в умінні бачити, чути, елементарно діяти, адекватно переживати. Дорослі мають пам'ятати, що естетичний розвиток дитини значною мірою залежить від її здоров'я та фізичного стану: здоровий малюк налаштований оптимістично, легше оволодіває предметними діями; дитина, яка нездужає, капризує, не виявляє активної зацікавленості навіть приємними іграми та заняттями. Однією з умов закладання основ художньо-естетичних здібностей малюка є створення дорослими насиченого позитивними емоціями середовища, яке задовольняє потребу малюка у нових враженнях, сприйнятті кольорів, форм, звуків. Коли дитині виповнилося шість місяців, доцільно протягом 15–30 секунд гратися з нею, привертаючи увагу до яскравих предметів, красивих речей, ритмічних віршиків, цікавих картинок, гарного вбрання, веселого театрального дійства. Такі ігри дорослий проводить не раніше, ніж через 30 хвилин після приймання малюком їжі.

Показники художньо-естетичного розвитку:

- уважно стежить за переміщенням предметів, речей; шукає зниклі; впізнає улюблені;
- досліджує яскраві предмети та іграшки, які зацікавили;
- виявляє інтерес до народних пантомімічних ігор;
- сприймає кольори, фактуру поверхні, диференціює звуки музики за тональністю; адекватно на них реагує;
- мімікою, жестами, активними рухами, вокалізаціями реагує на театралізовану гру;
- впізнає музичний інструмент, який часто чує;
- відтворює знайомі звуки, імітує спів.

7–9 місяців

Зміст художньо-естетичного розвитку

Ознайомлення з творами мистецтва. Уміння дитини самостійно сидіти, повзати, стояти значно розширюють можливості ознайомлення з об'єктами довкілля та активних дій з найбільш доступними з них. Малюк активно реагує на звуки, кольори, форму народних іграшок (торохкальця, свищика, брязкальця, фуркальця, млинка тощо); стежить, якщо дорослий пересу-

ває їх у просторі; з інтересом розглядає іграшки червоного, жовтого, синього, фіолетового, бузкового, жовтогарячого кольорів; обстежує їх. Дитина охоче слухає спокійну, ритмічну, мелодійну музику, лагідну колискову; радісно сприймає музичні інструменти, із зацікавленням очікує звучання знайомого. Немовля виявляє інтерес до театралізованих дій, пантомімічних ігор ("Гулі-гулі", "Полетіли-полетіли", "Кую-кую ніжку", "Іде коза рогата", "Зайчику-зайчику", "Ладоньки-ладоньки", "Де ти", "Ку-ку"), розглядає елементи маски, костюма; спостерігає за їх використанням. Вона слухає народні казки, приказки, потішки, прислів'я, віршички; прислухається до звуку голосу, інтонації, окремих слів; охоче слухає короткі розповіді.

Художній образ мовою мистецтв. Малюк розпізнає колір, форму й величину предметів, уловлює інтонацію, розуміє значення окремих слів. Він емоційно реагує на рух кольорових предметів, іграшок, кольорової плями фарби на аркуші паперу; сприймає різну фактуру предметів: лискуча, оксамитова, шорстка, гладенька, м'яка, пухнаста. Дитина радо сприймає звуки лагідної, мелодійної колискової, дзвінкої веселої музики, звуки ударних, клавішних, духових інструментів. Удосконалюється її вміння диференціювати інтонацію, тембр і силу голосу; розпізнавати знайомі слова. Немовля виразними мімікою, жестами, рухами, вигуками супроводжує сприймання театралізованої гри.

Художньо-практична діяльність. Дитина із задоволенням мле папір, насолоджується його шурхотінням. Із запропонованих їй дорослим різнокольорових іграшок вона найчастіше обирає фіолетові або бузкові. Активно грається: вкладає кубики в коробку, маленькі форми у більші, нанизує кільця пірамідки. Охоче наслідує дії дорослих; впізнає знайомі іграшки, предмети; дає їм характерні назви; захоплено спостерігає за рухом пензлика та за кольоровим слідом від нього. Слухаючи музику, дитина рухає кінцівками, імітує танцювальні рухи (присідає, пружинить, ритмічно повертає тулуб у різні боки); слухає спів, виконання мелодій на шумових, струнних, клавішних музичних інструментах; впізнає знайомі. Захоплено реагує на театралізовані дії, прагне взяти активну участь у театралізованій грі, притуляє до себе її атрибути. Дитина активно реагує на слова, інтонацію голосу; повторює звуки, односкладові слова; слухає коротенькі дитячі казки.

Передумови дитячої творчості. Обирає іграшки та предмети залежно від настрою. Дістає задоволення від музичних та шумових звуків; робить перші спроби відтворити їх на ударних, струнних, клавішних дитячих інструментах; імітує спів. Активно реагує на театралізовану гру, надає перевагу окремим ролям. Отримує задоволення від інтонації голосу рідного дорослого, намагається відтворювати окремі звуки та односкладові слова. Дістає задоволення від обстеження народних іграшок; на дотик пензля до його тіла реагує жвавою мімікою, вигуками, жестами; з інтересом спостерігає за тим, як дорослий набирає на пензлик фарбу, водить ним по паперу, залишає на ньому кольорові плями, риси. Наслідуючи інтонації дорослого, імітує спів; зацікавлено слухає дитячі пісеньки та мелодії; ритмічними рухами тіла імітує танок. Охоче сприймає театралізовану гру, має свої власні уподобання; намагається наслідувати звуки, рухи, міміку знайомих персонажів казок, пісень, приказок, потішок.

Завдання художньо-естетичного розвитку

Враховувати індивідуальний темп загального та художньо-естетичного розвитку дитини, стан фізичного та психічного самопочуття малюка. Добирати матеріал для естетичного розвитку, враховуючі ці та інші його особливості. З допомогою доступних малюкові видів мистецтв підтримувати його радісний настрій, активізувати здатність узгоджувати рухи з

музикою. Розвивати стійкість зорового та слухового сприймання дитини. Стимулювати її здатність вдивлятися, спостерігати, прислуховуватися, імітувати. Сприяти запам'ятовуванню та впізнаванню нею дитячих потішок, пісеньок, віршиків, танцювальних рухів.

Організація життєдіяльності.

У другому півріччі сприймання предметів очима перетворюється на ознайомлення та обстеження їх форми, величини, фактури поверхні руками, ротом. Тому важливо, щоб у полі досяжності малюка знаходилися гігієнічно безпечні, чисті іграшки та предмети. Дорослі створюють сприятливі умови для художньо-естетичного розвитку немовляти, активізують його предметні дії, звертають увагу на естетично привабливі витвори рук людини, вголос насолоджуються їхніми чеснотами, коментують свої враження від красивого, показують, як із ними поводитися. Хоча період передзображувальної діяльності ще попереду, доцільно час від часу звертати увагу дитини на кольорові олівці, крейду, фарби та сліди від них на папері або інших поверхнях, коментувати зображення (“Яке красиве сонечко ми намальовали!”, “Капає дрібненький дощик”, “А ось киця з’явилася” тощо). Добре, якщо дитина емоційно сприймає намальоване, тягнеться до нього руками, не залишається байдужою. Бажано, щоб на стінах кімнати знаходилися ілюстрації із зображенням знайомих дитині тварин, рослин, іграшок та предметів, на столі, полицях стояли такі іграшки.

Показники художньо-естетичного розвитку:

- зосереджує увагу на яскравих іграшках, предметах, витворах мистецтва; емоційно реагує на кольори, форму, фактуру;
- робить спроби за власним бажанням випускати іграшки і предмети з рук, стежить за тим, куди вони поділися;
- торкається вказівним пальцем предметів, які зацікавили; розглядає їх, досліджує (стукає, тисне, перекладає з руки в руку, пробує на смак);
- з інтересом слідкує за діями дорослого, який малює олівцем, крейдою, фарбами; радіє кольоровим слідам на папері;
- слухає веселі, ритмічні мелодії; рухами, голосом, мімікою реагує на них, імітує спів; плаче у відповідь на голосну музику;
- прислухається до голосу дорослого, який читає віршик, казочку, співає; розрізняє його інтонацію; вслухається у слова;
- виявляє інтерес до театралізованої гри, має свої уподобання, жваво реагує на них, упізнає знайомі.

10–12 місяців

Зміст художньо-естетичного розвитку

Ознайомлення з творами мистецтва. Якщо дорослий пропонує увазі малюка різноманітні народні іграшки (торохкальця, свищики, брязкальця, фуркальця, млинки, фігурки), рухомі іграшки (коніки, пташки, метелики, ковалі), намисто, він з цікавістю їх розглядає, звертає увагу на колір, форму, фактуру, рухи; обстежує дотиком пальчиків та язиком, випробовує на звучання та міцність. Народну музику та пісні, співанки, колискові, музичні інструменти дитина слухає із задоволенням; надає перевагу спокійній, ритмічній, мелодійній музиці, колисковим; радісно сприймає музичні інструменти та їх звучання, впізнає деякі мелодії. Малюк розуміє зміст театралізованої дії, охоче розглядає театральні атрибути та грає з дорос-

лим в народні пантомімічні ігри ("Гулі-гулі", "Полетіли-полетіли", "Кую-кую ніжку", "Іде коза рогата", "Зайчику-зайчику", "Де ти", "Ку-ку", "Ладунки-ладунки").

Художній образ мовою мистецтв. Наприкінці першого року життя дитина розпізнає різну фактуру предметів, отримує задоволення від маніпулювання пензликом, з цікавістю розглядає, як дорослий малює фарбами, олівцями, крейдою. Вона робить перші спроби передати характер музики та звучання дитячих музичних інструментів у рухах, мелодійних звуках – співі. Сприймає та адекватно реагує на театралізовану гру, використовує міміку, жести, рухи, вигуки та перші слова; розуміє слова та зміст прочитаної дорослим казки.

Художньо-практична діяльність. Малюк 11–12 місяців виявляє інтерес до олівця як інструмента графічної діяльності: розглядає його, стукає ним, придивляється до дій, які виконує з його допомогою дорослий, радіє відкриттю того, що олівець залишає сліди на папері. Дитина звертає все більшу увагу на колір та форму предметів, спостерігає за їх рухом; з допомогою дорослого використовує образотворчі інструменти та матеріали; вибирає самостійно колір для практичної справи; розглядає і впізнає знайомі іграшки за кольором, формою, фактурою; продовжує обстежувати їх; дає їм характерні назви. Дитина активно рухає кінцівками під час звучання музики, імітує танцювальні рухи (присідає, пружинить, ритмічно повертає тулуб у різні боки); слухає спів, намагається відтворювати звуки на шумових, струнних, клавішних дитячих музичних інструментах; впізнає знайомі, виявляє інтерес до незнайомих. Захоплено реагує та запам'ятовує прості театралізовані дії, приміряє до себе елементи костюма; з допомогою міміки, жестів, найпростіших слів відтворює театральний чи казковий образ. Активно реагує на слова, інтонацію голосу, повторює звуки, одно-двоскладові слова, слухає дитячі казки, впізнає знайомих героїв.

Передумови дитячої творчості. Обстежує народні іграшки на дотик, випробовує їх на міцність, не лише наслідуючи дорослого, а й на власний розсуд. Тримає у руці пензлик, олівець, крейду; стукає ними, простягає до батьків руку, висловлюючи бажання побачити сліди від них на папері. Радіє, коли дорослий набирає на пензлик фарбу, водить ним по паперу, утворюючи кольорові плями і риси, вмочує руку у фарбу. Наслідуючи дорослого, дитина вмочує у фарбу свій пальчик і хаотичними рухами сама залишає на папері сліди. Радіє, коли бачить знайомі образотворчі матеріали та інструменти. Дитина отримує задоволення від слухання музичних творів, звучання музичних інструментів; робить перші спроби утворити звуки на ударних, струнних, клавішних дитячих інструментах; наслідуючи інтонації дорослого, імітує спів; зацікавлено слухає дитячі пісеньки та мелодії; ритмічними рухами тіла імітує танці. Намагається долучитися до сюжетно-рольової театралізованої гри; віддає перевагу певним ролям; показує та виконує найпростіші образні рухи; використовує мімічні та пантомімічні жести, примовляє; обирає і приміряє елементи костюму. Отримує задоволення від інтонації голосу приємних людей; з допомогою звуків, рухів, міміки намагається відтворити знайомих персонажів казок, пісень, потішок, приказок; повторити за дорослим елементи простих віршованих текстів.

Завдання художньо-естетичного розвитку

Привертати увагу дитини до предметів яскравих кольорів, до образотворчих матеріалів та інструментів. Розвивати емоційну чутливість до кольору, бажання розглядати картинки, малюнки, ілюстрації, активно реагувати на їх зміст. Виховувати вміння слухати, реагувати, наслідувати, обстежувати, відтворювати, повторювати; створювати радісну атмосферу при спілку-

ванні з мистецтвом; надавати можливість вибору. Привертати увагу дитини до звучання музичних інструментів; розвивати бажання слухати музику та радісно відгукуватись на неї рухами, мімікою, співом, словом. Сприяти запам'ятовуванню рухів, звуків, співанок, колискових. Розвивати здатність розуміти, мімікою, жестами, рухами, вигуками та мовленням емоційно відгукуватись на героїв театралізованої дії. Привертати увагу дитини до художнього слова, викликати бажання слухати народні казки, приказки, прислів'я, віршики, потішки. Підтримувати у малюка бажання наслідувати, повторювати за дорослим звуки, слова, розрізняти тональність голосу під час читання; спонукати дитину до охайного поводження з книжками.

Організація життєдіяльності

Наприкінці першого року життя дитина охоче займається самостійно протягом 5–8 хвилин. Підготовка й використання якісних художніх матеріалів, інструментів, творів народного мистецтва, гарної музики, пісень, музичних інструментів, змістовних, цікавих дитячих книжок та створення спокійної, веселої, доброзичливої атмосфери сприятимуть формуванню у дитини естетичних, образотворчих уподобань та здібностей. Під час ігор з малюками варто використовувати гуашеві фарби, різнокольорові олівці, крейди, тонований та білий папір розміру А-4, пензлі різних номерів, картини, ілюстрації; прослуховувати колискові пісні, співаночки, народні музичні твори, звучання дзвіночків, барабана, бубона, ксилофона, трикутника, гуслів, сопілки, гармонії; показувати, примовляти та виконувати разом з дитиною дії театралізованої гри, розглядати театральні атрибути; розглядати книжки-ілюстрації, слухати художнє слово, віршовані тексти, наслідувати звуками, рухами, мімікою знайомі персонажі казок, пісень, потішок, приказок. Підготовлене середовище, де у дитини буде свобода вибору, де дитина житиме природним життям, посилить та підвищить стійкість зорової уваги малюка, навчить відчувати, сприймати різноманітні ознаки навколишнього світу, привчить змалечку до зосередженості, уваги.

Показники художньо-естетичного розвитку

В образотворчому мистецтві:

- реагує на всі основні кольори; сприймає та емоційно відгукується на контрастні кольори, форму, величину, фактуру рух предметів;
- розглядає іграшки та предмети, обстежує їх пальчиками, язиком, випробовує на звучання та міцність;
- позитивно ставиться до народної іграшки та отримує задоволення від маніпулювання нею;
- з цікавістю ставиться до образотворчої діяльності; має уявлення про деякі образотворчі інструменти та матеріали;
- небезсторонньо ставиться до результатів образотворчої діяльності, робить перші спроби залишити на папері сліди.

У музичному мистецтві:

- отримує задоволення від слухання музичних творів;
- прагне самостійно утворювати звуки на дитячих музичних інструментах та наслідувати інтонації дорослого;
- відгукується на музику рухами, мімікою, співом, словом.

У літературному:

- охоче слухає віршики, потішки, казки;
- сприймає та прислухається до тембру та інтонацій голосу дорослого, його слів, розповідей;
- може повторити за дорослим звуки, слова;
- має уявлення про охайне поводження з книжкою.

У театральному:

- сприймає та емоційно відгукується на театралізовану гру;
- виконує танцювальні рухи та впізнає знайомі мелодії;
- позитивно ставиться до сюжетно-рольової театралізованої гри, намагається взяти в ній посильну участь;
- запам'ятовує прості театралізовані дії.

СПЕЦИФІКА ВПЛИВУ РІЗНИХ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ

Дитина першого року життя виховується в сім'ї або в будинку дитини. Якщо вона виховується в благополучній сім'ї, позитивно впливають на її розвиток такі чинники: наявність певного, стабільного кола дорослих, які її доглядають; неформальні, позитивно забарвлені взаємини батьків з нею; виправдані чекання підтримки й любові рідних людей; затишність умов для сну, спілкування з дорослими, спостережень; відсутність (або обмеженість) стресогенних чинників; задоволеність фізичних і соціальних потреб, переважання почуття комфорту.

Особливостями виховання новонародженого в будинку дитини є: вища порівняно із сім'єю змінність дорослих, які її доглядають; відсутність поряд рідних людей, відповідальних за її долю; перебування малюка в галасливому середовищі (поряд знаходяться інші новонароджені, які теж потребують догляду), його надмірна відкритість стресогенним чинникам; формалізоване, радше ділове, ніж особистісне, спілкування дорослого з дитиною, нестача вербалізованих впливів; дефіцит тактильних відчуттів, присмних фізичних контактів з дорослою людиною; жорстке сповивання, яке обмежує рухову активність; невиправдані чекання любові та щирості; задовольняються не всі фізичні й соціальні потреби.

УМОВИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Життя дитини першого року життя має бути організоване таким чином, щоб задовольнити її основні потреби – у відчутті своєї захищеності, у доброзичливому ставленні дорослого, в оптимістичному самопочутті, у нових враженнях від спілкування з різноманітним довкіллям, в активних рухах і діях. Важливо збалансувати одержання малюком вражень про різноманітні сфери життєдіяльності через ознайомлення з об'єктами природи, активну взаємодію з предметним світом, спілкування та спільну з рідними і близькими дорослими предметну діяльність, елементарне самопізнання – ознайомлення з власними кінцівками, обличчям, волоссям, одягом. Важливо, щоб батьки та педагоги в різних життєвих ситуаціях надавали малюкам право на елементарні форми самовизначення – самостійного вибору ним бажаного, приємного, комфортного. Правильно вчинятимуть дорослі, які даватимуть малюкові елементарні уявлення про навколишній світ цілісно, через розкриття зв'язку різних об'єктів

довкілля, через ознайомлення з його різноманітністю, через спонукання дитини до власної власної пошукової активності.

Малюк має зростати в оточенні певного кола приємних йому людей з відчуттям широти життєвого простору: з одного боку, він проводить більшу частину часу у спілкуванні з рідними дорослими, з іншого – повинен мати час, протягом якого самостійно займається приємною справою (грається іграшками, розглядає книжки, маніпулює предметами, наслідує дії дорослих, перевіряє найпростіші життєві враження). Дорослий враховує індивідуальні особливості кожної дитини, створює сприятливі умови для її повноцінного життя, для зародження основ особистості. Немовля не може розвиватися повноцінно, якщо зростає мовби в акваріумі, відкрите невсипущому контролю, в умовах жорсткої регламентації, постійних обмежень, суперечливих впливів різних дорослих. Організація життя не повинна перетворитися на самоціль, має бути гнучкою, визначатися внутрішніми та зовнішніми чинниками. Основними показниками ефективної педагогічної діяльності дорослого, спрямованої на розвиток дитини першого року життя, є її *добре самопочуття* та *динаміка* її прогресивного розвитку.

Важливим показником повноцінного розвитку немовляти, сформованості передумов його особистісного становлення є: оптимістичне самопочуття, інтерес до оточуючого, прагнення дослідити довкілля, сформованість життєво важливих рухів та дій з предметами, добра орієнтація у знайомому природному, предметному та соціальному оточенні, сформованість основ базових особистісних якостей:

Самостійності: у кінці першого року життя дитина оволодіває умінням елементарно себе обслуговувати – їсти ложкою, пити з чашки, простягати кінцівки для перевдягання; обирає за власним бажанням предмет і прагне самостійно його дістати; може певний час себе займати за відсутності поруч дорослого.

Працелюбності: вміння немовляти концентрувати увагу на оточуючих предметах, здатність маніпулювати предметами та іграшками, виконувати елементарні предметні дії, володіння найпростішими формами функціональних дій, вміння відчувати радість з приводу свого діяльного стану, поява перших результативних дій виступають передумовою формування у майбутньому працелюбності.

Людяності: зосередженість на людському обличчі, інтерес до нього, “комплекс пожвавлення” у відповідь на погляд, усмішку, пестощі дорослого; адекватна реакція на тональність звернень рідних (або тих, хто доглядає дитину) людей, розвинена потреба у спілкуванні та співробітництві з ними, наявність елементарних форм диференціації людей за ознаками спорідненості та прихильності виступають базовими засадами для становлення з часом людяності як важливої особистісної якості.

Самолюбності: усвідомлення дитиною своєї “окремості” від інших людей, вміння диференціювати враження від зовнішнього середовища та власного тіла й самопочуття, інтерес до своїх кінцівок, розглядання власного обличчя у дзеркалі, вияв інтересу до свого відображення, радість від власної вправності (“м’язова радість”, мотивація елементарних досягнень тощо), вміння дорожити своїм (рідними дорослими, речами), поява перших бажань (“хочу” і “не хочу”), пожвавлення у відповідь на схвалення батьків, прояви ревностів щодо інших виступають свідченням зародження елементарної форми самолюбності як базової характеристики особистості.

Спостережливості: вміння немовляти протягом певного часу зосереджувати увагу, стежити очима за людьми, їхніми діями, об'єктами та явищами природи, предметами вжитку та предметами туалету, транспортом, життєвими ситуаціями, подіями тощо є передумовою становлення спостережливості як здатності не лише дивитися, але й бачити, аналізувати, виділяти в оточенні знайоме – незнайоме, важливе – неважливе, приємне – неприємне.

Відповідальності: володіння немовлям елементарним умінням діяти відповідно до правил, диференціювати поняття "добре – погано", "можна – не можна", встановлювати найпростіші причинно-наслідкові зв'язки, виявляти наполегливість на шляху до мети, радіти з приводу своїх досягнень, уважно ставитися до обґрунтувань дорослим причин тих чи інших обмежень його активності, поводитися спокійно за відсутності поруч дорослої людини висупають передумовою розвитку відповідальності як базової якості особистості.

Розсудливості: елементарна здатність аналізувати властивості предметів, об'єктів природи, людей і вчиняти відповідно до них; орієнтовне обстеження предметів, перші вибіркові контакти, оволодіння основними пізнавальними навичками, вміння віддавати перевагу, розвиток домовного інтелекту, наявність елементарної кмітливості, здатність пригадувати попередній досвід і спиратися на нього виступають передумовою подальшого розвитку розсудливості як уміння мислити, обдумувати, зважувати, орієнтуватися на здоровий глузд.

Справедливості: усвідомлення немовлям необхідності вчиняти відповідно до правил, правди, вміння виявляти елементарні форми правильної поведінки, позитивний емоційний відгук на схвалення батьків з її приводу та негативний – на несхвалення чи заборону, диференціація понять "правильно – неправильно", зародження потреби поділитися з рідними іграшками чи смачною їжею, здатність радіти цьому є базою для формування з часом справедливості як спроможності діяти відповідно до істини.

Самовладання: здатність немовляти нетривалий час зачекати, поки дорослий, зайнятий чимось, не підійде; спроможність недовго потерпіти, не вчиняти галасу в ситуації дискомфорту; вміння дитини не піддаватися істеричі, коли дорослий відмовляє у чомусь бажаному; адекватне реагування на прохання дорослого не бути плаксою, поводитися як дорослий слугують підґрунтям для формування у дошкільному дитинстві елементарних форм самовладання як риси особистості, пов'язаної із самоконтролем і саморегуляцією поведінки.

Креативності: поява інтересу до нового, розвиток потреби у збагаченні вражень, пов'язаних з різними сферами життєдіяльності (природою, предметами, людьми); експериментування з доступними предметами; наслідування дій дорослого з подальшим внесенням у свої відображальні та функціональні дії елементів самодіяльності слугують засадами для формування в подальшому креативності як схильності до творчості, здатності вносити елемент новизни у свої дії, вміння радіти одержанню нового результату.

Розділ 3

РАННІЙ ВІК

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІКОВОГО ПЕРІОДУ

Період від одного до трьох років – особливий: окреслюються контури майбутньої особистості, стають помітними досягнення та упущення першого року. Впродовж цих двох років фізичний, психічний, соціальний розвиток дитини відбувається інтенсивніше, ніж у будь-який інший період життя людини. Початок ходіння пов'язується з високою динамікою пізнавальної активності, зростає самостійність дитини, розширюється коло її інтересів, вона оволодіває мовленням, заявляє про себе і свої бажання. Інтенсивно розвивається ігрова діяльність, для дитини світ гри і фантазій невіддільний від реального життя. Уточнюються та збагачуються її враження про навколишній природний, предметний, соціальний світ і саму себе; розвиваються пізнавальні, емоційні та вольові особливості; формуються особистісні якості. Дитина раннього віку виявляє інтерес до незнайомих дорослих та однолітків; вона цікавиться літературними та музичними творами, охоче креслить і малює, оволодіває елементарними уявленнями про добро і зло, засвоює доступні їй моральні та культурні цінності. Виразнішими стають особливості темпераменту та характеру, дають про себе знати кризи одного та трьох років, пов'язані із зростою самостійністю дитини й прагненням демонструвати дорослим свою автономність й індивідуальність.

Відбувається інтенсивне фізичне зростання дитини, змінюється співвідношення між розмірами голови, тулуба і кінцівок, прорізаються 20 молочних зубів. Певних змін зазнають антропометричні показники, середні характеристики яких подано нижче.

Середні показники довжини, маси тіла, окружності грудної клітки дітей 2–3 років						
Стать						
Хлопчики				Дівчатка		
Вік	Зріст (см)	Маса (кг)	Окружність грудної клітки (см)	Зріст (см)	Маса (кг)	Окружність грудної клітки (см)
2 роки	85–95	12,5–13,7	48,9–53,4	82–90	11,7–14,1	47,6–52,5
3 роки	92–99	13,7–16,1	50,3–54,7	91–99	13,1–16,7	49,8–53,9

Підвищується працездатність нервової системи, концентрованішими стають процеси збудження і гальмування. З періоду немовляти малюк виносить вміння *дивитися, слухати*

та управляти кінцівками рук. Дитина оволодіває прямоходінням, вдосконалюється її предметна діяльність, збагачуються навички самообслуговування та ігрові уміння; збільшується кількість партнерів по спілкуванню, яке стає змістовнішим, починає супроводжуватися не лише мімікою і жестами, а й мовленням; поглиблюються контакти з довкіллям, збагачується сенсорний досвід, поліпшується орієнтація в оточуючій дійсності; закладаються основи моральної поведінки, освоюються соціально прийнятні способи і засоби спілкування з дорослими та однолітками.

Активно формується наочно-дійове мислення, зростає обсяг знань дитини про природу, культуру, людей та власне "Я", які мають практичний характер. Дитина оволодіває мовленнєвими уміннями, інтенсивно розвивається розуміння нею мовлення інших людей, розширюється її активний словник, з'являються форми множинного числа, минулого і майбутнього часу; слово дорослого перетворюється на дійовий засіб впливу на її поведінку, а її власне слово – на засіб впливу на дорослу людину. Засвоюються деякі правила поведінки в різних життєвих ситуаціях. Виникають найпростіші взаємини з однолітками: дитина виявляє інтерес до них, цікавиться їхніми діями, наслідує деякі з них, прагне знаходитися поряд, робить спроби залучити інших дітей до ігрових дій. Дії стають більш скоординованими, дитина оволодіває вмінням на короткий час утримуватися від імпульсивних дій. Виникають власні бажання і наміри, які можуть не збігатися з намірами дорослих.

Швидкими темпами зростає самостійність, практична вправність. Дитина оволодіває різними видами діяльності – малюванням, ліпленням, конструюванням. Закладаються передумови виникнення продуктивних видів її діяльності, власне малювання, формуються різні види музичної діяльності. Дитина починає розуміти символи (букви, цифри), діяти не лише у практичному, але й в мисленнєвому планах, співвідносити властивості одних предметів з іншими, виділяти в них спільне, враховувати їх положення у просторі. Вдосконалюються процеси сприймання, пам'яті (запам'ятовування, пригадування), мовлення, мислення дитини, у неї формуються нові потреби та інтереси. Виникають перші судження з приводу оточуючого, з'являються елементарні запитання ("Що це?", "Коли?", "Де?", "Навіщо?"). Дитина оволодіває елементарними формами граматичної будови мовлення – виникають нові відмінникові закінчення, сполучники, прийменники, вона використовує займенники "я", "ми", "моє", "ти", "вони".

Інтенсивно розвиваються почуття: прихильність, співчуття, симпатія, задоволення успіхом, засмученість невдачею тощо. Вони різноманітні, вельми складні, проте нестійкі, плінні, ситуативні. Дитина ще не може означити словом всі свої бажання, наміри, плани, ставлення, почуття, стани; супроводжує їх мімікою, жестами, діями. Зберігається висока подразливість організму та психіки, дитина легко втомлюється одноманітними рухами і діями, здатна зосереджуватися і зберігати працездатність лише протягом короткого часу.

Розвиток дитини починає все більше залежати від того, як реалізуються її можливості у *предметній діяльності*: вона оволодіває суспільно виробленими способами дій, навчається наслідувати дії значущих для неї дорослих людей, вправляється в умінні використовувати найпростіші предмети за призначенням, здійснює перенос дій з одних предметів на інші (на іграшки та предмети-замінники), елементарно узагальнює свої дії. У ході предметної діяльності зароджується уміння виробляти свідомий намір, з'являються елементарні форми планування дій, виникає елементарне прогнозування майбутнього результату. Це створює передумови для виникнення наприкінці раннього дитинства елементарної сюжетної гри, яка поки що включена в контекст предметної діяльності. У сю-

жетно-рольовій грі малюк поводить автономно від дорослого і в той же час – як дорослий. У грі дитина заміщує реальні предмети іграшковими, відображає свій життєвий досвід.

Наприкінці раннього дитинства дії дитини стають цілеспрямованими, задум оформлюється у слова, формується свідомо довільність дій, виникає особиста дія, заснована на зрслі самостійності і об'єктивована тезою “Я САМ!” Вона засвідчує розпад повної злитості дитини з дорослим, фіксує трансформацію “МИ” на “Я” і “ТИ”. Віковими новоутвореннями раннього віку виступають: прямоходіння; розвиток предметної діяльності; оволодіння мовленням; зародження нових видів діяльності; зростання самостійності в освоєнні життєвого простору; розвиток самосвідомості, елементарного образу – Я, найпростіших форм гордості.

Момент усвідомлення дитиною себе як окремої істоти з власними бажаннями, не завжди схожими з бажаннями інших людей, засвідчує криза трьох років. Знайомство зі своєю зовнішністю, результатами діяльності, а пізніше – якостями, внутрішнім світом збагачує уявленнями про незмінність “Я” в різних життєвих обставинах, відкриває дитині саму себе як джерело бажань і дій. Зростаюча особистість оволодіває займенником “Я”, усвідомлює свої зрслі можливості, починає по-новому ставитися до дорослого: порівнює себе з ним, прагне поводитися, як він, наслідує його дії, намагається реалізувати прагнення “бути дорослою”. Трирічна дитина прагне результативної діяльності, демонструє дорослому свої успіхи, вдається до перебільшення своїх досягнень і знецінення неспіху, потребує позитивної оцінки авторитетної людини, ображається на її стриману реакцію. Час від часу дитина виявляє впертість, негативізм, норовистість, протестує, намагається деспотично управляти рідними, вихваляється, спалахує через дрібниці. Це є свідченням її зрслих можливостей, бажання апробувати їх у широкому життєвому просторі.

ДРУГИЙ РІК ЖИТТЯ

ЛІНІЇ РОЗВИТКУ

ФІЗИЧНИЙ РОЗВИТОК

Вікові можливості

Другий рік життя характеризується високою ступінню рухливості дитини, тому забезпечення стимулюючого, розвивального середовища має велике значення для її розвитку. Важливі якісні зміни спостерігаються у розвитку хребта, що пов'язано з формуванням вигинів. Для дитини основним надбанням є оволодіння ходьбою, це сприяє її самостійному пересуванню у просторі, адаптації до умов навколишнього середовища. Мускулатура, яка забезпечує утримання положення тіла, в цьому віці вже достатньо сформована, наступає період поступового росту її функціональної стійкості. Під час ходьби поступово розвивається стійкість положення, здатність утримувати рівновагу, дотримуватися певного напрямку. Поліпшення координації рухів забезпечує виконання дитиною різноманітних вправ з лазіння, підлізання та пролізання, прокочування та кидання м'ячів. У кінці року поступово збільшується

швидкість ходьби, проте виникають лише передумови для початку бігу чи стрибків, дитина не може виявити справжньої сили, швидкості, витривалості, адже для цього не готові ще самі м'язи. Характерною особливістю дитини є легке збудження та швидке стомлення від однама-нітних дій; спостерігаються значні індивідуальні відмінності у руховій сфері, проте відсутня суттєва різниця у руховій діяльності хлопчиків і дівчаток.

Орієнтовний розподіл часу на процеси життєдіяльності протягом дня дітей від року до двох подано у таблиці.

Орієнтовний розподіл часу на процеси життєдіяльності дітей протягом дня від року до двох. Процеси життєдіяльності	Години 1 рік–1 рік 6 міс.	Години 1 рік 6 міс.–2 роки
<i>Вдома</i>		
Підйом, ранковий туалет, спілкування, ігри	/6.30/ 7.00–7.30	/6.30/ 7.00–7.30
<i>У дошкільному закладі</i>		
Приєм дітей, огляд, ігри, спілкування	7.30–8.00	7.30–8.00
Ранкова гімнастика		
Сніданок	8.00–8.30	8.00–8.30
Предметна та ігрова діяльність	8.30–9.00	8.40–9.10
Заняття 1 (по підгрупах та індивідуальні)	9.00–9.10	9.10–9.25
	9.10–9.20	9.25–9.30
Підготовка до сну, гігієнічні процедури, спілкування	9.10–9.30	–
Сон перший (на повітрі)	9.30–12.00	–
Прогулянка		9.30–11.00
Повернення з прогулянки, водні процедури	–	11.00–11.30
Обід	12.00–12.30	11.30–12.00
Сон	–	12.00–15.30
Поступовий підйом, оздоровчі та гігієнічні процедури	–	–
Прогулянка	12.30–14.15	–
Заняття 2 (по підгрупах та індивідуальні), ігри	13.50–14.00–14.10	–
Водні процедури	14.15–14.30	–
Сон (другий)	14.30–16.30	–
Полуденок	16.30–17.00	15.30–16.00
Заняття 2 (по підгрупах та індивідуальні), ігри	–	16.10–16.25
		16.25–16.40
Прогулянка	17.00–19.00	17.00–19.00
Повернення додому	До 19.00	–
<i>Вдома*</i>		
Повернення з прогулянки, вечеря, спокійні ігри, спілкування	19.00–20.00	19.00–20.30
Підготовка до сну, гігієнічні процедури	20.00–20.30	20.30–21.00
Нічний сон	20.30–7.00 (6.30)	21.00–7.00 (6.30)

Змістом фізичного розвитку на другому році життя є збереження та розвиток здоров'я, формування моторних умінь і навичок, культури харчової поведінки, гігієнічних навичок, елементарних навичок безпечної життєдіяльності. Динаміка змін зазначених параметрів фізичного розвитку на другому році життя є такою:

ПЕРШЕ ПІВРІЧЧЯ ДРУГОГО РОКУ ЖИТТЯ

Зміст фізичного розвитку

Здоров'я. Дворічна дитина оптимістична, рухлива, вправна, врівноважена, протягом тривалого часу спокійно грає або чимось займається. Вдень спить двічі протягом 3,5–4 годин. Спить спокійно, легко засинає і просинається. Позитивно реагує на загартовуючі процедури; охоче виконує фізичні вправи. Їсть з апетитом. Атропометричні показники близькі до вікової норми. Рідко хворіє, хворобу переносить легко. На ознаки нездужання реагує млявістю, капризуванням, уповільненням рухів, відмовою від активної діяльності. Не завжди може диференціювати, де локалізується біль. Витривалість невисока, проте частіше, ніж раніше, утримується від плачу, коли порізала, вдарилася, несильно травмувалася.

Розвиток рухів.

Ходіння, рівновага: на початку другого року дитина ходить: з опорою, самостійно без опори, з однолітками “зграйкою” за дорослим; з іграшками в руках; по доріжці, дошці, покладеній на підлогу. Вона переступає через мотузку, палицю, що розташовані на підлозі. В середині другого року життя малюк ходить разом з іншими дітьми: “зграйкою” за дорослим у заданому напрямку; по прямій доріжці; по колу; за батьком або педагогом, обходячи предмет (куб, ялинку, кошик); по похилій дошці, край якої піднято на 10–15 см (ширина – 25 см, довжина – 1,5–2 м). Піднімається на дощечку, куб (50x50) заввишки 5–10 см; сходять з них; переступає через мотузку, палицю, підняті над підлогою на 5–10 см.

Повзання, лазіння: дитина початку другого року життя залізає і злізає з предметів; повзає в заданому напрямі (до предметів, іграшок); повзає навколо предметів; підлізає під мотузкою. До середини другого року вона повзає: по підлозі в різних напрямках; за м'ячем, кулькою, які рухаються на відстань до 3 м; підлізає під дугою, ослоном.

Котіння, кидання: на початку другого року життя дитина скочує великі м'ячі по похилій площині, м'ячі й кульки з гірки. Вона відштовхує м'ячі двома руками у довільному напрямку. В середині другого року життя малюк утримує великий м'яч двома руками; кидає його у довільному напрямку, вперед, вниз, вгору.

Культура харчової поведінки: починає усвідомлювати, що потрібно їсти чистими руками з чистого посуду. Знає свою чашку, тарілку, ложку (десертну і чайну), впізнає їх, хоче їсти саме з них; сердиться, коли хтось бере її посуд собі. Самостійно сідає за стіл і виходить з-за столу, після нагадування дорослого пробує користуватися серветкою, намагається їсти сама, тримає чашку і ложку за ручку, дякує за їжу.

Гігієнічні навички. Розуміє, що не можна смоктати пальці, брати до рота предмети та іграшки, проте не завжди може протистояти спокусі та виробленій на першому році життя звичці. Охоче грається з водою, купається, вмивається, радіє обтиранню та обливанню. Терпляче чекає підрізання нігтів та волосся, простягає для цього руки, підставляє голову. Після нагадування дорослого намагається користуватися носовичком, пишається тим, що виглядає акуратною. Робить спроби не лише повідомляти про свої фізіологічні потреби, але й самостійно використовувати горщик для малої потреби. Ніяковіє, коли мочиться у штанці, повідомляє про це дорослого, просить перевдягти.

Навички базпечної життєдіяльності. Дитина допитлива, рухлива, багато експериментує з предметами довкілля, фізкультурним обладнанням, випробовує власні можливості у

кімнаті, заставленій меблями. Часто залізає на досить високі предмети, не знаючи, як з них потім злізти, не усвідомлюючи того, що небезпечні дії можуть призвести до травматизму. Перший досвід стикання з гарячою каструлею, чайником, праскою, вогнем, гострими предметами призводить до появи певної обережності у поводженні саме з ними. Відсутність у дитини досвіду взаємодії з незнайомим довкіллям час від часу призводить до появи синців, гуль, порізів, опіків, ушкоджень. Наочний показ та коментар дорослих сприяють формуванню елементарних уявлень про "безпечне" – "небезпечне", "корисне" – "шкідливе", сприяють кращій орієнтації в довкіллі.

Завдання фізичного розвитку

Створювати передумови для збереження та зміцнення фізичного здоров'я дітей, підвищення опірності організму до факторів зовнішнього середовища. Формувати життєво необхідні рухові навички та вміння, розвивати у дітей вміння зберігати стійке положення тіла, координацію рухів, дрібну моторику рук; вміння виконувати рухові дії разом з іншими дітьми; елементи самостійності у виконанні рухових дій. Стимулювати інтерес та бажання займатися руховою діяльністю, отримувати задоволення від цієї діяльності. Сприяти подоланню страху та розвивати наполегливість у досягненні результатів, оволодінні руховими навичками. Підвищувати життєздатність дітей, прищеплювати елементарні навички безпечної життєдіяльності. Формувати культуру харчової поведінки. Виховувати елементарні гігієнічні навички.

Організація життєдіяльності

Висока ступінь рухливості дитини слугує запорукою її фізичного розвитку. Дорослий стимулює конструктивну рухову активність дитини, регулює фізичне навантаження, створює умови для її безпечної діяльності. Позитивний емоційний стан дорослого, його ставлення до малюка, врахування його інтересів та можливостей слугує передумовою його повноцінного фізичного розвитку. Наслідуючи рухові дії дорослого, дитина відтворює їх, тому дорослий має чітко показати, доступно пояснити, практично допомогти їй у разі необхідності. Уваги батьків і педагогів вимагає як дитина активна, так і малорухлива, обережна й боязка. Енергію першої слід спрямувати у спокійніше русло, другої – підсилити, стимулювати. Якщо дорослий зацікавить дитину, заохотить її старанність у виконанні рухових дій та ігрових доручень, вона почуватиметься задоволеною, виявить здатність повторити успішні рухи та дії. У побуті, під час ігор, на прогулянці батьки та педагоги створюють умови, які спонукають дитину до різноманітної рухової активності, частіше залучають до рухливих ігор та ігрових вправ. Дорослі усвідомлюють, що кожна дитина набуває рухового досвіду в притаманному їй темпі, який залежить від її індивідуальних особливостей. Батьки та педагоги пам'ятають, що на схвалення заслуговує не лише та дитина, яка легко й швидко засвоїла рухові дії, але й та, що доклала для цього особливих зусиль. Відповідно до рухової підготовленості малюка слід добирати й рухові завдання. Наявність різноманітного фізкультурного обладнання завжди має стимулюючий вплив на рухову діяльність дитини. Тривалість індивідуальних занять у першій половині другого року життя не перевершує 10 хвилин і проводиться в ранкові або денні періоди неспанья. Створюючи розвивальні умови, дорослі керуються тим, щоб ігрова кімната, фізкультурний куточок не були захаращені зайвими меблями та небезпечними для життя дитини предметами. На другому році життя набуває особливого значення формування у дитини елементарних навичок безпечної поведінки. Доцільно розширювати досвід малюка, показувати, доступно розказувати йому про користь і шкідливість предметів, речей, рослин, які

знаходяться в найближчому довкіллі. Схвалення умінь дитини поводитися культурно під час споживання їжі, гігієнічних та загартовуючих процедур стимулює її бажання повторити успішні дії і згодом стає звичкою.

Показники фізичного розвитку:

- дитина почувається здоровою: рідко хворіє, їсть з апетитом, спокійно спить і просинається, врівноважена, рухлива, активна в діях, усміхнена, рідко плаче;
- володіє належними моторними уміннями й навичками: ходить, утримує рівновагу, повзає, лазить, котить, кидає;
- намагається культурно споживати їжу і поводитися за столом;
- радо сприймає приємні та терпляче – неприємні гігієнічні процедури;
- робить спроби самостійно справляти малу потребу, користуючись горщиком;
- ніяковіє, коли мочить штанці; повідомляє про це дорослому; просить її перевдягти;
- уникає контактів з предметами, які спричинили біль, налякали, призвели до порізів, опіків, травм.

ДРУГЕ ПІВРІЧЧЯ ДРУГОГО РОКУ ЖИТТЯ

Зміст фізичного розвитку

Здоров'я. Дворічна дитина рідше хворіє, перебуває у доброму гуморі, поводить себе врівноважено, спокійно грається протягом тривалого часу; нервується, лише коли відчуває дискомфорт, хоче їсти, спати або погано себе почуває. Спить удень один раз протягом 3 годин. Її сон спокійний, засинає і просинається без капризувань, рідко плаче без видимої причини. Їсть з апетитом. Знає, що перед сном не слід шумно гратися, поводить себе спокійно. Якщо втомлена або недобре почувається, лягає у ліжко чи повідомляє про своє бажання дорослому. Коли їй жарко, прагне зняти з себе одяг або просить зробити це батька чи педагога. Охоче рухається, може виявити певну витривалість: не проситься на руки, чекає, поки прийдуть їй на допомогу. Антропометричні показники близькі до середньостатистичної вікової норми.

Розвиток рухів.

Ходіння, рівновага: у віці 1,6–1,9 року дитина володіє навичками ходьби, рухається впевніше, швидше, цілеспрямованіше. Вона йде: обминаючи 2-3 предмети, по похилій дошці, край якої піднято на 15 см; переступає через перешкоди (кубики), палицю або шнур ($h = 15$ см). У кінці другого року життя дитина ходить по колу, змінюючи напрям, обходячи предмети; у парі з іншою дитиною по прямій, тримаючись за руки. На місцевості: піднімається на горбочки, переступає через канавки та високу траву; через перешкоди, висота яких становить близько 20 см. Поступово її ходьба переходить на біг.

Повзання, лазіння: Між 1,6 і 1,9 року малюк може пролізти в обруч, через колоду, лаву. У кінці другого року життя навички його повзання та лазіння вдосконалюються. Він залізає з допомогою дорослого на драбину, похилу дошку (один кінець піднятий на висоту 20 см), у довільний спосіб здатний злізти з них.

Кочення, кидання: Більшість дітей у другій половині другого року життя здатні кочити м'яч двома руками з положення сидячи в парі з батьком або педагогом. Вони можуть утримати маленький м'яч однією рукою та кинути його в довільному напрямку. Як правило, в кінці другого року життя при сприятливих умовах дитина здатна прокотити м'яч по гімнастичній лаві; кинути його двома та однією рукою у визначене місце (кошик, обруч), яке знаходиться на відстані близько одного метра.

Загальнорозвивальні вправи:

Розвиток рук: у другій половині другого року життя дитина виконує різноманітні рухи руками: піднімає їх угору, витягує вперед, ховає за спину, плескає в долоні перед собою, стискає і розпрямляє пальці рук.

Гнучкість тулуба: за сприятливих умов виховання в сім'ї або ДНЗ в кінці другого року життя дитина здатна передавати предмет однолітку та брати його в нього (кубик, м'ячик, іграшку), сидячи на підлозі, повертаючи тулуб вліво і вправо. Малюк охоче нахилив тулуб уперед, перегинається через палицю.

Міцність ніг: дворічна дитина добре присідає, тримаючись за опору (палицю, обруч). Вона робить спроби підстрибувати на місці, радіє їх успішності.

Шикуння: за допомогою дорослого дитина разом з однолітками стає півколом, у пари, одна за одною у колоні.

Культура харчової поведінки. Дитина охоче їсть різноманітні страви, водночас вже має серед них улюблені, віддає їм перевагу, просить дорослих їх приготувати, радіє їм, дякує за них. Вдосконалюється вміння дитини сідати на стілець, пити з чашки, тримати її обома руками, охайно їсти ложкою. Вона починає користуватися серветкою, дякувати після їжі, самостійно вставати з-за столу. Як правило, їсть самостійно.

Гігієнічні навички. Дитині подобається знаходитися у провітреному прибраному приміщенні. Вона звертає увагу на чистоту предметів, іграшок, одягу (рідних дорослих та власного). В цілому позитивно сприймає гігієнічні процедури: радіє загартувальним процедурам – повітряним ваннам, сну на свіжому повітрі, обтиранню та обливанню водою, купанню, ходінню босоніж та оголеною. Дитина потребує постійного нагадування і пояснення дорослим значення тих чи інших дій. Вона самостійно підставляє руки під струмінь води, змиває мильну піну, на прохання дорослого миє руки і обличчя, користується рушником. Прагне мати охайний зовнішній вигляд, з допомогою дорослого чи частково самостійно усуває ознаки забруднення тіла, одягу, речей, з якими діє. Не ходить у мокрих штанцях, практично їх не мочить, самостійно справляє малу потребу, відчуває незручність, якщо своєчасно не впоралася з цим.

Навички безпечної життєдіяльності. Зроста рухливість у поєднанні з пізнавальною активністю спонукають дитину освоювати ширший, ніж раніше, життєвий простір. Орієнтуючись на попередній досвід, пов'язаний з травмами, болем, хворобою, неприємними переживаннями, дитина прагне уникати взаємодії з тим, з чим пов'язаний її негативний досвід. Водночас вона не завжди адекватно реагує на заборону дорослого щодо виконання небезпечних дій з вогнем, електроприладами, гострими предметами, куштуванням плодів в лісі, купанням у річці. В окремих дітей спостерігаються прояви фізичного насильства (кусає, б'є, тягне за волосся однолітків); безпечність у подоланні перешкод; прагнення високо вилізти, зістрибнути з небезпечної висоти, перелізти, залізти, злізти з високого предмета. Особливістю дворічної дитини є нездатність визначати власні можливості та прогнозувати ймовірні наслідки. Характер її поведінки значною мірою залежить від здатності дорослого наочно продемонструвати, роз'яснити, відволікти, проконтролювати, мудро вчинити у передбачуваній ситуації.

Завдання фізичного розвитку

Створювати сприятливі умови для збереження та розвитку фізичного та психічного здоров'я дитини: забезпечувати повноцінний сон, калорійне харчування, оптимістичне самопочуття, діяльнісний стан, вміння протягом певного часу себе займати. Розвивати моторні уміння і навички: ходьби, підтримання рівноваги, повзання, лазіння, кочення, кидання, виконання загальнорозвивальних вправ, участі в ігрових вправах та рухливих іграх. Виховувати культуру харчової поведінки. Формувати культурно-гігієнічні навички та елементарні навички безпечної життєдіяльності. Забезпечувати в сім'ї та ДНЗ безпечне, варіативне, цікаве, розвивальне предметно-ігрове середовище.

Організація життєдіяльності

Повноцінний фізичний розвиток дитини потребує створення у приміщенні кімнати розвивального середовища: фізкультурного куточка, майданчика, міні-стадіону. В умовах ДНЗ це буде спортивний зал, обладнання якого відповідає фізіологічним можливостям та психологічним особливостям дітей цього віку, їх інтересам та руховому досвіду. Важливо, щоб обладнання було різноманітним, варіативним, складалося з різних за розміром та кольором моторних іграшок, фізкультурного інвентарю: дуг, обручів, гімнастичних палиць тощо. Регулятором рухової діяльності дитини, заснованої на наслідувальних діях, виступає імітаційно-образний показ дорослого, зразок виконання рухової дії з використанням різноманітного обладнання; практична допомога та доброзичливий контроль. Доцільно переключати дітей з активних динамічних рухових дій на рухові дії малої інтенсивності. Це оптимізує організацію та регулювання самостійної рухової діяльності дитини другого року життя. Дорослі керуються тим, що передумовами розвитку самостійності є свобода вибору дитиною виду рухової діяльності, предметів та обладнання для активних рухових дій, ігор. Систематично наслідуючи дії дорослих, орієнтуючись на них як на зразок, дитина переносить їх у власну діяльність, порівнює зі своїми результатами. Стриманню дворічною дитиною своїх дій і бажань, здатності вчиняти відповідно до вимог дорослого сприятимуть заохочення та позитивна оцінка зусиль дитини, пов'язаних з умінням виявити елементи самостійності, відповідальності та самовладання. Бажано у другій половині другого року життя проводити з дітьми індивідуальні заняття з фізичної культури та безпеки життєдіяльності, тривалість яких має становити 10–15 хвилин, організовуючи їх уранці або після сніданку. Оптимальна температура приміщення, у якому зростає дворічна дитина, має становити +22°C. Бажано, щоб діти були вдягнені у полегшений одяг, який складається з двох шарів натуральної тканини. Корисно організовувати денний сон на свіжому повітрі. Під час переодягання дитини повітряні ванни тривають до 2–3 хвилин. Поступово їх тривалість можна збільшити до 6–8 хвилин. У зимовий період діти перебувають на свіжому повітрі до 4-х годин (при температурі повітря не нижче -10° – -12°C). Влітку діяльність дітей цього віку слід організовувати на повітрі. Варто пам'ятати, що їх перебування під прямим сонячним промінням улітку слід поступово збільшувати від 4–5 до 20 хвилин протягом дня.

Наприкінці другого року життя належну увагу слід приділити формуванню у дитини культури поведінки під час споживання їжі, участі у загартувальних процедурах, набутті нею культурно-гігієнічних навичок та навичок безпечної життєдіяльності. Батьки та педагоги, створюючи варіативні умови життя, спонукають дитину до обережної активності, виховують уміння поводитися виважено у незнайомому довкіллі, частіше звертатися до дорослого по допомогу та за роз'ясненнями.

Показники фізичного розвитку:

- як правило, відчувається здоровою; повідомляє дорослому про погане самопочуття, чекає від нього допомоги;
- мвправна: володіє основними рухами, бере активну участь в ігрових вправах та рухливих іграх;
- має улюблені страви, користується серветкою, сама їсть;
- надає перевагу чистому, прагне виглядати охайною; користується милом, рушником, гребінчиком; намагається усунути ознаки забруднення;
- як правило, не мочить штанців, пишається цим;
- уникає речей, досвід взаємодії з якими в минулому пов'язувався з негативними переживаннями;
- має уявлення про власні можливості у пересуванні, виконанні рухових дій та предметної діяльності.

ЕМОЦІЙНО-СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК**ПЕРШЕ ПІВРІЧЧЯ ДРУГОГО РОКУ ЖИТТЯ****Вікові можливості**

На початку другого року життя дитина залишається залежною від дорослого. Через спілкування з батьками, рідними, педагогами ДНЗ малюк оволодіває нормативною поведінкою. Дорослий залишається, з одного боку, зразком для наслідування, з іншого, починає перетворюватися на наставника, співробітника, помічника. Відбувається подальший психоемоційний розвиток дитини: збагачуються враження про оточуюче та самого себе, вдосконалюється орієнтація у просторі, інтенсивнішим стає емоційне життя. Дитина гармонічніше входить у широкий соціум, адаптується до новим вимог. Урізноманітнюються форми її спілкування з дорослими, вона оволодіває навичками соціальної поведінки, освоює елементарні моральні норми, навчається керуватися правилом у своїй поведінці та діяльності. У перші місяці другого року слова дорослого, які стосуються певного знайомого предмета, продукують відповідну дію лише у випадку, якщо він знаходиться перед очима малюка. Якщо предмет знаходиться за межами зорової зосередженості, його увага легко переключається на інше. Ближче до середини другого року дитина починає розрізняти речі за приналежністю різним членам родини ("бабусині окуляри", "мамина сумка", "татове взуття" тощо), охоче приносить кожний за призначенням; виконує прості моральні правила, орієнтується у поняттях "можна" і "не можна", "добре" і "погано". Дитина все частіше вчиняє відповідно до вимог дорослого ("принеси", "прибери", "пожалій", "покажи, як любиш" тощо), пишається своєю вправністю. Помалу вона починає диференціювати правила поведінки з рідними та чужими людьми; з дорослими та однолітками. Малюк охоче знайомиться зі своїм "Я": роздивляється своє обличчя, тіло, зачіску, одяг; по-різному реагує на пестливі та стримані звернення дорослого; все частіше вдивляється у своє зображення у дзеркалі, протягом певного часу концентрує на ньому увагу, впізнає у ньому себе, радіє своєму відкриттю.

Змістом емоційно-соціального розвитку дитини перших шести місяців другого року життя є формування умінь знайомитися з оточуючими людьми, усвідомлювати та позитивно ставитися до себе, адекватно емоційно реагувати на різноманітні життєві ситуації, оволодівати соціальною поведінкою, керуватись на моральну вимогу як керівництво до дії, спілкуватися з рідними та чужими людьми різного віку. Динаміка змін зазначених параметрів протягом першого півріччя другого року є такою:

Зміст емоційно-соціального розвитку

Знайомство з оточуючими людьми. Розширюється коло спілкування дитини. Вона придивляється до незнайомих, спостерігає за їхніми діями, задає про них запитання батькам та педагогам, порівнює їх з рідними, починає усвідомлювати існування відмінностей у зовнішності, поведінці, характері “своїх” і “чужих”. Допитливо дивиться на маму в дзеркалі і поряд з нею. Все частіше звертає увагу на інших дітей – молодших та старших за себе. Тримаючись за руку матері, спостерігає за їхніми іграми. Разом з батьками знайомиться з деякими з них, вдається до фізичного контакту з ними (дотиків, погладжуваль, обмацувань, штовхань тощо). Може на прохання дорослого віддати свою іграшку, проте швидко прагне повернути її назад.

Усвідомлення себе. Малюк захоплений власною персоною, невтомно досліджує себе. На початку другого року, вдивляючись у себе в дзеркало, б'є долонею по склу, ще не усвідомлюючи, що це його відображення. У середині другого року більшість дітей відкривають себе у дзеркалі (у деякого це відбувається ближче до двох років). Дитина розглядає у дзеркало своє обличчя, притуляється до нього носом і лобом. Вона впізнає своє обличчя, показує себе на фотографії, називає своє ім'я. У різний спосіб апробує свої можливості – рухові, предметно-практичні, розумові; вивчає реакції на них дорослих. Домагається від дорослих визнання своїх досягнень; радіє, коли її схвалюють, повторює дії, які викликали у дорослих позитивну реакцію. Емоційно реагує на своє ім'я: озивається на нього, радіє його звучанню, повертається на цей звук, рухається в його напрямі.

Емоції та почуття. Емоції відіграють провідну роль у житті малюка, на них будується його поведінка. Дитині важко “трохи зачекати”, коли просить дорослий; вона неохоче задовольняється заміною одного на інше. Радіє, коли виконує поставлене дорослим завдання, а не лише його схваленню, що є вищим за попередній показником її соціалізації. Дитина виявляє щодо дорослих почуття *прихильності, симпатії, незадоволення*. Все частіше в різних життєвих ситуаціях з'являється реакція, схожа на ревності (не дає говорити з іншими у своїй присутності, всіляко прагне привернути до себе увагу, виявляє невдоволення тим, хто відволікає від неї матір чи батька). Помічає емоційний стан рідних дорослих, чутлива до нього. Стає все більш вибірковою у своєму ставленні до різних членів родини, з одними хоче бути довше, контакти з іншими прагне скоротити. Дитина може бути досить терплячою для свого віку, на прохання дорослого зачекати, проте не переносить сильних випробувань, пов'язаних з неухважністю рідних та некоректним поведінням з нею.

Навички соціально-моральної поведінки. Малюк прагне поводитися самостійно за столом, в туалеті, при вдяганні-роздяганні, умиванні тощо; намагається контролювати свої фізіологічні потреби. Здатен за вказівкою дорослого послідовно виконати два завдання. Освоює найпростіші правила й вимоги, вперше визначає для себе межі припустимої та соціально схвалюваної поведінки. Оволодіває елементарними навичками культурної поведінки серед чу-

жих: намагається не плакати, не кричати, не говорити голосно (якщо володіє мовленням), не чіпати інших руками, не йти на руки до будь-кого, не брати у чужих гостинців, не штовхатися, не капризувати у чужому оточенні тощо. Самостійно їсть густу їжу, хліб, печиво, п'є з чашки, підставляє руки під струмінь води, миє їх.

Спілкування. Малюк освоює прийоми *привертання* та *утримання уваги* дорослого. Дитина шукає у дорослих підтримки, якщо її образили або відібрали іграшку. Довіряє тим, кого любить, часто звертається до рідних дорослих по допомогу, за роз'ясненням, схваленням, підтримкою, захистом. Охоче грається з батьками та педагогами, робить спроби допомогти їм, багаторазово просить їх повторити те, що їй сподобалося. Все частіше вдивляється в обличчя однолітків, наближається до них, тримаючи батьків за руку, швидко відходить, контактів не ініціює, проте відповідає на ініціативу інших. У середині другого року життя є короткий період, протягом якого дитина може почати лякатися незнайомих людей. Це не схоже на страх немовляти, яке прагнуло дослідити волосся, обличчя, одяг незнайомих. Півторарічний малюк згортає свою активність, притискається до матері, уникає контактів. Така поведінка характерна не для всіх і швидко минає.

Завдання розвитку

Створювати сприятливі умови для розвитку соціальної поведінки дитини, мовлення як засобу її спілкування з дорослими. Підтримувати інтерес та увагу до рідних та близьких; навчати помічати їхній стан і настрої; вчити рахуватися з ним, жаліти дорослого. Виховувати довіру до людського довкілля, інтерес до нього, вміння знаходити в ньому свої пріоритети. Заохочувати інтерес до інших дітей, бажання відповісти на доброзичливу ініціативу. Розвивати здатність емоційно адекватно реагувати на нескладні життєві ситуації, диференціювати голос і тон звернень різних людей. Виховувати моральну поведінку, сприяти засвоєнню дитиною найпростіших моральних норм, схвалювати вміння дотримуватися їх. Формувати елементарні форми самосвідомості дитини; вправляти в умінні впізнавати себе у дзеркалі, пишатися вправністю, акуратністю, успішністю дій.

Організація життєдіяльності

Батьки й педагоги обирають методи виховання соціальної поведінки та емоційної сприйнятливості дитини, враховуючи її індивідуальні особливості. Вони усвідомлюють, що доброзичливе ставлення, підтримка у складних ситуаціях, готовність допомогти, вияв довіри є запорукою повноцінного розвитку малюка, формування у нього почуття довіри та прихильності до рідних і близьких. Прихильність до батьків спонукає дитину слухатися їх: прихильна дитина швидше прислухається до заборони, виконує прохання матері чи батька, може утриматися від капризування. Батьки усвідомлюють, що заборона, до якої вони час від часу вдаються, не повинна передбачати суворість. Вони висловлюють заборону твердо, спокійно, терпляче ("Не включай телевізор", "Не чіпай розетку" тощо). Дорослі пам'ятають, що дитина на початку другого року життя сприйнятливіша до підказування та навчання, ніж до гримань та шльопання. Вони керуються у своїй поведінці розумінням, що ефективним методом соціалізації дитини другого року життя є виконання ними самими ролі *послідовної моделі* прийнятних форм поведінки, встановлення теплих, дружніх взаємин з малюком, а з часом – підказування, умовляння, пояснення причин заборони. На другому році життя "німі" форми педагогічного керівництва (показ способу дій, використання жестів та міміки) стають недостатніми для навчання соціальної поведінки. Батьки та педагоги повинні багато говори-

ти з малюком, вдаватися до різної тональності та форми висловлювання думок. Важливо усвідомлювати, що вміння малюка відносити слова до певних предметів і дій дається йому нелегко: спочатку він розуміє ситуацію, а не конкретний предмет чи річ; може чітко виконувати вимогу рідного дорослого і не реагувати, якщо її формулює чужа людина. Лише з часом значення ситуації долається, дитина почне розуміти слова безвідносно до того, хто їх говорить. Варто взяти до уваги, що впізнавання дитиною себе у дзеркалі значно запізнюється, якщо дорослі спеціально не навчають її сприйняттю свого зображення. Якщо малюкові вже півтора року, а він не реагує на своє зображення у дзеркалі, не ідентифікує себе з ним, слід наполегливо вказувати на нього, заохочувати бажання побачити в ньому себе самого, співрадіти його відкриттю. Для повноцінного емоційно-соціального розвитку півторарічного малюка корисно під час спілкування з ним супроводжувати мовлення різноманітними приємними дотиками та рухами (гладити по голівці, притискати до грудей, брати на руки, кружляти у повітрі, виконувати танцювальні рухи тощо). Корисно знати, що почуття автономності як важлива складова соціального розвитку формуватиметься у малюка швидше, якщо батьки та педагоги не будуть подовгу й надто міцно тримати його за руку, водити за собою, вимагати скласти руки, не крутити ними, сховати за спину, розпоряджатимуться ними на власний розсуд. Активна й вільна для різноманітних рухів і дій рука дитини – важлива умова її щасливої життєдіяльності.

Показники емоційно-соціального розвитку:

- добре орієнтується в найближчому довкіллі;
- активно наслідує дії дорослих, відтворює їх у відображувальних іграх;
- починає придивлятися до сторонніх людей (зовнішності, поведінки, діяльності); розпитує про них в батьків та педагогів;
- виявляє інтерес до інших дітей, вдається до короткотривалих фізичних контактів з ними у присутності батьків;
- уважно вдивляється у своє зображення у дзеркалі, ідентифікує його з собою;
- радіє досягненню позитивних результатів;
- адекватно реагує на звернення рідного дорослого;
- у спілкуванні з батьками починає використовувати мову.

ДРУГЕ ПІВРІЧЧЯ ДРУГОГО РОКУ ЖИТТЯ

Вікові можливості

Протягом другого року життя суттєво розширюється коло спілкування дитини: поряд з рідними й близькими з'являється все більша кількість нових осіб – персонал ДНЗ, незнайомі люди в транспорті, в магазині, під час прогулянки. Спілкуючись з ними, малюк задовольняє свою потребу у доброзичливій увазі, нових враженнях, спільній предметній діяльності. Дворічний малюк наслідує не лише ті дії, яким його навчають батьки, але й ті, які бачить *сам*: підмітає підлогу, стукає молотком, витягає з шафи речі, включає приймач, телевізор, магнітолу тощо. Дитина ще не здатна щиро ділитися, вона може віддати іграшку лише на прохання дорослого, якого любить. Вона усвідомлює, що може діяти без допомоги дорослого, має елементарні уявлення про свої відчуття, *диференціює*, чим схожа на інших людей, чим від них відрізняється. У кінці другого року життя дитина вводить у гру замість себе іграшку, яка стає активним учасником ігрового процесу. Урізноманітнюється характер гри: з'явля-

ються ігри-дослідження, ігри-конструювання, рольові ігри. Збагачується індивідуальний досвід. Характер емоційного життя та соціальної поведінки дворічної дитини визначається її прагненням все робити самостійно, її потребою налагоджувати з рідними дорослими ділові, а не лише особистісні контакти. Дворічна дитина легше встановлює особистісні та ділові контакти з оточуючими, пристосовується до нових умов життя, адекватніше реагує на вимоги дорослих, їхні оцінні судження, прохання. Зростає інтерес до однолітків, малюк не лише відповідає на ініціативу інших, але й сам ініціює готовність взаємодіяти з приємними йому дітьми. Він починає наслідувати їхні дії, демонструє їм свої вміння та чесноти, виявляється чутливим до їхнього ставлення. Більшість дітей дворічного віку мають елементарну загальну оцінку себе ("хороший", "слухняний", "дорослий"), яка відображає оцінні судження рідних дорослих. За зовнішніми ознаками дитина розрізняє свою статеву належність, ідентифікує себе з представниками своєї статі, відрізняє від представників протилежної. Вона відрізняється високою емоційною подразливістю, плинністю настроїв, чутливістю до ставлень оточуючих. Виявляє все більшу вибірковість у своїх ставленнях до людей, проявляє їх зовні.

Зміст емоційно-соціального розвитку

Знайомство з оточуючими людьми. Допитливість, яка базується на усвідомленні дитиною своєї фізичної спроможності та здатності діяти автономно від дорослих, за власним бажанням, сприяє подальшому відокремленню "Я" дитини від "Я" рідних та близьких. Дитина усвідомлює, що дорослий і вона – різні: мають свої відмінності, по-різному виглядають, поведуться, займаються різною діяльністю, мають різні можливості, відрізняються своїми бажаннями. Дорослі привертають до себе все більшу увагу малюка, йому цікаві не лише конкретні люди, але й доросле життя в цілому. Дитина вдивляється у різних людей в різноманітних ситуаціях, може впродовж тривалого часу спостерігати за їхніми діями – як працюють, спілкуються, відпочивають. Від порівняння властивостей людей за допомогою зовнішніх орієнтовних дій дитина переходить до зорового їх співвіднесення. Зростає інтерес до сестер та братів; однолітків, старших та молодших дітей. Одним з них малюк симпатизує, спілкування з іншими уникає, відносно окремих виявляє неприхильне ставлення. З цього віку однолітки привертають до себе все більшу увагу дитини, зростає їхній авторитет і значущість для неї. Впізнає своїх після 2–3 тижнів їхньої відсутності.

Усвідомлення себе. Дитина ідентифікує себе з іншими людьми за статевою ознакою. Усвідомлення своєї належності до чоловічої чи жіночої статі стимулює прагнення утвердитися у своїй належності до певної категорії. Дитина домагається цього шляхом наслідування дій та поведінки представників своєї статевої групи. Вона продовжує знайомство зі своєю зовнішністю. Добре впізнає на фотокартці та в кінофільмі знайомих людей, проте, як правило, ще не впізнає себе. Малюк починає усвідомлювати свої якості (добрий-злий, вправний-невмілий), підкоряти поведінку дорослих своїм вимогам: просить пересісти, почитати, погратися. Прагнення справити на інших свій вплив засвідчує здатність дитини усвідомлювати свої зростлі можливості. Дворічна дитина, виконуючи дії, описує їх: "Я сідаю", "Моя іграшка", "Хочу печива". Свої дії дитина описує частіше, ніж поведінку інших. Це свідчить про те, що її найбільше турбує власна поведінка, бажання, дії. Факт формування самосвідомості дитини засвідчує те, що вона впізнає себе у дзеркалі, використовує займенники "я", "моє", "ти", усвідомлює відмінності між собою та іншими. Має елементарне уявлення про статевою належність ("хлопчик", "дівчинка"); знає частини свого тіла і називає їх (голова, очі, ніс, вуха, рот, шия, ноги, руки); може повідомити про свій стан (болить голівка, зуб, горло, живіт,

хочу їсти, пити). Користується займенником “я”. Може висловити думку про себе: “Я хлопчик”, “Я хороший”, “Я сильний”. Знає своє ім’я.

Емоції та почуття. Дитина легко заражається почуттями інших людей. Емоції дворічної дитини стають складнішими за змістом та різноманітними за формами прояву. Вони все частіше пов’язуються з подіями соціального життя: виникає почуття симпатії до однолітків, вона співчуває, прагне допомогти, ініціює готовність поділитися іграшками або солодощами, може пожаліти іншого. Батьки виступають для дитини постійним джерелом емоцій – позитивних і негативних: радості, невпевненості, гніву, страху, подиву тощо. Внаслідок цього малюк краще засвоює форми поведінки саме рідних людей. Дитина оволодіває первинними знаннями про те, що “добре”, а що – “погано”, в неї розвиваються моральні почуття. З цього часу відповідність уявлення про норму реальному стану речей викликає в неї задоволення, невідповідність – тривогу, неспокій, незадоволення. Схвалення улюбленого дорослого викликає почуття гордості; дитина прагне позитивної оцінки, демонструє йому свої досягнення. За виразом обличчя, тональністю голосу, виразністю рухів і жестів розпізнає ставлення до неї дорослого, його настрій, пов’язує з ним певні чекання. Виявляє елементарні форми співчуття – жаліє, заспокоює (притискається до дорослого, гладить по голівці).

Навички соціально-моральної поведінки. У дворічної дитини складаються певні уявлення про явища: іграшки мають бути цілими, гудзики на сорочці – не відірваними, одяг – чистим, зачіска – охайною. Вона засвоює норми правильної поведінки у різних життєвих ситуаціях, пов’язаних з акуратністю, слухняністю, стримуванням агресивності, виявом прихильного ставлення до інших тощо. Самостійно їсть рідку і густу їжу; частково роздягається (знімає шапку, шкарпетки, капці, черевики); миє руки, витирає їх рушником. У дворічної дитини розвивається здатність робити висновок про те, що саме викликало те чи інше явище (якщо хтось плаче – він вдарився або голодний). Дитина знає, що псування чогось спричиняє незадоволення близьких. Малюк починає оцінювати, що добре, а що погано; використовує критерій “норми” для оцінки явищ і форм поведінки. Дії дитини починають підкорятися словесним вказівкам дорослого. Водночас, якщо між вказівкою і виконанням існує відстрочка у часі або якщо вказівка входить у суперечку із звичною дією, мають місце порушення поведінки.

Спілкування та спільна діяльність. Постійне спілкування близьких дорослих з дитиною веде до того, що у неї формується *схема поведінки дорослої людини*, певні очікування, пов’язані з її звичною поведінкою. Вона прагне встановити з батьками та педагогом ділові контакти, охоче займається разом з ними предметними діями та грається, адекватніше реагує на їхні вимоги, звернення, прохання, оцінні судження. Дворічна дитина виявляє все більший інтерес до однолітків, має уявлення про те, як вони можуть поводитися. У зв’язку з цим у неї виникає запитання: “Чи не забере невідома дитина її іграшки?”, яке провокує стан напруженості. Дитина знає, як поводитися з незнайомими дітьми, вступати з ними у сумісну гру; може гратися разом з однолітком іграшками, бігати й скакати, проте не грає *спільно* з ним, не використовує *ігор з правилами*. Моменти спільної гри короткотривалі, проте в них формується досвід взаємодії, важливий для її особистісного зростання. Шукає в дорослого допомоги, якщо в неї щось відібрали або образили.

Завдання розвитку

Задовольняти потреби дитини в доброзичливій увазі, захисті й безпеці, в допомозі, співчутті, схваленні хороших починань. Стимулювати бажання дитини наслідувати продук-

тивні дії рідних та близьких дорослих; заохочувати намагання дотримуватися елементарних моральних норм поведінки у взаєминах з оточуючими. Привертати увагу малюка до однопітків; пропонувати спостерігати за ними, ініціювати встановлення контактів. Розвивати вміння слухати і чути дорослого, вправляти в діалогічному спілкуванні; пропонувати для засвоєння позитивні зразки поведінки та словесно оформлене звернення. Підтримувати в дитини інтерес до себе, супроводжувати її розглядання у дзеркалі свого обличчя коментарем, сприяти формуванню приємних вражень про обличчя, зовнішній вигляд, зачіску, вбрання. Розширювати міру свободи малюка, формувати самостійність, вміння себе зайняти протягом певного часу, використовувати життєві ситуації для вправлення малюка в умінні пригадати явище, передбачити події найближчого майбутнього.

Організація життєдіяльності

Усвідомлюючи, що дворічний малюк наслідує дії, висловлювання, тональність голосу, міміку, батьки і педагоги контролюють свою поведінку, пропонують дитині для засвоєння близькі до еталонних мовленнєві форми. У повсякденному житті дорослі підтримують в дитині впевненість у своїх можливостях, радіють разом з нею її досягненнями, схвалюють прояви моральної поведінки. Важливо звертати увагу малюка на переживання інших людей, пояснювати, чому люди бувають веселими, сумними, сердитими; пригадувати випадки, коли він переживав подібні почуття; хвалять прагнення заспокоїти, пожаліти інших, поділитися з ними іграшками або смачненьким. Дорослі організують з малюком ігри-дослідження, стимулюють прояви його допитливості, хвалять за кмітливість, наполегливість, вправність. Доцільно привертати увагу малюка до зламаної ним іграшки, коментувати дії, які призвели до цього, висловлювати судження з приводу них, разом "лікувати" іграшку. Схвалювати спроби дитини класти іграшки і речі на місце, дотримуватися правил поведінки за столом, в туалеті, у спілкуванні з іншими. Важливо усвідомлювати, що наслідувальні дії малюка залежать від його впевненості у своїх можливостях, прагнення досягти бажаного, потреби одержати схвалення рідного дорослого, уявлення про привабливі форми поведінки, ставлення до людини, дії якої наслідуються. Організація життєдіяльності дворічної дитини в сім'ї та ДНЗ вважається оптимальною, якщо вона сприяє вдосконаленню форм і засобів знайомства з оточуючими людьми, гармонійній соціалізації, налагодженню ділового спілкування з дорослими, формуванню позитивного ставлення дитини до себе, розвитку культурно-гігієнічних навичок, засвоєнню елементарних моральних норм і правил поведінки (культурно звертатися, дякувати, просити про щось, вислуховувати пояснення, запитувати, відстоювати свої інтереси тощо), формуванню механізмів статевої ідентифікації та диференціації (вміння розпізнавати свою статево належність, пишатися нею, відрізнити себе від представника іншої статі), вихованню самостійності та довіри до власних можливостей.

Показники емоційно-соціального розвитку:

- протягом тривалого часу спостерігає за діями рідних, знайомих, чужих людей;
- сформована схема поведінки рідних та близьких дорослих; з нею пов'язує свої очікування;
- за власним бажанням обирає об'єкт для наслідування; виразнішими стають уподобання і переваги у виборі партнера по спілкуванню;
- усвідомлює свою відокремленість від дорослого, відмінність, зростає спроможність багато чого робити самостійно;
- знає свою статево належність, радіє їй, може за зовнішніми ознаками відрізнити себе від представника іншої статі;

- описує дії, які виконує; використовує займенники “я”, “моє”, “ти”;
- здебільшого поведінка визначається позитивними та негативними емоціями; все сильніше заявляє про себе емоція успіху-неуспіху; з’являються моральні почуття (співчуття, гордість);
- на прохання батьків на короткий час ділиться іграшкою з іншою дитиною; спільна гра з однолітками короткотривала;
- шукає підтримки в дорослого, якщо щось відібрали або образили;
- вводить у гру замість себе іграшку.

ПІЗНАВАЛЬНИЙ РОЗВИТОК

ПЕРШЕ ПІВРІЧЧЯ ДРУГОГО РОКУ ЖИТТЯ

Вікові можливості

У перші шість місяців другого року життя дитина починає виділяти властивості оточуючих предметів, встановлює найпростіші зв’язки між ними, використовує ці зв’язки у своїх маніпуляціях. Це створює передумови для подальшого пізнавального розвитку, який відбувається у зв’язку з оволодінням предметною діяльністю, елементарними формами гри та мовленням. На початок другого року життя малюк вже володіє хапанням, маніпулюванням, зоровими діями, які дозволяють йому визначити деякі властивості предметів, регулювати свою поведінку. Проте сприймання поки що недосконале, дитина ще не може систематично й послідовно досліджувати предмет, вихоплює якусь одну властивість, що впадає у вічі, і реагує лише на неї, саме за нею впізнає його. Вона починає впізнавати на фотографіях близьких людей, на малюнках – знайомі предмети. Її увага спрямовується передусім на *форму й розмір* предметів. Колір на початку другого року життя не має значення для впізнавання предметів довкілля. Це не означає, що малюк не розрізняє кольорів або не має в кольоровій гамі переваг. І те й інше існувало вже в кінці віку немовляти. Проте колір ще не перетворився на ознаку, яка характеризує предмет та враховується під час сприймання. Сприймання стає повнішим та різнобічнішим у зв’язку з появою у ранньому віці нових дій, пов’язаних з предметною діяльністю та зняряджевими діями. Дитина навчається співвідносити дії, підбирати та об’єднувати предмети або їх частини відповідно до форми, розміру, кольору; надає їм певного взаємного положення у просторі. Вона вдається до співвідносних дій різними способами: наслідує дорослого, запам’ятовує порядок їх виконання (збирання та розбирання пірамідки); самостійно пробує підбирати та поєднувати частини шляхом спроб і помилок. Виконуючи орієнтовні дії, спрямовані на з’ясування властивостей різних предметів, малюк оволодіває вмінням домагатися практичного результату. Спочатку співвіднесення, порівняння властивостей предметів здійснюється завдяки зовнішнім орієнтовним діям, але поступово у дитини формується новий тип сприймання – *зоровий*. Властивості одного предмета стають для неї зразком, за допомогою якого вона вимірює властивості інших предметів (величина одного кільця, палиці є міркою для інших; форма отворів – для форми предметів, які в неї вкладаються). Дитина виконує предметні дії, які ґрунтуються на зоровій орієнтації; базуючись на

ній, підбирає предмети та їх частини. Вона здійснює вибір спочатку за формою, потім – за розміром, і лише пізніше – за кольором. Це означає, що нові дії сприймання формуються раніше для тих властивостей, від яких залежить можливість виконання практичних дій з предметами. Зоровий вибір за зразком означає, що дитина починає усвідомлювати існування багатьох предметів з однаковими властивостями. Інтенсивно розвивається слухове сприймання, важливе для формування фонематичного слуху, мовленнєвого спілкування. Дії слухового сприймання засновані не лише на слуханні, але й на самостійному вимовлянні звуків, їх порівнянні зі зразками.

На початку другого року дитина не лише помічає існування зв'язків між предметами, але й починає самостійно встановлювати нові відносини між ними, враховувати їх у своїх діях. Основним видом мислення у цей період є *наочно-дійове*: спрямовуючи свої спроби на досягнення мети, помічаючи результати своїх дій, дитина розв'язує різноманітні практичні завдання. Якщо дії сприймання спрямовуються на вияв та врахування зовнішніх властивостей предметів, то дії мислення – на відшукування зв'язків між предметами та діями, досягнення певних результатів. За допомогою дорослого дитина відкриває для себе можливість впливати одним предметом на інший, оволодіває опосередкованими діями (використовує предмети-знаряддя та знаряддя). Навчившись присувати до себе предмет з допомогою палиці, дитина використовує з цією метою будь-який довгий предмет (лінійку, парасольку, віник тощо); вона використовує знайоме знаряддя в нових ситуаціях, усвідомлює його узагальнене значення. Узагальнення закріплюється у словах: дитина починає одним словом називати предмети, які використовуються з однією метою.

Поступово малюк починає уявляти, яким має бути результат тієї чи іншої дії, його уявлення починають спрямовувати практичні спроби. Все частіше дитина раннього віку замість того, щоб здійснювати реальні дії, виконує їх подумки, уявляючи ймовірні дії та їх результати. Виникає *наочно-образне* мислення. Перехід від наочно-дійового до наочно-образного мислення відбувається поступово протягом усього періоду раннього дитинства. Залежно від складності завдання, яке доводиться вирішувати, малюк використовує той чи інший вид мислення.

З допомогою дорослого дитина усвідомлює, що одні речі та дії можна використати для означення інших, тобто вдатися до них як до заміників (палицю використати як ложку; в карлючках упізнати зображення предмета). Засвоєння знакової функції відбувається лише за умови її підготовки розвитком власної діяльності малюка. Одночасно зароджується його *уява*: дитина встановлює зв'язок між заміником та предметом, за розповіддю дорослого або ілюстрацією уявляє подію, дію. Слухаючи казки, вона уявляє собі персонажів, події та ситуації, спираючись на власний досвід. Добру послугу при цьому відіграє рухова, емоційна та образна *пам'ять*. Дитина раннього віку краще запам'ятовує те, що робила й відчувала сама, що бачила і чула.

Зміст пізнавального розвитку

Сприймання оточуючого та уявлення про властивості предметів. Завдяки стабільному ходінню дитина початку другого року одержує ширші можливості для ознайомлення з навколишнім світом. Вона стає спостережливішою, протягом певного часу уважно спостерігає за тим, що її зацікавило (предметами, об'єктами природи, людьми та їхніми діями). Нові предмети досліджує поверхнево, орієнтується на одну властивість, яка впала їй у вічі. Точність та осмисленість сприймання незначні. Орієнтується переважно на форму та розмір, оскільки саме

вони визначають можливість практичного використання предметів. Розрізняє кольори. Зразками для виділення властивостей слугують уявлення про знайомі предмети, які закріпилися у пам'яті. Дитина прикладає частини предмета одна до одної, йде шляхом спроб і помилок, поступово переходить до зорового зіставлення. Вона накладає кубик на кубик, знімає зі стрижня кільця пірамідки; відкриває коробку, відерце; довго грається іграшками, повторюючи дії; кидає предмети в отвір коробки, в кошик. У дитини формуються елементарні знання про якості, розмір, форму, колір (зелена трава, огірок, листочки; квітка червона; яблуко кругле, тверде; помідор м'який; вода холодна, гаряча). Вона адекватно реагує на смак: кислий, гіркий (кривиться, плюється); солодкий – виражає задоволення. За зразком розкладає однорідні предмети за величиною, кольором (великі й маленькі яблука, червоні й зелені яблука); розрізняє голоси тварин (кішка, собака, півник). Починає порівнювати та розрізняти предмети (іграшки) за формою, розміром, а пізніше – кольором. За зразком дорослого з 2–3 кольорових кульок, м'ячиків, кубиків обирає предмет потрібного кольору; з 2–3 матрьошок різного розміру – найменшу. Активно розвивається слухове сприймання: дитина вслухається в різноманітні звуки, самостійно їх вимовляє, зіставляє із зразком.

Предметна діяльність. Розвиток координації рухів, зміцнення м'язів тулуба забезпечують дитині можливість виявляти самостійність в елементарній предметній діяльності та іграх: вона залюбки катає машинки, возить каталки, візочки з іграшками, маніпулює з м'ячами, кубиками, пірамітками; отримує задоволення від руйнування споруд з кубиків, пасочок в пісочниці, які побудувала сама чи з допомогою дорослого. Причиною цього є дослідницький інстинкт, потреба малюка в результативній предметній діяльності. Дрібна моторика перебуває в становленні, тому дитині ще важко вдаються окремі дії, зокрема намилювання рук милом. Вона робить спроби самостійно роздягатися: знімає кофточку, спідничку чи штани, проте не може поки що розстебнути та застебнути гудзики. Самостійно їсть ложкою, п'є з чашки, робить спроби усувати ознаки забруднення (струшує одяг, протирає руки, витирає обличчя); за дорученням дорослого приносить, збирає і складає іграшки, свої речі. У середині другого року дії з предметами урізноманітнюються, вдосконалюються, стають довільнішими. Малюк нанизує 4–5 кілець пірамідки, відкриває і закриває кошик, відерце; вставляє грибочки в отвори; за зразком розкладає контрастні предмети за формою (кулі, кубики). Наслідуючи дії дорослого, намагається годувати ляльку з ложки, колише її, кладе в іграшкове ліжечко; повторює дії, які спостерігав (відкручує кран, закриває двері у шафі, висуває ящики); на прохання дорослого приносить предмети. Дії з предметами мають цілеспрямований характер: на прохання й після показу дорослого збирає овочі, фрукти в кошик, відро, тарілку. Використовує предмети й іграшки за призначенням. Возить за мотузку машину, грається з м'ячем, будує доріжку з цеглинок, будиночок з кубика і призми (дах), стільчик з кубика й цеглинки.

Розвиток мислення. У першій половині другого року домінує наочно-практичне мислення, хоча дають про себе знати елементи наочно-образного. Виконуючи цілеспрямовані дії, дитина усвідомлює, що вони ведуть до практичного результату, радіє йому, прагне багаторазово повторити вдалий. Спосіб його досягнення в одній ситуації переносить на інші, схожі на неї. Орієнтуючись на певний набір властивостей знайомих предметів, дитина розширює свої уявлення про зв'язок між ними та різними діями, які призводять до успішних досягнень. Збагачується досвід впливу одним предметом на інший; малюк все частіше починає користуватися різноманітним знаряддям (ложкою, совком тощо), використовувати як знаряддя інші предмети (палиці, лінійки, парасольку тощо). В середині другого року малюк починає

використовувати знайоме знаряддя в нових ситуаціях, засвоює його узагальнене значення (навчившись копати лопаткою пісок, використовує її для копання снігу, землі). Якщо володіє словом, може називати предмет, який використовує з тією самою метою (споживання їжі, копання тощо). Формуються просторові уявлення: малюк розуміє поняття "на", "під", "біля"; повертає погляд у бік, означений відповідним словом.

Уява та пам'ять. В середині другого року дитина набуває можливості уявляти за оповіданням дорослого або картинкою речі, предмети, події, дії, тварин, людей. У цьому віці уява мимовільна, виникає під впливом інтересу та ситуативних почуттів. В іграх малюк відтворює дії та ситуації, показані дорослим. У цих іграх поки що відсутній задум. Малюючи, конструюючи, малюк не планує своїх дій; лише досягнутий результат викликає у нього певний образ (карлючка схожа на яблуко, поставлені один на інший кубики – на башточку тощо). Слухаючи віршик або казочку, дитина починає уявляти собі персонажів, події, ситуації, пов'язуючи їх із власним практичним досвідом (уявляють на місці казкових власну бабусю та дідуся; на місці півника – свою іграшку). Поки що образи уяви схематичні, розпливчасті, пов'язують у собі "все з усім" на випадкових засадах. Збагачуючи свій життєвий досвід, малюк покладається на свою рухову, емоційну та образну пам'ять. Протягом перших шести місяців другого року домінують перші два її види: дитина краще запам'ятовує те, що сама робила, відчувала, бачила, чула. Пам'ять півторарічного малюка мимовільна, а для запам'ятовування значущим є кількість повторень тих чи інших дій.

Завдання пізнавального розвитку

Задовольнити потребу дитини у нових враженнях, розширювати можливості для сприймання та спостереження за різними предметами, об'єктами природи, людьми та їхніми діями, своєю власною зовнішністю та предметною діяльністю. Пропонувати увазі дитини декілька різних форм, контрастних величин та кольорів для сприйняття та порівняння між собою. Вправляти в умінні виконувати предметні дії, які потребують уміння підбирати, суміщати предмети або їх частини, однакові або підходящі одна під одну; збирати-розбирати іграшки, використовувати знаряддя та різні побутові предмети. Вдосконалювати вміння дитини застосовувати предмети або їх частини шляхом практичних спроб і помилок, наслідуючи дії дорослого; стимулювати виконання цих дій за зоровим зіставленням. Розвивати слухове сприймання, виховувати вміння слухати, вимовляти звуки, порівнювати їх із зразком. Створювати сприятливі умови для формування наочно-дійового та елементів наочно-образного мислення. Підтримувати намагання дитини досягати мети, повторювати успішні спроби. Формувати уміння використовувати знаряддя та предмети-замінники, називати їх словом, переносити освоєні дії у схожі та нові ситуації. Створювати належні умови для становлення мимовільної уяви та пам'яті, пропонувати дитині повторювати необхідні для засвоєння предметні дії. Схвалювати її намагання, спроби, досягнення.

Організація життєдіяльності

В організації життєдіяльності дитини другого року життя в умовах сім'ї та ДНЗ важлива роль належить *сенсорному вихованню*, спрямованому на розвиток у неї сприймання та уявлень про зовнішні властивості предметів. Батьки й педагоги знайомлять малюка з основними різновидами форм, величин, кольорів. Недоречно задовольнятися двома-трьома

формами та трьома-чотирма кольорами, як це іноді роблять. З середини другого року дитина засвоює уявлення про чотири-п'ять форм (коло, овал, квадрат, прямокутник, трикутник, а іноді й багатокутник) та п'яти – семи кольорів (червоний, помаранчевий, жовтий, синій, зелений, білий, чорний). Немає потреби вимагати від малюка навіть у кінці другого року правильної назви кожної з означених форм і кольорів. Достатньо того, що він розуміє назви, які використовує дорослий. Дорослий усвідомлює, що основний шлях ознайомлення дитини другого року життя з властивостями предметів – це організація предметних дій, які вимагають від неї врахування певних властивостей; створення умов для поступового переходу дитини від їх урахування з допомогою зовнішніх спроб до зорового зіставлення. Важливо, щоб, засвоюючи засоби і способи вияву властивостей предметів, малюк одночасно використовував їх для впізнавання предметів. Завдяки систематичному показу, поясненню, заохоченню дорослими самостійних пошукових дій дитина починає усвідомлювати, що форма, розмір і колір є ознаками різноманітних предметів, за якими їх можна впізнавати та відрізняти один від одного.

Батьки та педагоги розвивають мислення малюка, спрямовують його увагу на пізнання навколишньої дійсності. Недоцільно в цьому віці використовувати будь-які спеціальні виховні впливи, спрямовані на розвиток уяви та пам'яті. Головне – організовувати та всіляко підтримувати предметну, ігрову, конструктивну, передзображувальну діяльність. Варто якомога ширше практикувати навчання малюка діям з різними доступними йому знаряддями, створювати умови для використання їх у змінених умовах, як знаряддя для розв'язання схожих задач, використання знарядь у нових умовах. Довіра до можливостей дитини, доброзичлива допомога в ситуаціях зіткнення з труднощами, розширення елементарних знань про довкілля, збагачення практичного досвіду – важливі передумови повноцінного пізнавального розвитку дитини першої половини другого року життя.

Показники пізнавального розвитку:

- цікавиться всім, що відбувається навкруги нього на недалекій відстані; виявляє спостережливість;
- диференціює 4–5 форм предметів, кольорів; орієнтується у кількісних характеристиках (“багато” – “мало”), розмір предметів (“великий” – “маленький”); порівнює їх між собою; на прохання дорослого вибирає необхідні предмети;
- володіє різноманітними предметними діями (возить, котить, будує, креслить, миється, їсть, годує ляльку, вдягає-знімає деякі предмети одягу тощо);
- дає властивостям предметів, які сприймає, певні назви (трикутник “як будиночок”, коло – “як м'яч”, овал – “як яєчко”, зелений – “як травичка” тощо);
- підбирає та суміщає предмети та їх частини за формою, розміром, кольором (вкладає-виймає, підбирає форму вкладишів, розбирає-збирає пірамідки тощо);
- орієнтується у просторовому розміщенні предметів, розуміє поняття “на”, “під”, “біля”;
- спрямовує практичні дії на досягнення результату, радіє йому, прагне повторити вдалі спроби;
- використовує у предметній діяльності доступні знаряддя; вдається до предметів-замінників; використовує знайомі предмети як знаряддя в нових умовах;

- замість виконання практичних дій час від часу розв'язує завдання в уяві;
- відрізняє реальні речі від їх зображення;
- слухаючи оповідання чи казку, уявляє собі персонажів, ставить на їхнє місце рідних та знайомих; на прохання дорослого та самостійно може кілька разів повторити одну й ту саму дію.

ДРУГЕ ПІВРІЧЧЯ ДРУГОГО РОКУ ЖИТТЯ

Вікові можливості

У другій половині другого року життя вдосконалюється вміння дитини пізнавати навколишній світ та саму себе. Дворічний малюк володіє таким досвідом порівняння та аналізу, що зорове сприймання поступово відділяється від тактильного та смакового. Дитина здатна зором виділяти частини, окремі деталі предмета без його одночасного обмацування рукою; може з першого погляду впізнати знайомі речі. Тепер вже рухи рук слідує за рухами очей, тобто контролюються очима. Зорове сприймання поступово набуває домінуючого значення; дитина все більше часу витрачає на розглядання речей, предметів, об'єктів природи, картинок, тварин, людей. Її очі не перескакують з одного предмета на інший, вона може свідомо фіксувати погляд, спостерігати. Спочатку дитина ще показує рукою на те, що вона бачить, однак з розвитком мовлення ця допомога руки стає все менш необхідною. Інтенсивніше освоєння предметного середовища; називання предметів, їхніх частин та властивостей словами структурує сприймання; дитина відділяє типове від нетипового, впізнає знайоме під новим кутом зору. Вона багато експериментує, знаходить нові способи дій з предметами в нових ситуаціях. З'являється символічне мислення, в основі якого лежать уявні дії та дії "не насправді". Малюк починає використовувати знайомі предмети у нових ролях (кубик перетворюється на стіл, віник – на коника, паперовий пакет – на шляпу). Створюються передумови для становлення наочно-образного мислення. Формується здатність до вибіркового наслідування. Все це засвідчує новий етап інтелектуального розвитку дворічної дитини; формування її сприймання, мислення, уяви, пам'яті, уваги.

Зміст пізнавального розвитку

Сприймання оточуючого та уявлення про властивості предметів. Пізнає своїх близьких і знайомих на фотографії; ставить запитання: "Хто?", роздивляючись на фотографії знайомих і чужих. Знайомиться з професіями батьків, родичів, близьких та знайомих. Від порівняння властивостей предметів, об'єктів, людей за допомогою зовнішніх орієнтовних дій все частіше переходить до зорового співвіднесення. Самостійно порівнює і групує предмети за формою, кольором, величиною; узагальнює предмети за головними ознаками (машини, м'ячки, чашки, ложки тощо); підбирає за зразком предмети однієї форми з предметів різної (куля, кубик, призма (дах)); підбирає за зразком предмети 4–5 основних кольорів (сонечко жовте, огірок зелений, яблуко червоне, небо синє, сніг білий, веселка різнокольорова); нанизує кільця пірамідки за величиною (4–5 кілець); знаходить різні форми будівельного матеріалу (2–3) для елементарних споруд (місточка, воріт, стільчика, будиночка). Знаходить на картинці, серед іграшок знайомих тварин, птахів (кіт, собачка, зайчик, півник). На прохання дорослого знаходить серед фруктів або овочів знайомі (апельсин, яблуко, банан, огірок, моркву). Орієнтується у розмірі предметів (великий, маленький) та кількості (багато, мало, один). Диференціює поняття "сухий" – "мокрый", "чистий" – "брудний", "солодкий" – "солоний" – "гіркий".

Нанизує до п'яти кілець контрастних розмірів на стрижень пірамідки. Відповідно до форми і величини вкладає предмети у вирізи на панелі; кольорові кульки (червоні, зелені, сині, жовті) – в коробочки відповідного кольору.

Предметна діяльність. Діючи з різноманітними предметами, дитина спочатку намагається домогтися результату силою (втискає, вколочує деталі, які не підходять). Поступово за допомогою дорослого вдається до *примірювання*. Зростає її здатність до наслідування. Вона вибірково ставиться до іграшок, ускладнює свої дії з ними. Виконує доручення за інструкцією дорослого: “Принеси м'ячик, який лежить на столі”. Називає предмети, іграшки, які оточують її; використовує їх за призначенням. Орієнтується у назвах основних предметів меблів; знає і може показати, що знаходиться у шафі, на столі, в буфеті. З допомогою батьків користується телефоном, тримає трубку, відповідає, коли з нею говорять знайомі. Знає види транспорту, пов'язує з ним різні дії дорослих (шофер водить машину; продавець продає тощо). Експериментує з різними предметами, цікавиться функціональним призначенням кожного, активно їх використовує. Порівнює свої дії з діями дорослих, вносить у них зміни, удосконалює. Практичним шляхом відкриває нові шляхи та засоби досягнення мети.

Розвиток мислення. Розуміє завдання і пояснення дорослого; знає поняття “один”, “мало”, “багато”; порівнює між собою відповідну кількість предметів (шишка одна, каштанчиків багато); “далеко” – “близько” (дерева, квіти); “високо” – “низько” (листочки, яблука на дереві). Крокуючи, проговорює: “раз – два”, “раз – два”. Розуміє поняття “такий самий”, “великий”, “маленький”, “менший”; орієнтується у знаходженні предметів в просторі: “на”, “в”, “під” (“Заховай каштан в кишеню”, “Постав чашку на стіл”, “Постав черевички під вішалкою”). Підбирає за розміром предмети, овочі, фрукти, листочки; за зразком фрукти, овочі, квіти 4–5 кольорів; знаходить різні предмети (овочі, фрукти, листочки) за формою, розміром: яблуко кругле, листочок, огірок довгий, ягідка маленька. Формуються просторові поняття (“біля”, “поруч”, “за”). На прохання дорослого дитина вказує на предмети відповідної кількості, форми (кулька, цеглинка, куб, призма) і розміру. Розрізняє великих (дорослих) і маленьких (дітей). Знає, скільки років їй виповнилось. Спрямовує свої дії на досягнення мети, помічає результати своїх дій. Використовує палицю, щоб дістати м'ячик з-під ліжка; використовує знайомі знаряддя у нових ситуаціях. Починає уявляти, яким має бути результат її дій. Використовує речі-замінники.

Уява і пам'ять. Дитина встановлює зв'язок між замінником та предметом, який він заміщає; слухаючи розповіді дорослого, уявляє людей, ситуації, події; в іграх відтворює знайомі дії і ситуації; в малюнках впізнає знайомі об'єкти. Малює запам'ятовує значну кількість назв, дій; краще пригадує те, що раніше сам бачив, чув, робив, з чим були пов'язані його приємні переживання.

Завдання пізнавального розвитку

В умовах сім'ї та ДНЗ створювати розвивальні умови для становлення пізнавальної активності дитини. Вправляти її в умінні зосереджуватися на предметах довкілля, виділяти в них складові частини, порівнювати між собою різні за формою, розміром, кольором, фактурою предмети. Підтримувати у дитини інтерес до певних видів діяльності, прагнення заявляти про свою індивідуальність. Удосконалювати співвіднесені дії (складання, нанизування, закривання) та розвивати знаряддєві дії (з ляльками, машинами, наборами будівельного матеріалу). Навчати використовувати непристосовані предмети як інструменти, формувати знаряддєву сміливість, прояв елементів творчості. Формувати та розвивати у дитини здатність

до узагальнень, підтримувати її прагнення до самостійного встановлення зв'язків між предметами та використання перших слів-узагальнень. Сприяти формуванню цілепокладання, розвивати дії, спрямовані на одержання результату. Створювати умови для появи символічного мислення, розвитку вміння дитини використовувати уявні дії та дії "не насправді", вдаватися до вибіркового наслідування.

Організація життєдіяльності

Дорослі можуть допомогти малюкові вдосконалювати сприймання предметного світу, якщо будуть пропонувати йому певні завдання, для розв'язання яких необхідно сконцентрувати увагу на деталях. Це можуть бути спостереження за природою, підказки й коментарі під час розглядання картинок, нескладні ігри. При цьому важливо, щоб малюк одночасно бачив, чув, обмацував, пробував на смак. Батьки й педагоги усвідомлюють, що здатність малюка знаходити схожість та відмінність між предметами – основа формування його логічного мислення. Тому важливо сприяти прагненню дитини виймати речі, розглядати їх, перекладати з місця на місце, розкладати купками, сортувати. Варто на певний час змиритися з безладдям, яке є другорядним продуктом діяльності дворічної дитини, і розуміти, що найважливіша робота в цей час відбувається в її голові. Добре, якщо дорослі придбають складні іграшки: відерця з формочками, мотрійку 3-місну, 5 кубиків один в одному, пірамідки з однаковими та різними за величиною кільцями, коробки з вирізами різної форми; набір кубиків, кульок, призмочок, брусочків різного розміру і кольору; грибочків, паличок для вставляння в отвори; ляльок, зайчиків, пташок, ведмедиків різного розміру та фактури (гумові, дерев'яні, поліетиленові, хутряні тощо). В сім'ї та ДНЗ дорослі вправляють дитину в умінні диференціювати предмети за величиною, формою, кольором, фактурою, використанням в побуті. Дорослі спостерігають разом з нею за предметами та явищами навколишнього світу (на прогулянці, під час прийому їжі: велика і маленька чашка, квіточка тощо); знайомлять з кольором спочатку за зразком: "Дай такий, як у мене, зелений кубик"; використовують до 8 кольорів (червоний, оранжевий, жовтий, синій, зелений, фіолетовий, білий, чорний), пов'язують колір з певним об'єктом (червона кулька, зелена травичка, жовта квіточка). Для ознайомлення з формою предметів можна використати скриньку, коробку з вирізами різної форми, щоб у них дитина могла вкласти кульку, кубик, цеглинку, призмочку. Важливо схвалювати її пошукові дії, стимулювати появу дослідницької активності, допомагати їй при зіткненні з труднощами, разом з нею радіти успішним досягненням. Корисно рахуватися із змінами, які відбуваються у розвитку пізнавальної активності дитини. Так, якщо до півторарічного віку дитина вела будівництво переважно у вертикальному напрямі (башточки), то у другій половині другого року воно переміщується у горизонтальну площину (поїзд). Одні діти раніше, інші пізніше починають поєднувати вертикальні будови з горизонтальними (міст, під яких рухається машина). Головне, щоб дорослі пам'ятали, що у дитини, якій близько двох років, ще не сформоване чітке уявлення про порядок, власність на речі, цінності того чи іншого. Вона залізає в усі кутки, хапає все, що привернуло увагу, кидає речі на підлогу, рве газети, малює на шпалерах, ламає іграшки. Малюк радіє своїм новим можливостям, перевіряє їх, у такий спосіб освоює світ. Батькам та педагогам слід з розумінням і терпінням спрямовувати сили дитини у продуктивне русло, не гальмувати її устремлінь, усвідомлювати, що розбирання, розривання, розкидання – дії, які лежать в основі першої фази розвитку предметної діяльності; будування, об'єднання – другої. Отже, руйнування і будування є двома важливими сторонами пізнавальної діяльності, необхідними для повноцінного пізнавального розвитку дитини, збагачення її досвіду, відчуття здорової радості від активної діяльності.

Показники пізнавального розвитку:

- зорове сприймання відділяється від тактильного і смакового, починає домінувати у пізнавальній діяльності;
- дитина знає призначення основних предметів побуту;
- розрізняє предмети за формою, розміром, кількістю, кольором, знаходженням у просторі; знає відповідні назви, якими їх означають; на прохання дорослого реагує адекватними діями;
- порівнює і групує предмети за формою, розміром, кольором, кількістю;
- активно використовує предмети-замінники, доступні знаряддя;
- зникає намагання показати рукою знайомі предмети; все частіше називає їх словом;
- багато експериментує, знаходить нові способи дій зі знайомими предметами в нових ситуаціях; виявляє елементи творчості;
- наслідування дорослих стає все більш вибіркоким;
- домагається результату; уявляє, яким має бути результат її дій;
- на фотографіях розпізнає своїх і чужих.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ**ПЕРШЕ ПІВРІЧЧЯ ДРУГОГО РОКУ ЖИТТЯ*****Вікові можливості***

Другий рік життя є особливим у розвитку мовлення: розпочинається нова стадія – стадія *активного мовлення* – з перших місяців другого року життя, і відкривається вона етапом автономного мовлення. Дитина спочатку використовує аморфні слова-корені, виділяючи їх з мовлення дорослих. Таким однокореневим словом півторарічний малюк означає цілий ряд предметів (“де” може означати “дерево”, “дівчинку”; “па” – “впав”, “лопатка”, “палиця”). Суттєвою ознакою цього періоду розвитку мовлення є відсутність узагальнень (дитина розуміє значення слів “стіл”, “стілець”, “шафа”, проте не знає, що означає слово “меблі”).

Період автономного мовлення закінчується приблизно у півтора року (в окремих дітей це може відбутися на декілька місяців раніше). Автономне мовлення замінюється так званим “телеграфним” мовленням, яке спочатку виглядає як використання дитиною однослівних сполучень, які виражають смисл цілого речення. Малюк використовує слова, які означають предмети, пов’язані з його бажаннями та інтересами. Набір слів досить індивідуальний і визначається набором предметів, які знаходяться в оточенні малюка. Навчившись використовувати ці слова у певній ситуації, півторарічна дитина вдається до них і в інших випадках, іноді не помічаючи підміни. За своїм складом це переважно іменники спочатку жіночого, а потім чоловічого роду, дієслова, рідше прикметники, які використовуються в однині. У віці від року до півторарічного віку активний словник дитини, як правило, не розширюється, кількість слів, які вона вимовляє, майже не збільшується. Цей період відведено природою для накопичення і розширення пасивного словника – набору слів, які дитина розуміє, на які адекватно реагує, але які ще не вимовляє.

Мовлення дитини розвивається інтенсивно завдяки активному спілкуванню з дорослими. Збільшується кількість понять, предметів, явищ, які дитина розуміє навіть за їх відсутності; вона вдається до елементів систематизації, розподілу, групування предметів на основі зовнішніх яскравих ознак. Малюк розуміє мовлення дорослих, адекватно реагує на заборону, прохання, доручення. Цікавість до свого тіла супроводжується назвою його частин, намаганням повторити відповідні слова за дорослими та віднайти аналогічні в іншій людині, тварині, іграшці. Дитина знає своє ім'я, імена близьких людей, тварин, що живуть поруч, ознаки-характеристики відомих їй предметів. Вона радіє, коли чує своє ім'я, відгукується на нього поворотом голови, поглядом, словом, наближається при запрошенні.

Півторарічний малюк може самостійно виявляти елементи моральної активності: пригощає, жаліє, годує тощо; супроводжує свої дії примовлянням. Активно використовує емоційно-жестове та емоційно-рухове мовлення. Словниковий запас сягає 40 слів. Більшість аморфних слів-речень мають ситуативний характер, означають широкий спектр навколишніх предметів і невіддільні від дій. Дитина проходить етап від неадекватної реакції на прохання або доручення до правильного виконання дій. Її звуковимова поки що залишається недосконалою.

Зміст мовленнєвого розвитку

Звуковимова. Дитина вирізняє звуки, які чує у природному довкіллі, людському спілкуванні, природно-ігровому середовищі. Її звуковимова має виразні недоліки, проте поступово набувають чіткості свистячі, шиплячі звуки. Вдосконалюється слух дитини, що позитивно впливає на її вміння розрізняти та чіткіше артикулювати почуті звуки. Інтенсивно збагачується лексичний запас. Дитина базується на правильному звуковому образі слова; зароджуються зачатки усвідомлення нею правильної вимови звуків. Півторарічна дитина починає критично ставитися до неправильної звуковимови дорослих, водночас ігнорує власне спотворення звуків.

Словник. Дитина активно наслідує дорослих, повторюючи незнайомі та малознайомі слова. Суттєво збільшується кількість компонентів її пасивного словника: об'єктів, явищ природи, предметів, понять, які вона розуміє, на які адекватно реагує. Активний словник збагачується несуттєво, оскільки основні зусилля малюка спрямовуються на оснащення пасивного словника. Проте вона називає певну кількість слів, намагаючись провести аналогію з уже знайомими. Використовує назви частин свого тіла, аналогічно називає подібні частини відомих їй тварин, птахів, що знаходяться поруч. Словник дитини збагачується іменами людей, назвами об'єктів, дій, станів, процесів. Власні дії та дії людей, тварин супроводжує примовлянням (окремими словами). Дитина починає усвідомлювати існування зовнішнього зв'язку між предметом, явищем і його означенням словом.

Граматична будова мовлення. Удосконалюється, поглиблюється розуміння дитиною зв'язного мовлення дорослих: вона проходить етап від неадекватної реакції на прохання або доручення до правильного виконання дій (погладжує, годує тварин, не завдає їм болю, понюхає квітку, не зриває її; бережно поводить з речами та предметами; виконує словесні вказівки батьків та педагогів). Більшість слів-речень мають ситуативний характер, означають широкий спектр навколишніх предметів і невіддільні від дій дитини з ними. Виконує прохання, інструкції, доручення з елементами власної модифікації чи ускладнення. Дії дорослих коментує окремими словами, короткими реченнями.

Комунікативна активність. Розмовляє зі своїми іграшками, свійськими тваринами (кішкою, собакою, папугою). З власної ініціативи та на прохання дорослого проявляє елементи мораль-

ної активності (пригортає, пригощає, жаліє, годує тощо). Мовлення оточуючих осмислено розуміє, починає сприймати звуки мови відповідно до їх фонематичних ознак. У спілкуванні базується на комунікативній функції мовлення. Цінує спілкування у знайомому товаристві дорослих та однолітків, епізодично йде на емоційно-словесний контакт з малознайомими та чужими. Ідентифікує виразні прості емоційні стани людини і називає їх. Звертання до партнера по спілкуванню набуває різноманітного інтонаційного та смислового забарвлення: дитина вимагає, наполягає, капризує. З'являються перші запитання, які мають інформаційний зміст. З часом зростає їх кількість, вони якісно видозмінюються. Виникає інтерес до спілкування з ровесниками на основі предметної діяльності. Позитивно ставиться до близьких людей, спокійно почувається у їх присутності, насторожується, плаче за надмірної активності незнайомих людей.

Завдання мовленнєвого розвитку

У сім'ї та ДНЗ створювати розвивальне мовленнєве середовище: пропонувати еталонні зразки висловлювань, звернень, доручень, запитань, пояснень тощо. Сприяти розвитку правильної звуковимови, схвалювати намагання малюка вимовляти звуки правильно. Збагачувати пасивний словник дитини, заохочувати активне використання дитиною знайомих слів. Утримуватися від штучного прискорення процесу активного мовлення дитини, враховувати її вікові та індивідуальні особливості. Привертати увагу дитини до граматичної будови мовлення дорослого, вправляти в умінні розуміти зв'язне мовлення батьків і педагогів, адекватно на нього реагувати. Заохочувати бажання дитини використовувати мовлення в контексті спілкування з дорослими. Пропонувати їй для наслідування грамотне, чітко вимовлене, позитивно емоційно забарвлене, зрозуміле, виразно інтоноване мовлення. Привертати інтерес до дитячої книги, вправляти в умінні уважно її слухати, розглядати ілюстрації, звуками та словами реагувати на одержані враження.

Організація життєдіяльності

Важливо створювати в сім'ї та ДНЗ сприятливі умови для мовленнєвого розвитку дитини: часто з нею розмовляти, чітко вимовляти звуки, висловлюватися доступно, правильно інтонувати своє мовлення, заохочувати малюка до наслідування, схвалювати не лише його вдалі, але й невдалі спроби, які засвідчують старанність дитини, її бажання заговорити. Цьому сприятимуть різноманітні словесні ігри, використання фольклору, читання казок, повтор потішок та забавлянок. Важливо, щоб дитина охоче сприймала гру у слова, за власною ініціативою вслуховувалася у вимовляння слів дорослим, роздивлялася, як при цьому він тримає губи, язик, зуби. Сміх, веселощі, практична діяльність, урізноманітнення ситуацій, багаторазове добровільне повторення дитиною окремих слів сприятимуть активізації її мовлення, виховуватимуть в неї позитивне ставлення до цього процесу.

Дорослі мають усвідомлювати, що протягом перших шести місяців другого року життя інтенсивно розвивається пасивний, а не активний словник малюка. Тому не варто передчасно бити на сполох, прискорювати час, наполягати на тому, щоб малюк вимовляв нові слова. Це може призвести до перенапруження вищої нервової діяльності, до розвитку невротичних реакцій, німоти та заїкання. Можна орієнтуватися на таку динаміку зростання словника дитини: у віці 1–1,2 року максимальним вважається словник, який нараховує близько 58 слів; мінімальним – 3 слова; півторарічний малюк може вживати від 4 до 232 слів. Така значна різниця засвідчує, що основним орієнтиром для дорослого мають виступати вікові та індивідуальні особливості дитини; його мудре ставлення до мовленнєвого розвитку дитини. Якщо вона багато чого розуміє, адекватно реагує на звернення батьків та педагогів, це означає нормальну дина-

міку розвитку її пасивного словника. А це є важливою передумовою поступового, відповідно до дозрівання організму та психіки зростання активного словника дитини.

Водночас батькам і педагогам не завадить знати: якщо автономне мовлення (використання однокореневих слів для означення одночасно цілого ряду предметів) не завершується у півторарічному віці, затримується у дитини до трьох або більше років, це може свідчити про аномалії у психічному розвитку. Звернення за консультацією до кваліфікованого фахівця в цьому випадку буде своєчасним і корисним.

Оскільки мовлення формується у спілкуванні, батькам і педагогам слід опікуватися тим, як його оптимізувати, зробити змістовним, цікавим, приємним за формою. Не слід забувати, що в дитини цього віку виникає здатність до вибіркового наслідування. Отже, вона може запозичити не лише позитивні, але й негативні зразки спілкування, почати орієнтуватися на останні як життєво продуктивні. Тому контроль за змістом та формою звернень дорослого до дитини є важливою умовою її повноцінного мовленнєвого розвитку.

Показники мовленнєвого розвитку:

- інтенсивно зростає кількість слів, збільшується активний словник полегшуючого типу (моня, руця, цяця, киця тощо);
- встановлюється тісний зв'язок між предметом, явищем, ознакою та словом, що їх означає;
- виконує прохання, інструкції, доручення від простих до складних, надаючи їм елементів власної модифікації чи ускладнення;
- самостійне мовлення стає основним засобом спілкування;
- подовгу емоційно белькоче, підсилюючи мімікою, жестами, інтонацією;
- звуковимова недосконала, зароджуються зачатки усвідомлення правильної вимови звуків;
- активно вживає слова-речення, з'являються кількаслівні речення.

ДРУГЕ ПІВРІЧЧЯ ДРУГОГО РОКУ ЖИТТЯ

Вікові можливості

У дворічному віці вдосконалюється розуміння дитиною мовлення дорослих та формується її власне мовлення. Спілкування з людьми та предметні дії потребують використання активного мовлення, на основі якого у дитини розвиваються узагальнення та символічна функція мислення. Зростаюча особистість активно освоює мову: від розуміння одиничної схожості вона переходить до все ширших і точних узагальнень (за допомогою одного й того ж слова виражає різноманітні значення). Дворічна дитина знає, що слова, якими означають знайомі їй предмети, стосуються тих самих предметів на картинках.

Протягом другого року життя вдосконалюється уміння оперувати словом, все частіше дитина починає використовувати у спілкуванні з дорослими дво-трислівні речення. Дитина починає чіткіше усвідомлювати зовнішній зв'язок між предметом, явищем і його знаком (словом). Вона осмислено реагує на мовлення оточуючих, починає сприймати звуки мови відповідно до їх фонематичних ознак, у спілкуванні базується на комунікативній функції мовлення. Здатна групувати та узагальнювати предмети на основі спільних ознак, базується на правильному звуковому образі слова, починає усвідомлювати, що існує правильна й непра-

вильна вимова звуків, вказувати на це оточуючим. Поступово однослівні сполучення замінюються двослівними, дитина починає використовувати правила словозміни, вдається не лише до теперішнього, а й до дієслів минулого часу, іменників у множині. У кінці другого року життя мовлення поступово починає набувати зв'язного характеру.

Для дворічної дитини слово раніше набуває пускового, ніж гальмівного значення: їй значно легше за словесною вказівкою дорослого розпочати якусь дію, ніж перервати вже розпочату, зупинитися. Більшість дітей на початку раннього дитинства вже починають розуміти значення слова “не можна”, однак заборона ще не діє на них так магічно, як того прагнуть дорослі.

Змінюється ставлення до оточуючих людей: хоча, як і раніше, малюк цінує спілкування у знайомому товаристві дорослих та однолітків, епізодично він іде на емоційно-словесний контакт з малознайомими та чужими людьми. Дитина, якій виповнилося два роки, критично ставиться до неправильної звуковимови дорослих, проте власне спотворення не викликає в неї негативних емоцій. Ідентифікує виразні емоційні стани людини і деякі з них називає. Здебільшого вона широко застосовує до 300 слів, інтенсивно збагачуючи свій лексичний запас. Виконує прохання, інструкції, доручення дорослого; може певним чином модифікувати та ускладнити їх (на прохання зачинити двері вона спочатку зачиняє їх, а потім знову відчиняє). Поетапно починає оволодівати реченням: все частіше використовує прості кількаслівні (без узгодження) речення з однорідними членами, з єднальним сполучником; складні речення без сполучника. Звертання до партнера по спілкуванню набуває різноманітного інтонаційного та смислового забарвлення: дитина просить, вимагає, закликає, наполягає, капризує, констатує. Охоче розмовляє зі своїми іграшками. Дії дорослих коментує окремими словами, короткими реченнями. Власне мовлення включене в її предметну діяльність (в процес годування ляльки, будівництва місточка тощо). Поступово дитина надає словам самостійного, відокремленого від супроводжуючих дій характеру, адекватно позначає ними різні об'єкти довкілля. Засвоєння дитиною назви предмета відбувається за активної самостійної дії з ним (наближення, обстеження, дії). Вона використовує самостійне мовлення як регулятор власної поведінки та організації своїх дій (наказує собі). Користується діалогічною формою ситуативного мовлення, активізує запитальну форму комунікації. З власної ініціативи у мовленні репродукує теперішні події, реальні предмети та творить короткі описові розповіді на основі минулого досвіду.

Зміст мовленнєвого розвитку

Звуковимова. До кінця другого року життя звуковимова залишається недосконалою. Виразнішими стають глухі, дзвінкі, проривні звуки.

Словник. Дитина надає словам самостійного, відокремленого від супроводжуючих дій, характеру; адекватно позначає ними предмети, об'єкти, події, ситуації. Знає назви, імена свійських тварин, що живуть поруч, їхні характерні ознаки, манеру поведінки, специфічну їжу; може назвати окремих диких тварин. Легше засвоює назви, якщо самостійно діє з об'єктом, – наближається до тварин, годує їх, спостерігає за ними, обстежує доступні предмети, діє з ними. У кінці другого року життя все частіше використовує слова-узагальнення, вдається до елементів систематизації та розподілу.

Граматична будова мовлення. Яскраві об'єкти природного довкілля, нові предмети, дії оточуючих людей викликають в дитини прагнення висловитися з приводу побаченого. Починає виникати граматично правильна структура речення, переважно двослівних та кількаслів-

них, з'являються складні речення. Дитина використовує самостійне мовлення як регулятор власної поведінки, організації своїх дій (наказує собі). З власної ініціативи у мовленні репродукує теперішні події, повідомляє про реальні предмети, складає самостійні оповідання, базуючись при цьому на своєму минулому досвіді. Поетапно починає оволодівати реченням: вживає здебільшого прості кількаслівні, неузгоджені, з однорідними членами, з єднальним сполучником речення; рідше використовує складні речення без сполучника. Отже, мовлення набуває зв'язного характеру, одиницею мовлення стає не слово, а речення. Припускається великої кількості граматичних помилок.

Комунікативна активність. Контакти дитини з дорослими поступово все більше набувають ділового забарвлення – вона не лише одержує задоволення від спілкування з приємною людиною, але й домагається від неї участі у спільній діяльності. Малюк здатний протягом нетривалого часу зосереджено слухати дорослого, розрізняти інтонаційне забарвлення його звернень. Він групує та узагальнює предмети на основі спільних ознак. Користується діалогічною формою ситуативного мовлення, активізує запитальну форму комунікації. Розширюється коло спілкування: дитині все частіше доводиться контактувати із знайомими, проте нерідними людьми (педагогами ДНЗ, сусідами, друзями батьків тощо) та з чужими людьми (пасажирами транспорту, випадковими перехожими, знайомими та колегами батьків тощо). Залежно від ситуації, настрою, ставлення дитина поводить більш чи менш по-товариському, оволодіває навичками переносу знайомих слів та речень у нові життєві умови.

Завдання мовленнєвого розвитку

Розвивати в дитини слухові відчуття та уміння правильно вимовляти звуки. Збагачувати її словниковий запас за рахунок слів, пов'язаних з різними сферами життєдіяльності (природа, культура, люди, я сам). Створювати сприятливі умови для формування в неї граматичних умінь (вміння вживати кличну форму під час звертання до дорослих; запитувати, вживаючи питальні слова; змінювати слова за зразком тощо). Сприяти розвитку комунікативного мовлення: виступати активним співрозмовником та учасником гри; заохочувати до участі в ній дитини; лагідно звертатися до неї; пропонувати поділитися іграшкою; використовувати зразки дитячого фольклору (ігри-співанки, забавлянки). Вправляти дитину в умінні розуміти та активно застосовувати виразні невербальні засоби для встановлення контактів (усмішку, приязний погляд, лагідний дотик, прогладжування тощо). Навчати умінню слухати тексти художньої літератури; заучувати забавлянки, потішки, чистомовки напам'ять. Спонукати до проговорювання їх разом з дорослим, до розглядання ілюстрацій; пропонувати показувати на ілюстрації та називати героїв казки, їхні дії.

Організація життєдіяльності

Організуючи спілкування з дворічною дитиною, дорослі беруть до уваги особливості мовленнєвого розвитку у цей віковий період. Йдеться передусім про готовність дитини перейти від користування словом до оперування реченнями; про суттєве розширення кола спілкування малюка; про зміну однослівних сполучень двослівними та трислівними; про здатність дитини використовувати правила словозміни, застосовувати не лише теперішній, але й минулий час, множину іменників; про важливість усього, що оточує його вдома та ДНЗ, визначає індивідуальний характер його мовлення. Батьки та педагоги мають усвідомлювати свою велику відповідальність як за темп мовленнєвого розвитку дитини, так і за її ставлення до мовлення як процесу. Штучне прискорення активного говоріння, намагання продемонструвати іншим мовленнєві здобутки малюка, багаторазове повторювання з ним одного й того ж, вико-

ристання погроз, покарань та залякувань можуть негативно позначитися на мовленнєвому розвитку дитини, викликати негативізм поведінки, призвести до невротичних проявів. У сім'ї та ДНЗ бажано уникати спроб уподібнювати мовлення дорослого до дитячого мовлення, шаблонності у змістовому наповненні та побудові форми висловлювання. Чітка вимова, доступне за змістом та структурою речення, доброзичлива тональність звернень дорослого сприятимуть активному просуванню малюка по шляху свого мовленнєвого вдосконалення. Цьому ж сприятиме розширення дорослими життєвого простору, який має можливість освоювати дитина, забезпечення доступності його обстеження, надання їй права ознайомлюватися з його різноманітними об'єктами, запитувати про них та одержувати чітку відповідь. Важливо, щоб мовленнєве середовище, яке оточує дитину, було насичене належними зразками мовленнєвої культури, доступними малими фольклорними формами. Особливої уваги дорослих заслуговує виховання у дитини потреби, готовності та вміння спілкуватися з різними людьми – не лише рідними і знайомими, але й чужими. Допомогти малюкові зорієнтуватися в тому, з ким, як саме і в яких випадках спілкуватися (не спілкуватися), мають у першу чергу батьки. Слід навчати дворічну дитину поводитися привітно-відсторонено щодо чужих людей, не цуратися всіх підряд, підтримувати легку розмову, відповідати усмішкою на доброзичливість, але водночас не сідати на руки до будь-кого, не брати від сторонніх подарунків без дозволу батьків. Украй важливо зберегти у малюка довірливе ставлення до дорослого оточення, але водночас означити демаркаційну лінію між поняттям “свій” і “чужий”, особливостями поведінки з кожною з цих категорій людей. Оскільки для маленької дитини звук власного імені є найприємнішим, батькам і педагогам варто періодично варіювати звернення до дитини на ім'я, частіше звертатися пестливо, використовуючи ніжні прізвиська, емоційно забарвлюючи його. Багатьох цікавить, скільки слів має говорити малюк дворічного віку. Варто нагадати, що кількісні показники, поперше, характеризують лише активний словник дитини і, по-друге, вони дуже індивідуальні. Так, у віці 1,6–1,8 року максимальна кількість слів може становити понад 380, а мінімальна – близько 30; у 1,9–2,11 максимальна налічує близько 700, а мінімальна – понад 40; на кінець другого року життя це співвідношення суттєво змінюється: максимальна кількість слів становить понад 1220, а мінімальна – 45. Беручи цю інформацію до уваги, дорослим слід поставитися до неї помірковано: низька кількість активно використовуваних дворічною дитиною слів не є показником відставання її у психічному та мовленнєвому розвитку, а висока – однозначним свідченням її обдарованості та подальшої життєвої успішності. Варто звертати увагу не стільки на кількісні, скільки на якісні характеристики мовлення дитини цього віку – її вміння слухати і чути, адекватно реагувати на почуте, самостійно будувати власні висловлювання, радісне сприйняття процесів слухання і говоріння. Створення сприятливих умов для поступового переходу дитини від емоційно-жестового, емоційно-рухового мовлення до фразового – важливе завдання батьків і педагогів.

Показники мовленнєвого розвитку:

- розуміє смисл слова, фрази;
- активно аналізує мовлення дорослих, помічаючи та засуджуючи спотворення;
- інтенсивно зростає обсяг словникового багатства;
- оволодіває поширеним реченням та елементами складного;
- з'являється граматичне оформлення речень;
- самостійне мовлення набуває статусу регулятора поведінки дитини;
- інтенсифікується процес переведення слів з полегшеної форми до словникових варіантів;
- з'являються початки описових розповідей з емоційним забарвленням.

ЕКОЛОГІЧНИЙ РОЗВИТОК

ПЕРШЕ ПІВРІЧЧЯ ДРУГОГО РОКУ ЖИТТЯ

Вікові можливості

На початку другого року життя малюк стає "ходячим"; бере невеликі фрукти, овочі, ягоди, співвідносячи розкриття руки з їх розміром; може взяти їх зігнутих вказівним і великим пальцем; може покласти їх у кошик і знову витягти; підтягає до себе те, що йому сподобалося; може самостійно спробувати яблуко або морквинку на смак. Від року до півторарічного віку малюк виявляє надзвичайну допитливість: він активно вивчає кожний природний об'єкт, який потрапив йому до рук або привернув увагу. Він концентрує увагу на об'єктах природи, за власним вибором спостерігає за тим, що його зацікавило, протягом досить тривалого часу. Якщо дорослий у цей час звертається до дитини, вона може виглядати впертою, неслухняною, оскільки виявляє незгоду перервати спостереження: дитина цього віку не здатна одночасно спілкуватися з дорослим і продовжувати цікавитися природним довкіллям, досліджувати доступні їй об'єкти. Її увага одноканальна (зорова або слухова), а не двоканальна, що визначає особливості сприймання та практичного пізнання нею об'єктів природи. У перші місяці другого року життя малюк легко відволікається, його увага нестійка, обмежена; поведінка збуджена – він весь час переходить від одного заняття до іншого. Вивчення півторарічною дитиною природного довкілля є процесом *експериментування за типом спроб і помилок*. Дорослим це подекуди здається неприйнятним (малюк може розмазати кашу або ягоду не лише по тарілці, але й по скатертині), проте в такий спосіб дитина перших місяців другого року життя спостерігає за тим, що трапляється з природними об'єктами у різних життєвих ситуаціях; як він може впливати на них. Її увагу привертає яскраве, значне за розміром, цікаве за формою, незвичне за фактурою. Вона не лише маніпулює різними компонентами природи, але й починає, наслідуючи дорослого, брати активну участь у догляді за ними.

Зміст екологічного розвитку

Сприймання об'єктів природи. Дитина звертає увагу на яскраві зміни у найближчому природному довкіллі: прислухається до звуків за вікном (гудіння вітру, співу пташок, гуркоту грому, гавкоту собак, нявчання кішки тощо). Помічає яскраве, виразне, рухливе (кішка вмивається, кошеня грається папером, курчата бігають, квітка пахне тощо). Посміхається і радіє контакту з квітами, тваринами; спогляданню сонечка, хмарки, зеленої травички. Дивується сприйняттю нового, радіє приємному; обережно роздивляється те, що при першому доторку завдало їй шкоди (вколало, налякало, ужалало тощо).

Уявлення про властивості об'єктів природи. Малюк розрізняє, порівнює, встановлює подібність компонентів природи за кольором, розміром, формою (яблуко червоне, велике, котиться; зелене, маленьке, теж котиться). Запам'ятовує назву деяких з них. Після 2-3-разового показу і називання дорослим знаходить і вказує на певний природний компонент. Пригадує об'єкти і явища, які зацікавили в минулому (мама кликала собаку "на-на-на"; дощик крапав "крап-крап"; Катруся гралася з водою "льоп-льоп"; кішка гуляла, відпочивала в коши-

ку, пила молочко). Називає скороченими словами знайомих тварин (“бака” – собака, ”зязя” – заєць, “кс-с-с” – кішка). Розрізняє розмір об’єктів природи, розуміє слова “велике”, “маленьке”. Володіє елементарними уявленнями про яскраві компоненти природи, їх виразні стани, властивості, зміни. Звертає увагу на різноманітні зміни в природі; яскраві кольори, звуки природи, виразні рухи тварин (кішка вмивається, кошеня грається, голуб купається в калюжі тощо). Прагне розрізнити ознаки погоди за словом дорослого (дощик “крап-крап”: не підемо гуляти). На прохання дорослого знаходить рослину, тварину, назву якої запам’ятала. Вимовляє скорочені слова. Розуміє слова – позначення компонентів природи дорослим. Звуконаслідує знайомих тварин, звуки природи.

Практичне ознайомлення з об’єктами природи. Півторарічна дитина маніпулює з овочами і фруктами: кладе у кошик, виймає, трясє, стукає, пробує на смак. Оволодіває діями із совочком: нагрібає пісок (сніг), розсипає його у ящику, засипає у відерце, висипає з відерця або з пластикової пляшечки. Після багаторазових показів годує іграшкових тварин; кидає крихти білого хліба, зерно і насіння птахам під час прогулянки. Разом з дорослим поливає кімнатні квіти й гладить тварин (рука дитини знаходиться в руці дорослого).

Природодоцільна поведінка. Базуючись на елементарних уявленнях щодо правил поведінки в природі, сформульованих дорослими, малюк намагається поводитися відповідно до них. Він радіє зустрічам з тваринами і рослинами, позитивно ставиться до них; вміє тримати порожню поливальницю; на прохання дорослого знаходить і приносить її. Разом з дорослим кидає крихти білого хліба птахам, дає кісточку собаці, шматок ковбаси кішці; засипає і висипає сухий пісок у відерце або пластикову пляшку з широкою шийкою. Наслідуючи дорослого, не зриває квітів, не підходить без дозволу до тварин; намагається стримати своє бажання ходити по брудному, мокрому (грунт, калюжа).

Завдання розвитку

Заохочувати бажання дитини спостерігати за об’єктами природи, зосереджувати увагу на короткий час на окремих з них, радіти зустрічам із знайомими, виявляти зацікавленість новими. Створювати у сім’ї та ДНЗ сприятливі умови для дослідницьких дій малюка з овочами, фруктами, ягодами, каштанами, листям тощо; підтримувати у нього прагнення вдаватися до практичних дій з ними; вправляти в умінні зіставляти та знайомитися з ними з допомогою зору, слуху, смаку, тактильних відчуттів.

Терпляче ставитися до наслідків дослідницької діяльності дитини, пов’язаних із забрудненням підлоги, скатертини, биттям посуду. Використовувати звуконаслідування тварин та доступних звуків природи, пропонувати дитині повторювати їх; називати словами знайомих тварин, вдаватися до пестливих назв, інтонувати свої звернення, стимулювати дитину повторити деякі назви. Залучати дитину до участі у посильних діях, пов’язаних з доглядом та годуванням свійських та деяких диких тварин. Розвивати елементи природодоцільної поведінки, схвалювати намагання малюка дотримуватися найпростіших правил поведіння у природному доквіллі. Підтримувати дитину у прагненні звернутися до дорослого у разі зіткнення з труднощами, уявною та реальною небезпекою.

Організація життєдіяльності

Організовуючи життя та діяльність дитини перших шести місяців другого року життя, батьки і педагоги створюють сприятливе природне середовище, передусім у найближчому

до неї довкіллі – в *оселі*. При цьому вони керуються тим, що брак конкретних відчуттів, пов'язаних з природою (кольорової гама, поєднання форм, звуків, запахів, смаків) може емоційно збіднити дитину, гальмувати розвиток у неї вміння виявляти особисте ставлення до світу природи. Бажано прикрасити приміщення кімнатними рослинами, які щедро і тривало квітнуть; використати для цього різноманітні за розміром, формою і поверхнею листя, з яскраво вираженою будовою (бальзамін, бегонія квітуча, пеларгонія, фуксія тощо). На підвіконні у кухні можна влаштувати город у ящику з ґрунтом. У присутності малюка дорослий може висадити ріпчасту цибулю, посіяти насіння моркви, буряку, петрушки. Якщо в приміщенні утримуються птахи або морська свинка, хом'ячок, доцільно висівати овес. За браком місця і часу на догляд за городом можна виставити ріпчасту цибулю у баночці з водою. Доцільно придбати яскраві поливальниці без сіточки на носику для догляду за рослинами разом з малюком. З метою виховання правильного ставлення малюка до тварин, розвитку в нього уміння поводитися з ними, попередження ймовірного жорстокого поводження, бажано утримувати вдома одну тваринку (пташку в клітці, кішку або собаку). Дитина збагачується позитивним досвідом догляду за свійською твариною, якщо дорослі усвідомлюють матеріальні й душевні витрати, пов'язані з доглядом (утриманням, годуванням, лікуванням) за нею; володіють відповідними природничими знаннями та вільним часом; охоче виявляють свою турботу. Слід порадитися з лікарем щодо ймовірних алергійних реакцій дитини на шерсть тварин і оперення птахів. Вдома або в груповій кімнаті ДНЗ слід відвести зручне місце біля вікна для спостережень разом з дітьми зо сонцем, хмарами, дощем, снігопадом, вітром. За вікном, на балконі доцільно влаштувати годівничку для зимуючих птахів, з літа заготовляти для них корм: підсушене насіння яблук, груш, кавунів, динь, гарбузів, соняшнику, проса, городніх бур'янів тощо, які розміщувати у бавовняних мішечках і надписувати відповідні назви. Для ігор на *подвір'ї* і пошукових дій з піском, водою, вітром, снігом слід придбати пластмасові яскраві відерця, совки, вітрячки, повітряні кульки; вирізати паперові різнокольорові стрічки. Можна накопичити декілька пластикових пляшок з широкою шийкою для засипання і висипання сухого і вологого піску. Набір камінців різних за розміром, формою, поверхнею знадобиться для ігор дитини з водою, прикрашення будівлі з піску, снігу. Бажано мати велику поливальницю із сіточкою на носику для поливання сухого піску та снігу; мисочку (середню за розміром) для ігор з водою та іграшки (предмети), які плавають і тонуть у воді (качечки, камінці, трісочки, човники, пластикові пляшечки й різнокольорові кришечки від них), поролонові іграшки тощо. Позитивний досвід спілкування і збереження природи є передумовою подальшого повноцінного екологічного розвитку дитини раннього віку.

Показники екологічного розвитку:

Природні умови

- помічає і розуміє яскраві явища в природному довкіллі (сонце світить, дощ іде, сніг падає, вітер дме);
- розрізняє за назвою компоненти природи (вода, пісок, глина, каміння), контактну їх обстежує; розуміє призначення води (митися, вмиватися, купатися) та піску (сипати, пересипати, насипати);
- встановлює елементарні причинно-наслідкові зв'язки між погодними умовами і особистою життєдіяльністю (дощ іде – не можна гуляти; світить сонце – підемо гуляти).

Рослинний світ

- знає і розрізняє деякі групи рослин (дерево, квітка, трава; овочі і фрукти, які споживає); повторює за дорослим назви і певні ознаки знайомих рослин (красива квітка, зелена трава, великий листок);
- правильно тримає поливальницю без води і спільно з дорослим поливає квітку.

Тваринний світ

- знає і впізнає у природному довкіллі (в іграшці, на картинці) собаку, кішку, козу, корову, коня, курочку і півника, качку, голуба; на прохання дорослого показує контрастні частини тіла (голова, ноги, хвіст, роги); звуконаслідує знайомих тварин;
- кидає корм для птахів разом з дорослим;
- знає, що не можна без дозволу дорослого торкатися тварин, хапати їх;
- наслідуючи дорослого, радіє спілкуванню з природним довкіллям.

ДРУГЕ ПІВРІЧЧЯ ДРУГОГО РОКУ ЖИТТЯ

Вікові можливості

В інтервалі між півторарічним та дворічним віком виникає символічне мислення, в основі якого лежить уявна дія, дія “не насправді”. Дитина починає оперувати не лише реальною морквинкою (шматочком яблука, сливи тощо), але й її образом: робить вигляд, що годує нею матір, простягаючи до її рота предмет-замінник або використовуючи з цією метою ляльковий посуд. Це засвідчує появу в неї образної пам’яті, уявних дій як важливої передумови подальшого повноцінного екологічного розвитку. У дворічному віці увага залишається, як і раніше, одноканальною, проте вона характеризується більшою гнучкістю: дитина може переключатися із спостереження або дослідження доступних їй об’єктів природи на звернення дорослого, а потім продовжити свою попередню справу. Ускладнюється діяльність малюка: він використовує все більшу кількість природних об’єктів, маніпулює ними, починає гратись; поліпшується їх розрізнення за кольором; у межах невеликих відстаней малюк починає правильніше сприймати величину об’єктів природи, які знаходяться у полі його зору. Малюк з допомогою дорослого спочатку дослідним шляхом, а потім і зором визначає величину різних компонентів природи, порівнюючи їх, використовуючи якийсь один як еталон. Він має уявлення про декілька різних геометричних форм, розрізняє кольори веселки, хоча деякі з них може плутати. Дворічна дитина ще не може точно називати природні об’єкти найближчого довкілля, лише починає оволодівати вмінням співвідносити ознаку з словом, яким вона позначається. Збереження у пам’яті вражень від спілкування з природними об’єктами значною мірою залежить від зацікавленості ними малюка та емоційної забарвленості подій. Дворічна дитина запам’ятовує те, що для неї важливо, що їй сподобалося або не сподобалося. Вона допитлива, спостережлива, все частіше у ході ознайомлення з природним довкіллям використовує не лише вказівний жест, але й слово, прагне одержати від дорослого пояснення з приводу того, що зацікавило. Дитина експериментує, використовує різні компоненти природи в предметній діяльності, іграх, під час виконання елементарних трудових доручень.

Зміст екологічного розвитку

Сприймання об’єктів природи. Дворічна дитина вслухається у звуки природи, розрізняє їх, радіє їм; впізнає і вдивляється у знайомі об’єкти, звертає увагу і чекає від дорослого пояснень з приводу незнайомих. У спільній з дорослим діяльності визначає яскраві зовнішні

ознаки зором, на дотик, нюх, смак; на прохання дорослого знаходить в природному довкіллі дерево, квітку, траву, в кімнаті – знайомі овочі і фрукти; показує на тварин, називає їх; на короткий час зосереджується на сприйманні контрастних особливостей компонентів природи, яскравих змін в природному довкіллі; радісно наслідує звуки природи. Радіє, спостерігаючи за сонячним зайчиком, мильними бульбашками, які робить дорослий.

Уявлення про властивості об'єктів природи. Орієнтується на різноманітні властивості компонентів природи під час контактів з ними (колір, розмір, форма). Диференціює зміни в довкіллі: з'явилася нова квітка на підвіконні, квіти у вазі, кошенятко у кошику, яскраве сонце і темна хмарка на небі, дме вітер тощо). Виявляє більш стійкі й цілеспрямовані орієнтувальні реакції на поведінку тварин, шукає тварину, яка втекла, заховалася. Розрізняє окремі, не пов'язані між собою дії тварин (собака спить, їсть, стоїть, п'є водичку). Впізнає за голосом тварин. Встановлює причинно-наслідкові зв'язки на основі особистого чуттєвого досвіду (дощик – не підемо гуляти; посплю – буде видно тощо). Знає і називає знайомі компоненти природи, контактено обстежує їх (зором, дотиком, нюхом, на смак, рухом). Підбирає пару за аналогією. Називає словами знайомі рослини, тварин, звуконаслідує звуки природи. Розрізняє особливості (м'який – твердий, гладенький – шершавий, пухнастий – колючий).

Практичне ознайомлення з об'єктами природи. Дитина активно й різноманітно контактує з реальними та іграшковими тваринами (годує, імітує звуки і рухи, звуконаслідує). Тримає поливальницю напівнаповненою і разом з дорослим поливає квіти, витирає пил на великому цупкому листку кімнатних рослин (рука дитини в руці дорослого), годує птахів. Нагрібає пісок совком у відерце і висипає з нього. Прагне активно діяти з піском, водою, снігом, глиною, камінцями. Відкриває незрозуміле разом з дорослим. Намагається використати природний матеріал для прикрашення будівель з піску, снігу. Радіє іграм з природним матеріалом і дослідженню його. Маніпулює компонентами природи у ході елементарної дослідницької діяльності та гри.

У процесі елементарної дослідницької діяльності: робить різні рухи руками у воді (підставляє під струмінь, цівку, плескає долонями по поверхні, занурює у миску, ванночку; наливає і виливає воду, користуючись пластиковою чашкою, склянкою, відерцем, пляшечкою, лійкою; запускає предмети, які плавають на поверхні води (кульки, м'ячики, трісочки, іграшки) і тонуть (камінці різної форми та розміру); поливає камінці. Сипле, розсипає, пересипає, насипає сухий пісок у ємності різного кольору і форми; поливає водою і намагається висипати вологий пісок; встромляє у сухий і вологий пісок обстругані дерев'яні кілочки, забиває їх пластмасовим або дерев'яним молоточком; залишає сліди на вологому піску від кулачків, трафаретів тварин; ховає у піску і знаходить з допомогою дорослого камінці, яскраво забарвлені іграшки. На короткий час бере сніг і стискає у долоні, ловить на долоню сніжинки, дмухає на них, здуває з рукавички. Міцно тримає поливальницю без води, приносить на прохання дорослого; разом з ним виливає воду з поливальниці під квіти, на ґрунт, сухий пісок. Тримає крихти білого хліба, насіння соняшнику у жмені, розсипає птахам, наслідуючи дорослого; радіє своїм діям та їх результатам.

В ігровій діяльності: правильно користується лопаткою, совком, відерцем, граючись з піском, снігом; нагрібає совком у відерце; формує вологий пісок у "пиріжки" для ляльки; викладає на мокрому піску камінці, великі плоди дерев (каштани, шишки), різнокольорові формочки; запускає у миску з водою іграшкових рибок, качечок; годує і купає їх. Наслідуючи дорослого, накладає камінчики один на інший, поряд один з одним (башточка, доріжка).

На прохання дорослого знаходить різнобарвне велике і маленьке осіннє листя; разом з ним складає у букет. Насипає совком сніг у відерце і висипає на купу (гірка для ляльки).

Природодоцільна поведінка. Радіє контактам з рослинами і тваринами, спокійно поводить біля них, не кричить і не лякає їх, наслідуючи дорослого, намагається пожаліти. Оволодіває елементарними причинно-наслідковими зв'язками, пов'язаними з особистим чуттєвим досвідом (дощик – не підемо гуляти; посплю – буде видно). Спільно з дорослим доглядає за квітами, виявляє задоволеність процесом. Після пояснення і показу дорослого намагається не заважати тваринам під час їжі, не смикати рослини, не затоптувати молоді травички, не зривати квітів та листя, не ламати гілочок. Починає пишатися тим, що поводить добре, відповідно до вимоги дорослого. У спільній діяльності з дорослим наслідуює безпечне спілкування з рослинами, тваринами.

Завдання розвитку

Активізувати інтерес дитини до нових проявів знайомих компонентів природи: вдивлятися, прислуховуватися, впізнавати, наслідувати звуки природи. Збагачувати сенсорний досвід у процесі контактного обстеження природи (колір, форма, поверхня, смак, запах, розмір). Вправляти у встановленні найпростіших причинно-наслідкових зв'язків, пов'язаних із чуттєвим досвідом малюка. Виховувати допитливість і спостережливість як базові якості особистості. Активізувати інтерес і бажання виконувати найпростіші трудові дії, пов'язані із доглядом за рослинами і тваринами в процесі спільної діяльності з дорослим. Вправляти в умінні правильно поводитися біля рослин і тварин, дотримуватися разом із дорослим правил безпечного спілкування з ними. Виховувати позитивне емоційне ставлення до природи.

Організація життєдіяльності

Дорослий організовує систематичне спілкування малюка з природним довкіллям. Постійно й багаторазово спостерігає разом з дитиною за рослинами, тваринами, контрастними погодними явищами (світить сонце, йде дощ, сніг, хмарка затулила сонце, дме вітер); природними умовами (пісок, вода, ґрунт, камінці), компонентами космосу (сонцем, місяцем). Доцільно спостереження поєднувати з грою, пошуковими діями, читанням закличок, коротких віршиків, проспівуванням знайомих пісенок з руховою активністю малюків. Влаштовувати подорожі в “гості” до квітки, дерева, метелика, жука, пташки, собаки, кішки, кози з козенятами, корови з телям тощо. Батьки й педагоги готують смачненьке для тварин, дитина спостерігає за цим процесом, захочується до радісного очікування, радіє майбутній зустрічі. Варто обов'язково проговорювати, коментувати те, що робить дорослий, пояснювати, для кого і для чого це робиться (“Кісточку загорнемо для собачки”, “Візьмемо поливалку і напоїмо квіточку”; “До метелика підійдемо, але торкатися не будемо: нехай літає, веселиться, нас радує красою”). Дорослий щиро радіє зустрічам з рослинами, тваринами, сонечком, небом, хмарками; сприяє наслідуванню малюком позитивного емоційного ставлення до природи, закладає основи ціннісного ставлення до рослин, тварин; виховує у нього елементарне уявлення про їх недоторканість, почуття відповідальності. Батьки і педагоги в різноманітних життєвих умовах демонструють дворічній дитині процес дотримання правил спілкування з рослинами і тваринами. Вони пояснюють малюкові, що незнайому рослину й тварину не слід брати до рук, гладити, оскільки вона може бути хворою; попереджають і наочно демонструють, як тварини вміють захищатися (дряпатися, кусатися, клювати тощо), а рослини – колотися, обпикати. Слід показати малюкові зразки лагідного поводження з рос-

линами і тваринами (не турбувати тварин під час вживання їжі, тому що вони будуть незадоволені, можуть вкусити; спостерігати за рослинами, тваринами лише після того, як їх доглянуть – напоють, погодують; не цілувати домашніх тварин). Варто звертати увагу зростаючої особистості на стан рослин, емоційно реагувати на нього (радісно – на здоровий, сумно – на потерпаючий), пояснити, що вони потребують уваги й допомоги. Батьки і педагоги сприятимуть повноцінному особистісному зростанню малюка, якщо створюватимуть екологічно безпечне довкілля у приміщенні й оберуть таке поза межами житла, надаючи йому можливість спокійно його освоювати, впізнавати, відкриває нове. Важливо разом з дитиною спілкуватись із природою у різних видах діяльності (спостереженні, грі, дослідницькій та елементах трудової діяльності). Бажано півторарічну дитину час від часу залучати до виконання посильних трудових дій з догляду за рослинами і тваринами; надавати їй можливість задовольняти свою потребу в іграх з тваринами за допомогою іграшкових тварин. Особливу увагу дорослим слід приділяти вияву у спілкуванні з природою особистої екологічної культури.

Показники екологічного розвитку:

Природні умови

- знає назви і називає природні умови та яскраві явища (сонце світить, хмара на небі, дощ іде, вітер дме, сніг падає); виділяє контрастні особливості води, піску (вода тепла – холодна, пісок сухий – мокрий); по-різному діє з піском та водою;
- встановлює елементарні причинно-наслідкові зв'язки між природними умовами та особистою життєдіяльністю (сонце світить – підемо гуляти; дощ іде – ховаємося під парасольку, гуляти не підемо, подивимося з віконця на вулицю).

Рослинний світ

- знає і називає окремі рослини (дерево, квітка, трава); деякі овочі і фрукти (морква, огірок, цибуля, яблуко, груша, банан); з допомогою дорослого називає їх яскраві ознаки (колір, розмір, місцезнаходження: на столі, на дереві, на землі); правильно тримає поливальницю з водою, спільно з дорослим виливає воду під рослину, у ґрунт.

Тваринний світ

- знає і розрізняє тварин (кішка, собака, корова, коза, кінь, лисиця, заєць, курка і півник, гуска, качка, ворона, голуби) та їх певні дії (стоїть, бігає, п'є, їсть, кричить, літає); знаходить, показує, називає основні частини тіла (голова, вуха, очі, ноги, хвіст) і деякі яскраві ознаки (гребінець, роги); обстежує знайому тварину, яка мешкає в оселі (разом з дорослим поглажує шерсть від голови до хвоста, прислухає, вдивляється); за зразком дорослого кидає насіння птахам, дає кісточку собаці; помічає виразні рухи тварин (умивається, п'є, бігає); радіє контактам з тваринами, наслідує вміння дорослого безпечно поводитися поряд з ними.

ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНИЙ РОЗВИТОК

ПЕРШЕ ПІВРІЧЧЯ ДРУГОГО РОКУ ЖИТТЯ

Вікові можливості

У перші шість місяців другого року життя у розвитку дитини відбуваються серйозні зміни: основним засобом спілкування стає мовлення, яке витісняє жести й белькотіння; змістовнішою стає гра; дитина активно наслідує дорослих; виникають символічні дії (з'являється креслення, карлючки); засвоюються моральні норми; формується самосвідомість. Малюк не лише впізнає людей, предмети, події, явища, а й може їх пригадати, передбачити події найближчого майбутнього. Розвивається здатність до заміщення: він використовує предмети у грі не за прямим призначенням (з чашки дитина не лише п'є, а й використовує її як шапку, хатинку). У півтора року дитина володіє елементарними способами дій з предметами, засвоює їхні фізичні характеристики та призначення. Формуються елементарні відображувальні ігри – дитина возить, годує, співає, вкладає спати, вдягає, розчісує. У першому півріччі другого року життя дитина переносить засвоєні дії зі справжніх на іграшкові (годує ляльку палячкою), використовує один предмет замість іншого. Малюк здатний елементарно обслужити себе сам. Граючи, дитина освоює предметний світ, стосунки з оточуючими, з допомогою дорослих дізнається про власні якості та можливості.

Вона наслідує як те, чому її навчають рідні дорослі, так і те, що підмічає сама, що її зацікавило. Вона чутлива до мовленнєвих впливів, адекватно реагує на вимогу й пояснення дорослого, розуміє інструкцію, сформульовану чітко й доступно. Зростає здатність малюка одержувати враження не лише від практичних дій з різними предметами, але й зорового, слухового, тактильного, смакового зосередження на них. Кращою стає зорова сприйнятливність, чутливішими – руки. Розширюється коло об'єктів, які привертають увагу дитини: протягом 20–30 хвилин вона охоче займається тим, що їй подобається. Малюк добре орієнтується у найближчому оточенні, знає місце знаходження різних предметів та людей у ньому. Початок другого року життя характеризується виникненням первинної графічної діяльності: тримаючи в руці олівець, малюк мимовільно водить ними по поверхні, радіє та дивується результатам своїх дій (рискам, карлючкам, крапкам). Період від року до півторарічного віку є періодом “графічного безладдя”, проте він вкрай важливий як для розвитку руки малюка, так і для його загального психічного розвитку. В перші три місяці другого року дитина тримає у руці олівець, робить відкриття, що він залишає на папері та інших поверхнях сліди, активно шукає кінчик олівця, креслить та стукає ним. У віці півтора року малюк наполегливо креслить без будь-якої стимуляції ззовні, залишає на аркуші паперу каракулі. Здатність переносити дії з реальними предметами на іграшкові підвищує інтерес до кольорових зображень знайомих предметів та об'єктів на картинках дитячих книжок, у творах мистецтва, в театралізованих іграх. Особливий інтерес у півторарічної дитини викликає музика, яка щоденно лине з приймача та магнітофона. Вона радісно реагує на танцювальну мелодію, її рухи жвавішають, міміка стає рухливішою; у такт спокійної мелодії малюк повільно розхитує тулубом, качає головою; від голосної та надміру ритмічної музики швидко втомлюється, починає капризувати; сумна музика може спровокувати плач.

Змістом художньо-естетичного розвитку дитини першої половини другого року життя, як і на попередньому віковому етапі, є: ознайомлення з доступними віку творами мистецтва (музичного, літературного, театрального, образотворчого); формування художнього образу мовою цих мистецтв; розвиток практично-художньої та елементів дитячої творчості. Динаміку змін кожного з означених параметрів художньо-естетичного розвитку протягом перших шести місяців другого року життя представлено нижче.

Зміст художньо-естетичного розвитку

Ознайомлення з творами мистецтва. Дитина охоче розглядає ілюстрації, картинки, твори народного декоративного мистецтва; вона реагує на них мімікою, жестами, звуками, рухами, словами. Якщо дорослий пропонує їй увазі народну іграшку, намисто, образотворчі матеріали та інструменти, ілюстрації, дитина виявляє до них інтерес, упізнає колір, форму; спостерігає за переміщенням та дією предметів; розглядає та обстежує дотиком пальчиків різні за кольором і фактурою іграшки, випробовує їх на звучання та міцність. Малюк з інтересом сприймає народну музику та пісні, співанки, колискові, звуки музичних інструментів, впізнає звучання знайомих; він уважно слухає музику, пісні. У дитини викликають жвавий інтерес народні пантомімічні, музичні, театралізовані ігри; вона розуміє зміст знайомого театралізованого видовища, охоче розглядає театральні атрибути, впізнає та емоційно реагує на персонажів відомих їй казок. Особливу увагу півторарічного малюка привертають народні казки, приказки, прислів'я, віршики, потішки: він їх залюбки слухає, сприймає читання художніх творів, розповіді, розглядає ілюстрації, картинки дитячих книжок, впізнає літературних героїв, вказує на них пальцем, звуконаслідує, називає знайомих, запитує про незнайомих у дорослого.

Художній образ мовою мистецтв. Дитина розпізнає різну фактуру предметів; отримує задоволення від креслення карлюк олівцями різного кольору; радіє штрихам на папері, з цікавістю розглядає кінчик олівця. Вона розпізнає звучання знайомих музичних інструментів; намагається відобразити характер музики у рухах, характер пісні – у мелодійних звуках.

Малюк сприймає та розуміє театралізовану гру, в якій використано різноманітні виразні засоби – міміку, жести, рухи, вигуки, мовлення; розрізняє позитивні й негативні образи персонажів. Він розуміє слова, зміст прочитаної казки, вірша; уважно слухає художній текст протягом короткого часу, емоційно реагує на нього.

Художньо-практична діяльність. Півторарічний малюк маніпулює образотворчими інструментами, спостерігає, як ними рухає дорослий, з його допомогою використовує деякі образотворчі інструменти та матеріали; розглядає, впізнає та обирає за своїм бажанням предмети та предмети певної форми, розміру, кольору, фактури для практичної діяльності; дотиками пальчиків, зором обстежує їх, дає назви. Дитина активно рухає кінцівками під час звучання музики, імітує танцювальні рухи (присідає, пружинить, ритмічно повертає тулуб у різні боки); слухає спів, намагається відтворювати звуки на шумових, струнних, клавішних дитячих музичних інструментах; відповідним чином рухається під слова пісень. Вона захоплено реагує та запам'ятовує прості театралізовані дії, бере посильну участь у них; роздивляється та робить спроби приміряти на себе елементи костюма; мімікою, жестами, словами виражає свої почуття та ставлення до театрального чи казкового героя; повторює рухи персонажів за дорослим. Дитина активно вслухається та реагує на слова, інтонацію голосу дорослого при читанні казок, віршиків, потішок тощо; повторює звуки і слова; впізнає знайомих героїв.

Елементи дитячої творчості. Малюк виявляє найпростіші форми самостійності у виборі предметів, іграшок, кольорів олівців, паперу; за власним бажанням креслить олівцем карлючки, штрихи, крапки; дає їм назви; обстежуючи народні іграшки на дотик і випробовуючи їх на міцність, одержує нову для себе інформацію. Дитина отримує задоволення від утворення звуків на ударних, струнних, клавішних дитячих інструментах; наслідуючи інтонації дорослого, імітує спів, підспівує окремі слова пісень, виконує ритмічні танцювальні рухи тілом. Вона бере активну участь у сюжетно-рольовій театралізованій грі; віддає перевагу певним персонажам; самостійно виконує певні образні рухи, імітує рухи та дії героїв, мімічні та пантомімічні жести. Охоче відтворює звуки, слова, рухи, міміку знайомих персонажів казок, пісень, потішок, приказок; намагається повторювати за дорослим віршовані тексти, частково запам'ятовує їх.

Завдання художньо-естетичного розвитку

Удосконалювати уміння дитини одержувати різноманітні життєві враження (очима, вухами, дотиком, смаковими відчуттями). Вправляти в умінні сприймати твори мистецтва; доступними засобами створювати музичні, образотворчі, літературні, театральні образи; з допомогою дорослого вдаватися до художньо-практичної діяльності та виявляти в ній самодіяльність, елементи творчості. Підтримувати бажання дитини креслити прямі лінії, використовуючи різні образотворчі матеріали. Виховувати бажання слухати музику, емоційно на неї реагувати, доступними засобами відтворювати її. Розвивати здатність розуміти та відгукуватись на героїв театралізованої дії. Привертати увагу дитини до художнього слова; викликати бажання слухати народні казки, приказки, прислів'я, віршики, потішки. Підтримувати бажання повторювати за дорослим звуки і слова, розрізняти характерну тональність голосу під час читання. Спонукаати дитину до охайного поводження з книжкою.

Організація життєдіяльності

Батьки та педагоги організують життя та діяльність півторарічної дитини таким чином, щоб вона інтенсивно пізнавала довколишній предметний, природний та соціальний світ. Введенню малюка у світ прекрасного сприятимуть народні іграшки, пісні-забавлянки, звучання музичних інструментів, дитячі художні твори, театралізовані ігри. Можна проводити з малюком короткі заняття, ознайомлювати його з творами мистецтва, художніми матеріалами та засобами. Тривалість таких ігор-занять не має бути вищою 7–8 хвилин. Корисно познайомити дитину з предметами українського декоративно-прикладного мистецтва (керамічною, дерев'яною, плетеною іграшкою; національною вишивкою, писанкою, витинанкою). Варто привертати увагу малюка до різноманітних форм, колірної гами та фактури візерунків. Емоційне сприйняття народної іграшки добре поєднується з використанням різних прийомів роботи – читанням забавлянок, розгляданням картинок та ілюстрацій, ігровими вправами, театралізованими видовищами. Ближче до середини другого року дорослий може знайомити дитину з прийомами роботи образотворчими інструментами та матеріалами (в першу чергу кольоровими олівцями, крейдою, фломастером), не вимагаючи від дитини повторення складних для неї покажіть зображень. Достатньо, щоб малюк узяв у руки олівець і зробив на папері декілька штрихів, ліній, крапок, карлючок. Незважаючи на вік малюка, важливо використовувати в ході спільної з ним художньої діяльності якісні художні матеріали, інструменти, твори народного мистецтва, музику, пісні, музичні інструменти, дитячі книжки, ілюстрації, картинки. Створення дорослим спокійної, доброзичливої, радісної атмосфери під час ігор-занять сприятиме формуванню у дитини естетичних, образотворчих уподобань.

Показники художньо-естетичного розвитку:

В образотворчому мистецтві:

- виявляє інтерес до доступних за змістом творів мистецтва;
- знає основні кольори;
- емоційно відгукується на різноманітні кольори, форми, фактуру;
- малює олівцем штрихи, крапки, лінії, каракулі; радіє результатам своїх дій.

У музичному:

- отримує задоволення від слухання та звучання музичних творів;
- запам'ятовує слова пісень, колискових; намагається деякі з них відтворити, наслідуючи дорослого;
- виконує танцювальні та ігрові рухи під музику; реагує на музику мімікою, співом, словом;

У літературному:

- вслухається у тембр голосу, інтонацію, слова дорослого, коли він читає або щось розповідає; повторює за ним звуки, слова;
- охоче слухає народні казки, приказки, прислів'я, віршики, потішки; супроводжує їх емоційними жестами, звуками, рухами, мімікою;
- намагається коментувати ілюстрації;
- має уявлення про охайне поводження з книжкою;
- запам'ятовує коротенькі віршовані твори.

У театральному:

- приміряє елементи костюма;
- наслідує дії персонажів.
- позитивно ставиться до театралізованої гри, запам'ятовує прості театралізовані дії.

ДРУГЕ ПІВРІЧЧЯ ДРУГОГО РОКУ ЖИТТЯ

Вікові можливості

У віці 1,5–2 років підвищується працездатність нервової системи, зростає тривалість часу неспання дитини. Вона оволодіває способами дій з різними предметами, починає орієнтуватися в їхніх фізичних характеристиках та призначенні, у неї виробляються способи використання найпростіших знарядь. Наслідує не лише дії, яких її навчають, але й ті, які бачить сама, які привернули її увагу. Виникає задум: якщо на початку другого року життя дитина впізнавала у карлючці, яку зобразила, якийсь предмет, то дворічна все частіше починає малювати те, що пропонує їй дорослий, а поступово й те, що вирішила сама. Формується вміння говорити короткими реченнями. Дитина може елементарно себе обслуговувати: самостійно їсть, лягає спати, сідає за стіл і виходить з-за нього, використовує основні знаряддя. Поліпшується координація між її очима і руками, виробляється узгодженість рухів, зростає активність. Рука стає вправнішою, впевненішою. Малювання посідає особливе місце в житті дитини цього віку. До нього виявляють інтерес не лише схильні до зображувальної діяльності малюки, а всі дворічні діти. Це пояснюється тим, що малювання є тим видом самостійної діяльності, який приносить велике задоволення і дозволяє дитині виразити себе, самоствердитися. Дворічна дитина згинає наполовину аркуш паперу, що

засвідчує її зросту вправність, рухливість рук, пальців, тонкий зоровий контроль, здатність зосереджуватися на певний час. У другій половині другого року дитина з допомогою дорослого оволодіває умінням креслити у межах аркуша, що є першим кроком в оволодінні технікою передзображувальної діяльності. Хоча поки що малюк тримає олівець невміло, він починає управляти рухами своєї руки. Наслідуючи дорослого, креслить вертикальні та горизонтальні *прямі лінії*. Завершується період карлочок, дитина навчається краще утримувати мету, може діяти згідно з певним образом (задумом). У віці двох років дитина розуміє, що може щось зобразити. Вона прагне все робити самостійно, шукає допомоги у дорослого лише у випадках, якщо з чимось не впоралась сама. Малюк сприйнятливий до музики, емоційно на неї реагує; виявляє підвищений інтерес до приймача, телевізора, магнітофона як джерел різноманітної музики. Слухаючи різноманітні мелодії, підтанцьовує їм в такт, супроводжує їх певними рухами. Все більший його інтерес привертають дитячі книжки, кольорові ілюстрації, які він охоче роздивляється, впізнає на них знайомих тварин, предмети, об'єкти довкілля. Емоційно реагує на театралізовані ігри, похвалюється, просить показати те, що сподобалося, ще. Починає одним з них віддавати більшу перевагу порівняно з іншими; виявляє інтерес до елементів костюма, атрибутів. Все це створює сприятливі умови для подальшого вдосконалення здатності знайомитися з творами мистецтва; диференціювати художні образи, створені мовою різних видів мистецтва; залучатися до елементарної художньо-практичної діяльності та виявляти найпростіші форми самодіяльності, елементи творчості.

Зміст художньо-естетичного розвитку

Ознайомлення з творами мистецтва. Дворічна дитина зацікавлено розглядає ілюстрації, картинки, твори народного декоративного мистецтва; коментує та активно реагує на них мімікою, жестами, звуками, рухами, словами. Вона впізнає колір, форму; протягом певного часу спостерігає за переміщенням та дією предметів; розглядає, обстежує дотиком пальчиків іграшки різної форми, кольору, фактури, випробовує їх на звучання. Малюк уважно прислухається до музики, пісень; радісно сприймає звуки музичних інструментів; впізнає звучання знайомих йому мелодій, пісень. У віці двох років дитина краще, ніж раніше, розуміє зміст театралізованого видовища; охоче розглядає театральні атрибути; впізнає театральні видовища та емоційно реагує на персонажів казок. Вона зацікавлено слухає читання художніх творів, розповіді дорослого, впізнає літературних героїв. Протягом певного часу розглядає ілюстрації, картинки, впізнає на зображеннях знайомі об'єкти довкілля.

Художній образ мовою мистецтв. Дитина розпізнає: форму, розмір, фактуру деяких предметів; характер музики, співу, гри, театралізованої вистави; героїв літературних творів. Вона з інтересом знайомиться з новими образотворчими матеріалами – пензликом, фломастерами, крейдою, фарбами, глиною; починає орієнтуватися у їх формі, фактурі, кольорі; намагається апробувати кожний. Охоче спостерігає за діями дорослих, які демонструють способи їх використання, радіє результатам. Все активніше зображує каракулі, дає їм власні назви, реалізує час від часу свій задум (перші предметні образні малюнки). Спостерігаючи за дорослим, робить спроби пальчиком або пензлем, вмоченими у фарбу, провести по паперу, залишаючи на ньому лінії, цятки, плями, штрихи на всій площині аркуша. Дитина розпізнає звучання знайомих музичних інструментів та окремі засоби виразності (ритм); втілює характер музики та пісні у власних рухах, ритмі, висоті звуків. Розуміє сутність театральної вистави (настільної, тіньової, лялькової), адекватно реагує на використані в ній засоби (міміку, жести, рухи, вигуки, мовлення); розрізняє позитивних і негативних персонажів. Дворічний малюк виявляє інтерес до слухання літературних творів, розуміє зміст прочитаного, емоційно реагує на нього, намагається коментувати ілюстрації.

Художньо-практична діяльність. Зрослі предметно-практичні уміння, краща координація рухів та очей сприяють розвитку у дитини прагнення відобразити бачене, використовуючи знайомі матеріали. Дворічний малюк маніпулює образотворчими інструментами, спостерігає за рухом предметів та переміщує їх сам; намагається самостійно використовувати знайомі образотворчі інструменти та матеріали; обирає форму та колір предметів для практичної справи; розглядає і впізнає знайомі іграшки, обстежує їх, використовує їх в іграх. Дитина активно рухає руками, ногами та головою під час звучання музики, відтворює танцювальні рухи; слухає спів, намагається відтворювати звуки на шумових, струнних, клавішних, духових (сопілка) дитячих музичних інструментах; підспівує у різних музичних іграх та вправах склади, найпростіші слова пісень. Запам'ятовує прості театралізовані дії, намагається взяти в них участь; приміряє до себе театральні костюми; мімікою, жестами, словами виражає і показує свої почуття та ставлення до театального героя; повторює рухи та дії персонажів. Все частіше вербалізує свої враження від прослуханого літературного твору, активно реагує на слова, інтонацію голосу; повторює за дорослим звуки та слова.

Елементи дитячої творчості. По-своєму сприймає та намагається передати настрої, стан через міміку, рух, слова, жести, пісню. Шукає шляхів практичного застосування предметів, іграшок, матеріалів, деталей костюмів, атрибутів. Намагається самостійно тримати у руці олівець, фломастер, крейду, пензлик; водить ними по паперу (інших поверхнях), утворюючи кольорові плями, риси, кульки. За показом дорослого малює пальчиками, олівцями, крейдою, залишає темпераментні сліди-образи, дає їм назву. Робить спроби утворити звуки на ударних, струнних, клавішних дитячих інструментах; підспівувати окремі слова пісень; виконувати ритмічні танцювальні рухи; брати участь у простих сюжетних музичних та сюжетно-рольових театралізованих іграх. Наслідує знайомих персонажів казок, пісень, потішок, приказок; намагається повторювати за дорослим віршовані тексти, запам'ятовує їх; визначає характерні особливості героя (добрий – злий, поганий – хороший, маленький – великий).

Завдання розвитку

Розвивати емоційну сприйнятливості як базову якість зростаючої особистості. Пропонувати увазі дворічної дитини якісні зразки образотворчого, музичного, літературного й театального мистецтва. Заохочувати інтерес дитини до ознайомлення з творами мистецтва; стимулювати бажання оволодіти елементарними уміннями та навичками передачі художнього образу засобами образотворчого, музичного, літературного, театального мистецтва. Створювати сприятливі умови для становлення та розвитку доступної віковим можливостям художньо-практичної діяльності; вправляти в умінні користуватися деякими матеріалами та вдаватися до окремих засобів художньо-практичної діяльності. Підтримувати в дитини прагнення виявляти самодіяльність, елементи творчості; заохочувати здатність радіти своїм можливостям, пишатися своєю вмілістю, домагатися від значущих дорослих схвалення. Створювати в сім'ї та ДНЗ атмосферу затишку, радісного піднесення, довіри до художніх можливостей дворічної дитини.

Організація життєдіяльності

У вихованні дворічної дитини батьки та педагоги враховують як її вікові можливості, так і індивідуальні особливості – статеvu належність, темперамент, емоційну сприйнятливості, досвід спілкування з творами мистецтва, інтерес до художньої діяльності, практичну вправність, характер пізнавальної активності; особливості уваги, пам'яті, мислення, уяви тощо. Оскільки дитина цього віку продовжує інтенсивно пізнавати навколишній світ, важли-

во наситити найближче до неї довкілля гарними творами мистецтва, доступними її сприйняттю, зрозумілими їй. Це можуть бути народні іграшки, народні пісні-забавлянки, дорослі та дитячі музичні інструменти, добре ілюстровані дитячі книжки, відповідні віку іграшки різної форми, розміру, кольору, фактури; предмети українського декоративно-прикладного мистецтва: керамічна, дерев'яна, плетена іграшки; національна вишивка, писанка, витинанка. Усе це сприятиме розширенню уявлень малюка про різноманітність творів людської душі та рук. Важливо, щоб дитина щоденно чула веселі та спокійні танцювальні мелодії та пісні, виявляла бажання реагувати на них рухами тулуба, мімікою, жестами рук, приспівуванням. Не варто зловживати непростою для сприйняття дитини голосною, надміру ритмічною, одноманітною музикою: вона швидко втомлює, може призвести до капризувань і плачу. Коли малюкові виповнюється два роки, в сім'ї та ДНЗ можна проводити спеціально організовані, спрямовані на його художньо-естетичний розвиток ігри-заняття, тривалість яких 8–10 хвилин. У ході таких ігор-занять дитину слід знайомити з прийомами роботи образотворчими інструментами та матеріалами; процесом створення художніх образів за допомогою плям та прямих ліній; ознайомлювати з найкращими творами музичного мистецтва та літературними творами різних жанрів; показувати прості театралізовані ігри, які захоплюють дитину, залучають її до веселого дійства, збагачують здоровими враженнями. Під час таких занять важливо використовувати якісні художні матеріали, інструменти, твори народного мистецтва, музику, пісні, музичні інструменти, гарно ілюстровані дитячі книжки, картини. Дорослі мають потурбуватися про наявність гуашевих фарб, різнокольорових воскових олівців, крейди, тонованого та білого паперу розміру А-4, пензлів різних номерів, картин, ілюстрацій тощо. Бажано, щоб дворічна дитина мала змогу чути колискові пісні, співаночки, народні музичні твори, звучання дзвіночків, барабана, бубона, металофона, трикутника, гуслів, сопілки, гармонії. Спілкування дорослого з дитиною збагатиться, якщо він покаже театралізовану гру-виставу, разом з нею розглядне театральні атрибути, костюми, маски. Впізнання та наслідування дитиною звуків, рухів знайомих персонажів, слів казок, пісень, потішок, приказок сприяє становленню особистості, формуванню передумов майбутнього художнього смаку дитини, виробленню звички до красивого, естетично привабливого, приємного. Створення спокійної, доброзичливої, радісної атмосфери сприяє формуванню музичних, літературних, образотворчих уподобань та здібностей дитини.

Показники художньо-естетичного розвитку:

В образотворчому мистецтві:

- чутлива до сприйняття творів мистецтва, впізнає знайомі;
- радіє зустрічам з новими; реагує на них рухами, мімікою, жестами, словами;
- тримає олівець, хоча поки що невпевнено;
- водить ним у межах аркуша паперу;
- малює прямі лінії, штрихи, цятки;
- виявляє інтерес до крейди, фломастера, фарби; робить спроби використати їх у практичній діяльності;
- захоплено малює упродовж певного часу.

У музичному:

- охоче слухає веселу, спокійну, ніжну музику;
- розпізнає характер музики, адекватно реагує на неї рухами, приспівуванням;

- впізнає звучання знайомих інструментів;
- домагається звучання різноманітних дитячих музичних інструментів;

У літературному:

- виявляє інтерес до книжок, яскравих ілюстрацій;
- із задоволенням слухає дитячі казки, віршики, потішки, забавлянки тощо;
- наслідуючи дорослих, проговорює окремі слова, короткі речення;
- впізнає на ілюстраціях знайомі об'єкти довкілля, радіє цьому, намагається коментувати;

У театральному:

- з інтересом сприймає та бере посильну участь у простих театральних іграх, які проводить дорослий;
- супроводжує знайомі театральні ігри проговорюванням, приспівуваннями, виразними жестами, мімікою, вигуками;
- все більший інтерес привертають театральні атрибути (розглядає, приміряє, емоційно реагує); зростає здатність до проявів самодіяльності, елементів творчості;
- виявляє елементарні форми бережливості щодо художніх матеріалів та реквізиту; турботи та співчуття відносно людей та персонажів художніх творів.

ТРЕТІЙ РІК ЖИТТЯ

ЛІНІЇ РОЗВИТКУ

ФІЗИЧНИЙ РОЗВИТОК

Вікові можливості

На третьому році життя зміцнюється організм, удосконалюється рухова сфера, понад 50% часу неспання дитина проводить в активних діях. М'язи, від яких залежить сила та швидкість, лише починають розвиватися, що позначається на особливостях розвитку рухової сфери. Рухи дитини повільні, плавні; відсутні різкі ривки, внаслідок чого дитина трьох років хоча й оволодіває навичками бігу, проте фізіологічно ледь відриває ноги від землі, не може досягти швидкості. Вона інтенсивно опановує лазіння і підлізання, стрибки, метання; у неї розвивається чуття рівноваги, орієнтація в просторі. Найулюбленішими стають рухові дії з м'ячем: дитина його прокочує, кидає, підкидає; проте ловити його їй досить складно внаслідок недостатньої координації рухів рук. На відміну від попередніх етапів, малюк виявляє здатність на певний час стримати свої дії і бажання. Розвиваються м'язи, відповідальні за діяльність тонких рухів пальців рук; поліпшується орієнтація в просторі; дитині легше зберігати стійкість положення свого тіла, дотримуватися темпу руху. Зростлі моторні можливості забезпечують адаптацію дитини до умов зовнішнього середовища, сприяють формуванню навичок самостійності. Орієнтовний розподіл часу на процеси життєдіяльності дітей від двох до трьох років протягом дня подано нижче.

Процеси життєдіяльності	Години 2 роки – 3 роки
<i>Вдома</i> Підйом, ранковий туалет, спілкування, ігри	7.00–7.30
<i>У дошкільному закладі</i> Прийом дітей, огляд, ігри, спілкування	до 8.00
Ранкова гімнастика	7.50–7.55
Сніданок	8.00–8.30
Предметна та ігрова діяльність	8.30–9.00
Заняття 1 (по підгрупах та індивідуальні)	9.00–9.15 9.15–9.30
Прогулянка	9.30–11.30
Повернення з прогулянки, водні процедури	11.30–12.00
Обід	12.00–12.30
Сон	12.30–15.00
Поступовий підйом, оздоровчі та гігієнічні процедури	15.00–15.30
Полуденок	15.30–16.00
Заняття 2 (по підгрупах та індивідуальні), ігри	16.10–16.25 16.25–16.40
Прогулянка	17.00–19.00

Змістом фізичного розвитку на третьому році життя є збереження та розвиток здоров'я, виховання позитивного ставлення до здорового способу життя, формування моторних умінь і навичок, розвиток культури харчової поведінки, гігієнічних навичок, елементарних навичок безпечної життєдіяльності. Динаміка змін зазначених параметрів фізичного розвитку на третьому році життя є такою:

ПЕРШЕ ПІВРІЧЧЯ ТРЕТЬОГО РОКУ ЖИТТЯ

Зміст фізичного розвитку

Стан здоров'я та спосіб життя. Дитина двох з половиною років вже володіє певним досвідом радісних та неприємних переживань, пов'язаних зі станом її здоров'я. Вміння оперувати не лише теперішнім, а й минулим часом, пригадувати, як нещодавно вона лежала в ліжку, приймала несмачні ліки, погано себе почувала, сприяють формуванню елементів здорового способу життя. Малюк починає розуміти важливість для доброго самопочуття рухливості, повноцінного сну, загартовувальних процедур, свіжого повітря. Він прагне виглядати витривалішим, починає пишатися тим, що може певний час пройти пішки, не проситися на руки, зачекати, поки йому дадуть їсти чи пити. У дитини з'являється відчуття радості від м'язової активності; вона хвалиться тим, що весела, не плаче, не капризує. З інтересом спостерігає за спортсменами, дорослими, які виконують фізичні вправи, бігають, плавають, стрибають; прагне наслідувати бачене. Як правило, вона перебуває у доброму гуморі, часто всміхається, залюбки грається та займається цікавими для неї видами діяльності (малює, будує, розглядає книжки тощо), спокійно засинає і просинається; вдень спить протягом 2,5–3 годин. Може інформувати дорослих про власне нездужання; показати, де у неї болить; здатна виконувати вимоги дорослих щодо лікування та режиму життєдіяльності. Дитина здатна виявити співчуття близьким, які хворіють, травмувалися, відчувають біль.

Розвиток рухів

М'язово-моторна діяльність

Ходьба: дитина пересувається звичайною ходьбою по колу, "ланцюжком", тримаючись за руки; ходить з однолітками парою по колу, тримаючись за руки; переходить від ходьби до бігу та від бігу до ходьби.

Рівновага: малюк може ходити по доріжці довжиною до 2–3 м та шириною 20–30 см; ходить по шнуру (що лежить прямо, по колу, зигзагом).

Біг: дитина біжить до дорослого (батька, педагога) і від нього до предметів; біжить за предметами (м'яч, що котиться); біжить зграйкою за дорослим до 10 м; може бігти в різних напрямках, не нашттовхуючись на інших дітей.

Повзання та лазіння: дитина перелізає через колоду, лаву; повзає в упорі стоячи на колінах та кистях рук в різних напрямках, до предмета 3–5 м; підлізає під мотузку, дугу заввишки 40–30 см; пролізає в обруч.

Котимо, кидаємо, ловимо: малюк здатний котити м'яч двома й однією рукою з положення сидячи та стоячи дорослому (батьку, педагогу); разом з однолітком котять м'яч один одному з відстані 1–1,5 м; прокочує м'яч під дугою на відстані до 1 м по доріжці, дощці, покладеній на підлогу; збиває предмети (кубики, кеглі); кидає м'яч вперед двома руками (знизу, від грудей, з-за голови).

Стрибки: дитина підстрибує на місці на обох ногах, як зайчик, м'ячик; стрибає на двох ногах з просуванням уперед; підстрибує з діставанням предметів, що знаходяться на рівні піднятої руки, згодом на 10 см вище.

Культура харчової поведінки. На початку третього року життя дитина добре знає своє місце за столом, орієнтується у часі споживання їжі, має свої переваги, улюблені та нелюбі страви; виявляє своє ставлення мімікою, жестами, словами. Формує дорослому свої бажання, намагається їх обґрунтувати простими реченнями. Розрізняє сніданок, обід, полудне-

нок та вечерю, знає, коли їй належить з'їсти більше їжі. Якщо дорослі харчують дитину різноманітно, враховують її потреби і смаки, організують харчування у чітко визначений час, дотримуються поступовості у залученні малюка до цього процесу, дитина охоче сідає за стіл, їсть з апетитом. Залучення дітей до сервіровки столу та прибирання зі столу після їжі, до виконання посильних доручень (принести серветки, тарілку, чашку; віднести їх) піднімає тонус малюка, позитивно налаштовує на процес споживання їжі. Більшість дітей, яким близько двох з половиною років, їдять самостійно, акуратно та не поспішаючи, добре пережовують їжу закритим ротом; тримають ложку у правій руці, користуються серветкою, з великим задоволенням беруть участь у сервіровці столу, прибирають після їжі, дякують за неї (як правило, після нагадування дорослого).

Гігієнічні навички. У першій половині третього року життя активно формуються культурно-гігієнічні дії: дитина вже спроможна мити руки та обличчя, не розбризкуючи воду; користуватися милом, насухо витирати руки та обличчя рушником, за потреби – користуватися носовичком, розчісуватися, щоденно чистити зуби. Вона намагається мити себе губкою; може самостійно одягатися та роздягатися у певній послідовності, усуває ознаки забруднення; складає свої речі, виявляючи при цьому неабияку старанність. Удосконалюються навички самообслуговування: наслідуючи дорослого, малюк все частіше прагне до самостійності під час їжі, вдягання-роздягання, виконання нескладних доручень, намаганні поводитися акуратно. На третьому році життя дитина усвідомлює свою статеву належність, знає основні правила догляду за чистотою свого тіла, статевих органів.

Навички безпечної життєдіяльності. Дитина, якій два – два з половиною роки, рухлива, допитлива, відчуває свої зрослі можливості, прагне продемонструвати їх іншим. При цьому досвід встановлення причинно-наслідкових зв'язків у неї поки що обмежений. Це часто спричиняє необдумані вчинки як у межах житла, так і в оточуючому довіллі: малюк намагається зістрибнути з високих предметів; надміру швидко бігає; зухвало поводить із свійськими та дикими тваринами; зриває невідомі рослини; необережно поводить біля водойми; виявляє підвищений інтерес до вогню та предметів, які колються, ріжуться. Якщо дорослий поверне енергію малюка у конструктивне русло, поступово вироблятиме навички обережного поводження, залучатиме до спільного ознайомлення з небезпечним, наочно демонструватиме йому можливі наслідки невваженої поведінки, разом з ним вивчатиме особливості та ознаки небезпечного, вправлятиме у дотриманні елементарних правил безпечної поведінки, привчатиме дитину звертатися по допомогу, схвалюватиме конструктивні наміри та доцільні вчинки – це виступатиме передумовою формування у малюка установки та звички поводитися обачливо.

Завдання фізичного розвитку

Створювати сприятливі умови для фізичного розвитку дитини в межах житла та за його межами. Прищеплювати дитині позитивне ставлення до здорового способу життя у різних його проявах. Підтримувати позитивне самопочуття, хороший настрій дитини, відчуття м'язової радості. Заохочувати бажання усміхатися, не капризувати; попереджувати ймовірні прояви неврозів. Вправляти в умінні розпізнавати ознаки нездужання, повідомляти про них дорослих. Сприяти повноцінному відпочинку дитини вдень і вночі. Культивувати радісні чекання дитиною загартовувальних та гігієнічних процедур; схвалювати малюка за терпіння та намагання бути охайним. Розширювати простір для розвитку рухової активності дитини, заохочувати її до виконання різноманітних рухів, вправ, участі в іграх. Вправляти в умінні культурно поводитися під час споживання їжі, долучати дитину до підготовчих дій, пов'язаних з харчуванням. Виховувати елементи статево-рольової поведінки, позитивне ставлення дитини до своєї статевої належності. Формувати навички безпечної життєдіяльності.

Організація життєдіяльності

Повноцінний фізичний розвиток дитини двох з половиною років передбачає врахування батьками та педагогами особливостей, характерних для дитини вказаного віку: її зрослої самостійності, прагнення продемонструвати іншим людям свої можливості, вміння *порівнювати* себе з оточуючими, вдосконалення вмінь використовувати різноманітні знаряддя тощо. Все це передбачає створення в умовах сім'ї та ДНЗ дещо відмінних від попередніх умов. Дорослі мають розширити територію, на якій малюк може більш-менш вільно пересуватися, оснастити її відповідним віку інвентарем. Якщо площа житлового приміщення цього не дозволяє, доцільно використати з цієї метою рівну галявину або безпечне, затишне місце у дворі, на майданчику, у сквері. Важливо, щоб дорослі усвідомлювали, що слід запрошувати малюка до виконання необхідних для розвитку його моторики рухів, робити їх в його очах привабливими, а не наполягати на виконанні і, тим більше, не висміювати та карати його за недосконалість. Слід створити доброзичливу атмосферу, яка б засвідчувала підтримку дорослим малюка, демонструвала йому надійність батьків та педагогів, заохочувала його спробувати виконати ту чи іншу фізичну вправу навіть за умови невдалих попередніх спроб. Спокійний сон на свіжому повітрі (або при відкритому вікні); повноцінне харчування, засноване на врахуванні пріоритетів та бажань малюка; вироблення в нього звички до виконання необхідних гігієнічних та загартовувальних процедур – важливі умови його різнобічного фізичного розвитку. Важливу роль у фізичному вихованні дитини відіграє звичний спосіб життя батьків та педагогів, за яким дитина щоденно спостерігає і на який орієнтується як на зразок. Увагу слід приділити культурі поведінки дитини під час споживання їжі та пов'язаних із нею підготовчих та заключних процедур. У віці двох з половиною років малюк може допомагати накривати на стіл та дещо прибирати з нього після завершення прийому їжі; їсти самостійно, більш-менш акуратно, користуватися серветкою, а в разі необхідності носовичком. Оскільки кожна дитина має свою статеву належність, батьки й педагоги мають потурбуватися про своєчасне прищеплення їй відповідних статі правил догляду за тілом, елементів статево-рольової поведінки, радісного відчуття своєї належності до групи дівчаток або хлопчиків. Особливе місце у фізичному вихованні малюка посідає розвиток у нього елементарних форм безпечної життєдіяльності. Батьки та педагоги мають не лише роз'яснювати дитині, як правильно поводитися з вогнем, на воді, на льоду, з тим, що колеться, ріжеться, кусає, жалить, але й доступно, *наочно* демонструвати їй як еталони поведінки, так і ймовірні наслідки неправильного поводження. При цьому важливо не залякувати малюка, не карати його, а налаштовувати на доцільність зважених вчинків, на звичку шукати допомоги в дорослого; перепитувати, перш ніж щось робити з невідомими речами та у нових умовах життя.

Показники фізичного розвитку:

- виявляє інтерес до здорового способу життя дорослих; помічає його прояви в житті, на екрані телевізора;
- перебуває малюк переважно у доброму гуморі; рідко плаче, капризує, нервується; може займати себе сам протягом значного часу;
- орієнтується в ознаках нездоров'я; може повідомити дорослому про нездужання, показати місце локалізації болю;
- спокійно засинає, спить та просинається (вдень та вночі);
- позитивно ставиться до загартовувальних та більшості гігієнічних процедур; усвідомлює їх значущість для здоров'я;

- культурно поводить під час споживання їжі; намагається бути самостійним і акуратним; чекає визнання дорослими цих чеснот;
- володіє основними рухами (ходьбою, бігом, вмінням тримати рівновагу, повзанням, лазінням, коченням, киданням, стрибками);
- орієнтується в елементарних правилах безпечної поведінки; час від часу виявляє найпростіші форми обачливості; пишається своєю умілістю.

ДРУГЕ ПІВРІЧЧЯ ТРЕТЬОГО РОКУ ЖИТТЯ

Вікові можливості

Трирічна дитина вправна, значно врівноваженіша, працездатніша. Виразнішим стає взаємозв'язок її фізичного та психічного розвитку. Дитина вільно володіє ходьбою, бігає, стрибає, самостійно піднімається і спускається по сходах, залазить і підлазить, кидає м'яч. Вона освоює значно ширший, ніж раніше, простір; за власним бажанням може наблизитися до того, що її зацікавило, обстежити, запитати про нього в дорослого, використати за призначенням. Дитина добре утримує рівновагу, кидає предмети в ціль, виявляє самостійність і наполегливість при виконанні різноманітних фізичних дій. Вона стає все витривалішою: може певний час побути без їжі, води; пройти невелику дистанцію пішки, не проситися на руки. Вона активна, добре орієнтується в найближчому довкіллі, володіє культурно-гігієнічними навичками та вмінням поводитися під час споживання їжі, має елементарні уявлення про правила безпечної поведінки в нових умовах та правильне поводження з небезпечними предметами. Трирічний малюк орієнтується в найпростіших показниках здоров'я і хвороби; може повідомити про нездужання дорослому, звертається до нього по допомогу в разі необхідності; знає свою статеву належність та основні вимоги до статево-рольової поведінки. У віці трьох років дитина разом з дорослим починає гойдатися на гойдалці, скочуватися з гірки на санчатах, робить спроби ходити на лижах, оволодіває їздою на триколісному велосипеді, освоює деякі рухи у водному середовищі. Дитина рухлива, оптимістична, готова освоювати все ширший простір, характеризується високою потребою у нових враженнях та зростою самостійністю.

Зміст фізичного розвитку

Стан здоров'я та спосіб життя. Дитина придивляється до способу життя своїх рідних, близьких і знайомих; має елементарне уявлення про здоровий спосіб життя: може вказати на дорослих, які займаються спортом, добре плавають, бігають, стрибають, не бояться холоду, їздять на велосипеді тощо. Наслідуючи дії дорослих, дитина бере участь у загартовувальних процедурах (ходить босоніж по килиму, вологій доріжці; обтирає ноги та тіло сухим та вологим рушником; тупцює у ванночці з морською водою, на дні якої знаходиться дрібна галька діаметром до 1 см; обливає ноги водою, температуру якої дорослі поступово знижують з $+30^{\circ}$ до $+16^{\circ}\text{C}$, та водою контрастних температур; купається у басейні та відкритих водоймах у безвітряну погоду при температурі повітря $+25^{\circ}\text{C}$ і температурі води $+23^{\circ}\text{C}$ тощо). Малюк бадьорий, оптимістично налаштований, усміхнений, врівноважений; рідко плаче, капризує, поводить неврівноважено, імпульсивно. Спокійно спить, з апетитом їсть, рідко хворіє. Може інформувати дорослих про власне нездужання, показати, де у нього болить, здатний виконувати вимоги дорослих щодо лікування. Трирічна дитина виявляє співчуття близьким, які хворіють, травмувалися, коли їм боляче або недобре.

*Розвиток рухів***М'язово-моторна діяльність**

Ходьба: Пересувається звичайною ходьбою, змінюючи напрям; ходить, обходячи предмети, приставними кроками вперед, у боки; виконує імітаційні види ходьби (як курочка, курчатко, слоник, конячка, мишка).

Рівновага: Дитина переступає через перешкоди (кубики, палицю або шнур) висотою до 25–30 см, з обруча в обруч, з цеглинки на цеглинку; ходить по лаві, колоді; повільно кружляє на місці.

Біг: Малюк бігає у колоні з однолітками невеликими групами і всією групою; по доріжці шириною 35–25 см, з предметами (ляльки, стрічки). Біг у середньому темпі 20–30 сек, у повільному 30–50 сек.

Повзання та лазіння: Дитина повзає по доріжці між двома паралельними лініями (як жучок, собачка, кішечка, ведмедик з супроводом звуковимовою). Лазить приставним кроком по драбині (до 1,5 м), похилій дошці (один кінець піднятий на висоту 20 см), гімнастичній стінці довільним способом.

Кочення, кидання, ловіння: Кидає маленький м'яч однією рукою (правою чи лівою) на дальність; кидає великий м'яч дорослому (батькам, педагогу) та ловить його з відстані до 1 м; перекидає маленький м'яч однією рукою (правою і лівою) через мотузку на рівні грудей, голови; згодом вище голови; кидає предмети правою та лівою рукою в горизонтальну ціль; великий м'яч обома руками знизу – в горизонтальну ціль; маленький м'яч – у вертикальну ціль, що знаходиться на рівні очей, з відстані до 1 м.

Стрибки: Перестрибує через лінію, мотузку, палицю, що лежать на підлозі; через дві паралельні лінії (відстань 10–30 см); стрибає в довжину з місця, відштовхуючись двома ногами; зістрибує з предметів (куб, лава) заввишки 10–15 см.

Загальнорозвивальні вправи

Вправління рук і плечового поясу: Дитина піднімає руки вперед, вгору, в сторони, опускає вниз, згинає і розгинає перед грудьми, розводить їх в сторони, відводить назад за спину. Плескає в долоні над головою; розмахує руками вперед-назад (з положення руки вниз); виконує махи над головою і перед собою; стискає і розпрямляє пальці рук.

Гнучкість тулуба: Повертає тулуб вправо і вліво; нахиляє тулуб вперед (стоячи), в сторони; випрямляє тулуб. Повертає тулуб вправо, вліво; (лежачи на спині) по чергово піднімає і опускає ноги; рухає одночасно руками й ногами. Сідає на п'ятки і піднімається (стоячи на колінах). Перевертається зі спини на бік, на живіт (в положенні лежачи).

Міцність ніг: Дитина ходить на місці; робить кроки вперед, в сторони, назад; присідає, тримаючись за опору; згинає і розгинає одну ногу в коліні, стоячи на другій; піднімається на носки; виставляє ноги вперед на п'ятку; ворушить пальцями, згинає і розгинає стопу; ритмічно присідає і випрямляє ноги.

Шиккування та перешиковування: Дитина разом з однолітками шикуються в коло підгрупами, всією групою за допомогою дорослого (батька, педагога); одна за одною в колону; шикуються парами.

Залучення до спорту: Спільно з дорослим малюк гойдається на гойдалці; катається на триколісному велосипеді та санчатах по прямій; з'їжджає на санчатах з гірки; ходить на лижах; освоює водне середовище (плескається у воді, занурюється в неї, ковзає по воді; лежить у воді на грудях та спині, рухаючи руками й ногами; пробує плавати з надувними іграшками).

Культура харчової поведінки. Трирічний малюк знає, коли настає час сніданку, обіду, полуденку та вечері; охоче допомагає дорослому накривати на стіл, бере посильну участь у прибиранні посуду після закінчення процесу споживання їжі. Знає своє місце за столом, впізнає свій посуд, який уособлює для нього його “Я”, ставить його напроти свого стільця; виявляє незадоволення, коли його посуд (чашку, тарілку, ложку) віддають іншим (наприклад, гостям). Звичка їсти зі своєї тарілки та пити зі своєї чашки виступає важливою запорукою культури поведінки зростаючої особистості. Дитина прагне поводитися за столом самостійно та акуратно: їсть без допомоги дорослого; не квапиться, але й не поспішає надміру; ретельно пережовує їжу із закритим ротом, дмухає на гаряче; намагається не кришити хліб; обережно набирає ложкою суп, прагне донести рідину до рота, не розливши на скатертину; використовує за потребою серветку; без нагадування дорослого дякує за їжу; сама виходить з-за столу, присуває після себе стільчик. Знає, що від споживання фруктів, овочів, м'яса вона зростає, м'язи стають міцнішими, організм – витривалішим. Знає назви основних страв, має серед них улюблені й такі, які їсть з меншим апетитом. Малюк знає, що після вживання їжі не слід стрибати і бігати; грається спокійно, займається улюбленою справою. За дозволом і з допомогою дорослого пробує вимити свою чашку, ложку, тарілку; витирає їх рушничком, ставить на звичне місце.

Гігієнічні навички. Трирічна дитина має уявлення про необхідність дотримання чистоти в приміщенні; утриманні в чистоті свого тіла, волосся, порожнини рота, одягу. Вона любить воду, досить уміло користується милом, рушником, зубною щіткою, гребінцем; знає місце їх знаходження, намагається після використання повернути туди ж. Малюк все частіше, порівнюючи себе з іншими, знаходить те, що потребує миття, чистки, прання, прасування. Робить спроби самостійно випрати свій носовичок, пишається своєю умілістю, радіє його чистоті, чекає від батьків та педагогів схвалення. Дитина помічає та відчуває незручність, якщо забруднить обличчя, руки, одяг; робить спроби вимити обличчя і руки; обтрусити та почистити щіткою для одягу предмети одягу. Якщо це їй не вдається, відчуває незадоволення, звертається по допомогу до дорослого, наполягає, щоб її перевдягли. Малюк все частіше розглядає себе у дзеркалі, коли виглядає охайним, причепуреним, вдягненим у святковий одяг. Він терплячіше ставиться до процедури підстригання волосся та нігтів, усвідомлює їх необхідність, радіє приємним наслідкам не дуже приємних гігієнічних процедур. Дитина володіє елементарними навичками самообслуговування, що засвідчує її особистісне зростання. Вона усвідомлює свою статеву належність, знає і дотримується основних вимог, пов'язаних з доглядом за тілом, обличчям, волоссям, одягом дівчинки та хлопчика. Має уявлення про переваги своєї статі, пишається своєю статевою належністю. Звернення дорослими уваги на акуратність та порядок в усьому створюють передумови для формування у трирічної дитини корисних звичок, пов'язаних з доглядом за своєю зовнішністю, тілом, одягом, житлом.

Навички безпечної життєдіяльності. Вільне пересування, активізація пізнавальної діяльності, зростання самостійності спонукає дитину до все ризикованішої поведінки. Малюк намагається перенести засвоєні раніше практичні уміння у нові життєві ситуації, проте відкриває для себе, що вони не завжди спрацьовують. Це пояснюється нездатністю дитини раннього віку брати до уваги різноманітні чинники та особливості невідомого довкілля, незнайомих об'єктів; обмеженістю можливостей трирічної дитини встановлювати зв'язки між причинами та наслідками. Засновуючись на попередньому досвіді, вона виділяє з-поміж інших ті об'єкти, предмети, речі, людей, з якими в минулому були пов'язані її негативні переживання, травми, біль, хвороба; намагається їх оминати, уникнути контактів з ними. Це засвідчує

появу в неї елементів обережності як запоруки подальшого формування навичок безпечної поведінки. Малюк частіше, ніж колись, звертається за поясненнями з приводу незнайомого до батьків та педагогів; зваженіше поводить себе при зустрічі з новими тваринами, рослинами, колючими та гострими предметами; знає, що вогонь може бути корисним і небезпечним, тримається близько до батьків під час розведення багаття, обережно й здаля кидає у вогонь гілки; має уявлення, що течією води тіло швидко відносить на глибину, намагається знаходитися на малій глибині та поряд з батьками. Малюк знає, що в разі потрапляння у скрутне положення слід звертатися по допомогу (голосно повідомляти про себе, звертатись з проханням до дорослих). Проте, як і раніше, непоодинокі випадки падіння, травм, отруєнь, опіків малюка. Це актуалізує необхідність доступних пояснень, наочних показів та мудрого контролю за його поведінкою з боку дорослої людини.

Завдання фізичного розвитку

Стимулювати інтерес дитини до здорового способу життя дорослих людей, його різноманітних проявів. Забезпечувати умови для охорони та зміцнення стану здоров'я дітей; залучати їх до виконання загартовуючих процедур, формувати культурно-гігієнічні дії, виховувати основи культури поведінки; формувати вміння та навички з ходьби, бігу, лазіння, стрибків, дій з м'ячем; розвивати орієнтацію у просторі; вправляти в умінні узгоджувати дії з дорослим та іншими дітьми; спонукати до вияву наполегливості, цілеспрямованості, самостійності у руховій діяльності. Сприяти засвоєнню дитиною елементарних правил безпечної поведінки у процесі рухової діяльності та в незнайомому довкіллі. Навчати її умінню долати страх; розвивати відчуття обережності під час виконання рухових дій. Заохочувати до взаємодії у руховій діяльності з дітьми, викликати бажання активно діяти у рухливих іграх; розвивати доброзичливі стосунки з дорослими та однолітками. Виховувати культуру харчової поведінки, вміння доглядати за своїм тілом, зовнішністю, одягом, приміщенням житла. Формувати навички самообслуговування, схвалювати намагання дитини самостійно їсти, одягатися, роздягатися; елементарно себе доглядати; повідомляти про незручності та складності дорослому. Сприяти становленню елементарних форм статевої свідомості та поведінки дитини, позитивного ставлення до певної статевої належності.

Організація життєдіяльності

Дорослі забезпечують спокійний денний та нічний сон дитини, що є запорукою її доброго самопочуття в період неспання. Вони провітрюють приміщення, відкривають квартиру, дотримуються доцільного розпорядку дня, піклуються про збалансованість прогулянок, різних видів діяльності, харчування, рухів й відпочинку. Якщо дитина легко збуджується, потребує емоційного й тактильного контакту з дорослим, під час засинання можна посидіти біля неї, розповісти казку, проспівати колискову, погладити, заспокоїти. Дорослі мають враховувати стать дитини, яку фізично розвивають, брати до уваги її психологічні особливості, підкреслювати сильні сторони хлопчиків і дівчаток, привчати до специфічного догляду за своїм тілом, волоссям, одягом. Трирічна дитина легше оволодіватиме різноманітними рухами, якщо батьки та педагоги демонструватимуть їй свою фізичну вправність, прихильність до здорового способу життя. Важливо пам'ятати, що кожна дитина характеризується власним темпом фізичного розвитку, тому її біологічний вік не завжди виступає об'єктивним орієнтиром для визначення фізичних навантажень. Підказкою у виборі оптимальної кількості та складності рухів та дій слугує уважне спостереження дорослого за поведінкою малюка, визначення межі, після якої в нього з'являються втома або капризування. Перевантаження, намагання штучно при-

скорити процес фізичного змушнення, примус, докори небезпечні: вони продукують відразу до занять фізичною культурою, формують недовіру малюка до своїх можливостей та дорослого оточення. Радіючи рухливості та фізичній умілості дитини, її ризикованості, слід пам'ятати, що м'язи її ніг, стопа знаходяться лише на стадії зміцнення та формування, тому непосильні рухові дії можуть призвести до сплюснення стопи, розтягнення зв'язок тощо. Особливу увагу в цьому віці доцільно приділяти вибору взуття для фізичних вправ. Бажано, щоб воно було з натуральної шкіри, з супінатором, підбором. Спортивне обладнання та фізкультурний інвентар розташовується у приміщенні та на майданчиках таким чином, щоб дитина мала до нього вільний доступ. Дорослі створюють безпечні умови для рухової діяльності дитини: відводять для неї просторе місце, розміщують фізкультурні мати біля гімнастичної стінки; килим біля лави тощо; на повітрі турбуються про відсутність небезпечних предметів (скла, каміння, палиць) в межах пересування малюка. З трирічного віку з дітьми щоденно проводиться ранкова гімнастика тривалістю 4–5 хвилин. Вона складається з 3–4 загальнорозвивальних вправ імітаційного характеру, повторюваність яких – 4–5 разів (стрибків – 8–10 разів). Протягом дня дітей слід широко залучати до спільних рухливих ігор, ігрових вправ; спонукати їх доводити розпочату справу до кінця. Заняття з фізичної культури можуть тривати 15–20 хвилин, а ігрові вправи й рухливі ігри на прогулянці – до 35 хвилин. Важливо створювати передумови для формування креативності, стимулювати вияв дитиною сміливості у подоланні невеликих перешкод; надавати їй можливість експериментувати з власними можливостями, шукати нестандартні рішення рухових завдань, отримувати від цього задоволення.

Показники фізичного розвитку:

- має уявлення про здоровий спосіб життя; спостерігає за його проявами у найближчому та віддаленому оточенні; відчуває радість від власного м'язового напруження, своєї рухливості, вправності, доброго самопочуття;
- володіє руховими вміннями та навичками, має оптимальний для трирічного віку досвід м'язово-моторної діяльності, виконання загальнорозвивальних вправ, шиккування та перешиковування, участі в ігрових вправах та іграх, виконанні елементарних спортивних дій;
- орієнтується у можливостях власного організму; знає свою статеву належність, називає її; має уявлення про відповідні їй особливості поведінки та правила догляду за тілом, волоссям, одягом;
- володіє основними навичками культурної поведінки під час споживання їжі, догляду за своїм тілом, зовнішністю, одягом, ігровим куточком житла;
- свідомо наслідує дорослих у рухових діях та імітаційних вправах; ініціює експериментальні дії у подоланні перешкод, переміщенні у просторі; намагається поліпшити результати своїх досягнень; пишається ними;
- періодично виявляє елементи зваженої поведінки; пам'ятає минулий досвід негативної взаємодії з небезпечними предметами, об'єктами природи, людьми; використовує його як орієнтовний у виборі способів дії; починає орієнтуватися у поняттях “корисний”-“шкідливий”, “безпечний”-“небезпечний”;
- намагається дотримуватися норм товариських та доброзичливих взаємовідносин з дітьми та дорослими у руховій діяльності.

ЕМОЦІЙНО-СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК

ПЕРШЕ ПІВРІЧЧЯ ТРЕТЬОГО РОКУ ЖИТТЯ

Вікові можливості

Соціальний розвиток дитини відбувається у двох напрямках: по-перше, засвоєння дитиною правил взаємовідносин людей; по-друге, вправлення у реальній взаємодії із соціальним довкіллям. На третьому році життя дитина вже знає, чого їй чекати від незнайомих дорослих та однолітків, як поводитися щодо них, в якій спосіб налагоджувати з ними контакти. Змінюється характер поведінки малюка, що пояснюється формуванням у нього когнітивних навичок, свідомої слухняності, впевненості у своїх можливостях, орієнтації на моральні норми, вміння стримувати свою агресивність, поводитися самостійно, займати себе, проявляти елементи творчості. Дитина ставить різноманітні запитання ("Що?", "Чому?", "Як?"), домагається від дорослого відповідей на них, виявляє допитливість, дослідницьку активність. У неї формується первинна статева ідентифікація: дитина усвідомлює та приймає свою статеву належність, виявляє інтерес до поведінки, яка відповідає чоловічій та жіночій статі, правильно розрізняє стать оточуючих людей; знає, що залежно від неї до людини висувають різні вимоги. Складаються нові види продуктивної діяльності – малювання, ліпка, конструювання. Виникає *рольова гра*, у якій дитина відтворює суспільні відносини та трудові функції, задовольняє свою основну соціальну потребу – прагнення до спілкування та спільного життя з дорослими. Малюк, якому виповнилося два з половиною роки, оволодіває можливістю виконувати без допомоги дорослого різноманітні предметні дії, засвоювати найпростіші навички самообслуговування. Щодо дорослих він час від часу виявляє впертість та негативізм, демонструючи тим самим свої зрослі можливості, заявляючи тезою "Я сам!" про себе як особистість. Відокремлення себе від інших людей, усвідомлення своїх зрослих можливостей приводить до появи нового ставлення дитини до людського довкілля та самої себе, що позначається на характері її поведінки у ході ознайомлення з навколишнім соціальним довкіллям, своєю зовнішністю, якостями, можливостями; у налагодженні спілкуванні з дорослими та однолітками та спільної з ними діяльності. У дитини починає складатися власний ритм життя, формуватися свій стиль діяльності, проявлятися натура (характер), вона поводить себе впевненіше, починає активно втручатися у життя дорослих, усвідомлює рольові відносини найближчого оточення і своє місце в них. Поступово вона починає розрізняти "я" і "ти", "моє", "твоє" і "наше". Якщо на початку третього року малюк, говорячи про себе, використовує власне ім'я, то у два з половиною роки він у більшості випадків починає використовувати займенник "я". Дитина використовує його для задоволення своїх потреб, часто вдаючись до форми "Я хочу!". Нові можливості призводять до конфліктів дитини з власними схильностями та бажаннями інших, стають причиною появи *перших мук вибору*.

Зміст емоційно-соціального розвитку

Знайомство з оточуючими людьми. Дитина усвідомлює різницю між живими істотами та неживими предметами; знає, що людей від предметів відрізняє здатність рухатися, діяти, виявляти почуття. Вона володіє первинними уявленнями про людські відносини, орієнтується в їх ієрархії та характері. Малюк диференціює рідних, близьких, знайомих і незнайомих

людей, по-різному до них ставиться; виділяє людей за ознакою статевої належності та віку; орієнтується у їхній професії (лікар, продавець, водій тощо); виявляє інтерес до різних видів діяльності дорослих. Дитина починає порівнювати себе з дорослими, хоче бути такою, як вони. Здатність до зорової орієнтації сприяє формуванню уміння здійснювати зоровий вибір за зразком. Дитина орієнтується спочатку на форму, потім – на розмір, далі – на колір. Вона не лише впізнає знайомі предмети, а й розуміє, що існує багато предметів з однаковими властивостями. Поводиться вправно у світі звичних предметів та людей.

Усвідомлення себе. Дитина добре засвоює свою статеву належність, власне ім'я, ідентифікує себе з ним, не уявляє себе поза ним. Вона виявляє інтерес до інших дітей та героїв літературних творів, які мають таке саме ім'я. Все, що стосується її імені, набуває для неї особистісного смислу. Дитина усвідомлює себе як окрему людину, яка не змінюється зі зміною ситуації, має свої бажання, які можуть не збігатися з бажаннями інших. Малюк впізнає себе на фотографії та у фільмі, проте говорить про себе, мовби там зображений інший він ("той Сергійко"). Дитина здатна чинити опір тому, хто її ображає, відбирає іграшку; у різний спосіб утверджується у відчутті своєї власності. Вона розглядає та підглядає на себе у дзеркало з різних боків, коли відчуває значущість моменту, пов'язує з ним зміни у своєму зовнішньому вигляді або самопочутті, хоче утвердитися в цьому (вдягнена в святкове вбрання, підстрижена, сміється, плаче, розповідає вірш, подобається іншим тощо). Так вона одержує різноманітну інформацію про саму себе, яка важлива для становлення образу-Я. Проте головним дзеркалом для неї виступають значущі дорослі: саме від них вона дізнається про свої якості, здібності, вміння. Для розвитку її самосвідомості важливе те відображення, яке повертається до неї від матері, інших членів родини, педагогів. Саме тому малюк пильно вдивляється у вираз обличчя значущих дорослих, прислухається до тональності голосів та змісту оцінних суджень, аналізує їхні вчинки як наслідок своєї поведінки чи діяльності. Оцінки дорослих формують думку дитини про себе як індивідуальність та соціальну істоту.

Емоції та почуття. Можливості регулювати свою поведінку вкрай обмежені, дитині важко втриматися від задоволення бажання, що виникло, виконати непривабливу для неї дію. Розвивається домагання визнання дорослим чеснот та досягнень; воно перетворюється на потребу, яка визначає успішність емоційно-соціального розвитку. Малюк починає виявляти почуття гордості, демонструє оточуючим свої вміння; робить спроби відстояти свою гідність, якщо його несправедливо образили. Окремі діти у віці двох з половиною років можуть переживати почуття сорому у випадках, коли їхні дії не виправдовують чекань дорослого або не схвалюються ними. Дитина чутлива до схвалення, ніжності, заборони й покарань дорослих. Усвідомлюючи емоційний стан рідних і близьких людей, вона відгукується на нього: намагається заспокоїти, обняти, поцілувати, віддати свою іграшку. Це засвідчує, що вона здатна пригадати свої попередні емоційні відчуття, впізнати їх і вчинити згідно зі своїм власним досвідом. З'являється нове відчуття – вагання, пов'язане із зародженням прагнення та здатності здійснювати елементарні самостійні вибори, приймати найпростіші рішення, самовизначатися. Удосконалюється вміння здійснювати найпростіший контроль: у присутності сторонніх стримуватися від плачу, проявів імпульсивності, вияву незадоволення. Домінує позитивне самопочуття, хороший настрій, весела міміка.

Навички соціально-моральної поведінки. Дитина орієнтується в елементарних моральних нормах і цінностях, диференціює соціально неприйнятне та схвалюване, наслідує моделі поведінки рідних дорослих. Важливим показником її соціалізації є здатність відмовитися від

чогось на прохання рідних дорослих, яка базується на довірливому ставленні до них. Дитина оволодіває умінням підкорятися правилам, утримуватися від руйнівних дій, не відволікатися на стороннє, виявляти елементарну наполегливість та організованість, здатність відстрочити одержання бажаного.

Спілкування та спільна діяльність. Дитина охоче грається не лише з дорослими, але й з однолітками, виявляє довіру і прихильність до певних дітей, починає ділитися з ними іграшками за власним бажанням. Вона розмовляє з дорослими та однолітками, адекватно реагує на їхні дії та пропозиції короткими висловлюваннями, проте бажання спілкуватися переважає обсяг мовлення. У неї формується вміння слухати інших та запитувати про те, що її зацікавило. Дитина третього року життя починає прислуховуватися до думки іншої людини; усвідомлює, що її власна може відрізнитися від неї. Проте їй важко віддати перевагу точці зору іншої людини, вона сконцентрована на власній.

Завдання розвитку

Створювати сприятливі умови для розширення уявлень дитини про соціальне довкілля, освоєння правил взаємовідносин з оточуючими людьми. Стимулювати самостійну активність дитини, здатність елементарно самовизначитись, робити вибір. Підтримувати інтерес до себе, уміння порівнювати себе з дорослими та однолітками; формувати елементарний образ-Я, сприяти становленню статевої ідентифікації. Виховувати свідому слухняність та почуття впевненості у своїх можливостях. Задовольняти пізнавальну активність дитини, пов'язану з діяльністю людей та власними можливостями. Вправляти малюка у навичках із самообслуговування та соціальної поведінки. Прищеплювати елементарні уміння з допомогою дорослого орієнтуватися у новому людському довкіллі, пристосовуватися до незвичних умов життя, знаходити предмет свого інтересу. Розширювати можливості для вияву дитиною елементарної наполегливості, цілеспрямованості, вправності. Схвалювати її турботу про інших, прагнення допомогти дорослому, поділитися з однолітками. Збагачувати ділове та особистісне спілкування з дитиною, пропонувати їй для засвоєння модель гуманного ставлення до партнера по спільній діяльності.

Організація життєдіяльності

Батьки й педагоги розширюють ступені свободи дитини третього року життя, висловлюють довіру її можливостям, використовують по відношенню до неї позитивні оцінки, сприяють розвитку її самоповаги та формуванню впевненості у своїх силах. Спілкуючись з дитиною, дорослі пам'ятають, що провідним видом її діяльності є предметно-практична. Вони організують спільні з нею рольові ігри та заняття, створюють нескладні проблемні ситуації, які вимагають від дитини самостійного або з допомогою дорослого розв'язання різного роду соціально-моральних завдань. Звертаючи увагу дитини на різних людей (рідних – чужих, чоловіків – жінок, старих – молодих – дітей, лагідних – сердитих тощо), батьки й педагоги час від часу запитують її: "Хто це?", "Чим на тебе схожий (несхожий)?", "Чи подобається тобі? Чому?", "Ця людина лікар (водій)?" Цим самим привертається увага малюка не лише до зовнішньої привабливості – непривабливості людей, але й до інших важливих характеристик, пов'язаних з їхнім віком, статевою належністю, родом занять тощо. Організуючи життя та діяльність дитини, дорослі виходять з розуміння того, що основною потребою дитини третього року життя є потреба у *спілкуванні та спільній з дорослими діяльності*, яка має задовольнятися не лише з допомогою пестощів, ласкавих звернень, фізичних контактів (поцілунків, погладжувань, тримання на колінах та плечах тощо), а завдяки спільним продуктивним діям, результатом яких

має бути матеріалізований продукт спільної праці. Батьки та вихователі у ході предметної та ігрової діяльності вправляють малюка в умінні культурно звертатися, просити, дякувати, вислуховувати прохання та пояснення, запитувати, заявляти про свої бажання, вибачатися тощо. Варто приділити увагу розвитку емоційної сприйнятливості малюка, формуванню у нього вміння розпізнавати та адекватно реагувати на прояви іншими людьми радості, гніву, смутку; не залишатися “глухим”, байдужим. Заохочувати та підтримувати прояви дитиною перших проявів гордості, найпростіших форм самоповаги як запоруки особистісного розвитку. У сім’ї та ДНЗ у різних життєвих ситуаціях дорослому слід чітко визначати межі соціально прийнятної та схвалюваної поведінки: знання дитиною моральних правил, залежностей між подіями викликає в неї відчуття впорядкованості та передбачуваності оточуючого світу, а отже, почуття захищеності та безпеки.

Показники емоційно-соціального розвитку:

- виявляє інтерес до життя та діяльності людей; диференціює їх за ознаками спорідненості, віком та статевою належністю;
- диференціює “своїх” та “чужих”; поводить розкуто у присутності перших, стримано – серед останніх;
- орієнтується у стані іншої людини; може співчувати, пожаліти, поділитися, допомогти;
- знає елементарні правила, які регулюють взаємовідносини людей; орієнтується на найпростіші моральні норми поведінки; проявляє свідому слухняність; може відмовитися від чогось на прохання дорослого;
- впізнає себе на фотографії та у фільмі як “себе другого”; розглядає себе у дзеркалі в різних життєвих ситуаціях; вивчає реакції значущих дорослих на свою поведінку;
- знає свою статевою належність, порівнює себе з представниками своєї та протилежної статі; має уявлення про найпростіші форми статево-рольової поведінки;
- заявляє про себе оточуючим (“Я сам!”), домагається розширення ступеня своєї свободи; пробує елементарно самовизначатися, робити самостійні вибори; виявляє елементарні самостійність, цілеспрямованість, наполегливість;
- робить спроби чинити опір кривднику;
- володіє найпростішими формами культурного звернення до оточуючих людей; знає, як підтримати спілкування та спільну діяльність з приємними дорослими та однолітками.

ДРУГЕ ПІВРІЧЧЯ ТРЕТЬОГО РОКУ ЖИТТЯ

Вікові можливості

У кінці третього року життя більшість дітей оперує займенником “я”, у різний спосіб демонструє дорослим свою незалежність. Малюк виявляє нове ставлення до дорослого: порівнює себе з ним, прагне поводитися, як він, починає наслідувати його дії, намагається реалізувати своє прагнення “бути дорослим”, демонструє свою самостійність, протиставляє свої бажання вимогам дорослого. Частішають такі прояви поведінки, як прагнення до результативної діяльності, демонстрації свого успіху, намагання перебільшити власне досягнення і знецінити неуспіх, домагання визнання авторитетною людиною, підвищена образливість у відповідь на стриману реакцію дорослого; різного роду протести, норовистість, прагнення до деспотичного управління рідними дорослими, вихваляння, емоційні спалахи через дрібниці. Основними “пусковими” механізмами кризи трьох років виступають: відок-

ремлення дитиною себе від оточуючих та порівняння себе з іншими людьми. Важливим новоутворенням трьох років є *почуття гордості*, вкрай важливе для особистісного зростання дитини раннього віку. Завдяки тому, що протягом третього року життя зароджується здатність приймати елементарні самостійні рішення, дорослі є свідками того, як дитина мучиться, здійснюючи власний вибір. Ще не один рік ця здатність формуватиметься. Поки що вона дається малюкові важко: він ще не може передбачити наслідків своїх рішень; не знає, які бажання суперечать або виключають інші; не розуміє, що вибір одного означає відмову від іншого. Трирічний малюк розглядає світ крізь призму своєї індивідуальної позиції, відчуває себе його центром. Він намагається заволодіти всім, що йому сподобалося, часто виявляє владолюбну, власницьку поведінку; відчуває захоплення відкриттям свого "Я", центрує на власних переживаннях, часто вдається до твердження: "Це моє!". Такий егоцентризм свідчить про усвідомлення дитиною своєї самості, значущості, цінності; він вказує на перехідну стадію розвитку самосвідомості, поза якою неможливе відокремлення "Я" дитини від інших людей. Одні діти переживають цей період спокійніше, інші бурхливіше; дівчатка здебільшого поступливіші за хлопчиків, більшою мірою сприйнятливі до соціальних впливів та залежні від них. Лише між третім та четвертим роками, коли остаточно укріпиться відчуття "Я", дитина у повсякденному досвіді впевниться, що з нею рахуються інші, цінують її, вона позбудеться відчуття своєї винятковості, почне відкривати "Я" інших людей, рахуватися з ним. Найсуттєвішим у цей період є не впертість малюка, а його всепоглинаюче прагнення до *самовизначення*, завдяки якому він і стає особистістю.

Зміст емоційно-соціального розвитку

Знайомство з оточуючими людьми. Трирічна дитина добре орієнтується у "своєму" та "чужому", розуміє різницю між ними, навчається ділитися з іншими. Засвоює, що "свої" речі повертаються їй, а "чужі" їй не належать, ними вона користується певний час. Розглядає, спостерігає за дорослими та однолітками, вибірково наслідує їхні дії. Починає диференціювати людей за ознакою спорідненості, віком, статевою належністю; може назвати основні ознаки. Має свої симпатії та антипатії; виявляє прихильність не лише відносно рідних, але й окремих інших людей (в першу чергу дорослих). Малюк новими очима вдивляється в батьків: якщо раніше він жив у повній згоді з матір'ю, у біосоціальной єдності з нею, то тепер знаходить в ній те, що йому не подобається. Його ставлення може змінитися на протилежне, набути демонстративного забарвлення. Дитина час від часу робить протилежне тому, що просить мати, засвідчуючи тим самим свою індивідуальність, підкреслюючи незалежність від неї. Малюк додає до свого словникового запасу слово "Ні!", з допомогою якого випробовує межу соціально прийнятної, схвалюваної батьками та педагогами поведінки. З педантизмом вимагає від рідних дорослих дотримання заведеного порядку, стежить, щоб він не порушувався, щоб усе робилося "як завжди", без змін. У такий спосіб перевіряється надійність дорослих, непорушність та міцність домашнього світу.

Усвідомлення себе. Вихідне біологічне Я попередніх періодів з переважно тілесними потребами та примітивними формами реагування поступово замінюється іншим Я. Дитина не лише фізично, але й психологічно відокремлює себе від оточуючих. Наслідком цього є вияви впертості, негативізму, протестів проти намагань дорослого обмежити її самостійність; прагнення досягати результатів власними силами. У трирічній дитини сильне самовідчуття і бажання незалежності, вона усвідомлює себе як істоту спроможну, вправну. Під впливом дорослих у неї формується елементарна самооцінка, виникає почуття гордості за власні досягнення та якості. Основну частину звернень до дорослого становлять очікування дитиною

оцінки ним процесу та результату її діяльності, поведінки, якостей. Трирічний малюк формулює свої бажання, домагається їх задоволення, у різний спосіб самостверджується, привертає до себе увагу значущих людей. Свідомо оцінює дії дорослих, зіставляє їх із засвоєними нормами і правилами. Оперує займенниками “я”, “моє”, ”ти”. “ми”. Під час ігор може розмовляти сам з собою. У дитини трирічного віку з’являються уявлення про свої думки і почуття. Вона сама визначає мету дій, вербалізує її, долає незначні перешкоди на шляху до мети, елементарно контролює та регулює свою активність, цікавиться результатами своїх дій. Формується елементарний самоконтроль. Малюк починає усвідомлювати важливість для нього території власного “Я”: відстоює право на власне місце за столом, свій посуд, одяг, іграшки, ліжко тощо. Називає частини свого тіла (голова, шия, руки, ноги, живіт, обличчя); визначає свою статеву належність (дівчинка, хлопчик).

Емоції та почуття. Дитина діє під впливом почуттів і бажань, вони визначають характер її поведінки. Її увагу легко привернути й відвернути. Урізноманітнюються емоції та форми їх вияву: малюк дивується, радіє, захоплюється, ображається, боїться, заздрить, ревнує, жаліє тощо. Емоційне життя стає змістовнішим: ускладнюються почуття і бажання, пов’язані з предметною діяльністю (дитина переживає задоволення результатами, засмучується від невдач, радіє схваленню її досягнень); визначенішим стає ставлення до дорослих та однопітків (малюк відчуває симпатію, антипатію, страх, співчуття, прихильність). У трирічній дитини обмежене розуміння фізичних та емоційних відчуттів інших людей, вона погано усвідомлює, що їм погано, боляче. Нерідко виявляє незадоволення, капризує, вередує, плаче, кричить, наполягаючи на своєму, демонструючи іншим своє “Я”. Дитині поки що важко управляти своїми переживаннями, ховати їх від інших; вона реагує на все безпосередньо, гостро переживає образу та несправедливість, бурхливо радіє. Поступово розвиваються почуття прихильності, співчуття, симпатії. Дитина трьох років ще не може означити словом свої бажання, наміри, плани, ставлення, почуття, стани; вона виявляє їх мімікою, жестами, діями, адресованими іншим. У зв’язку з укріпленням самосвідомості починає інакше реагувати на почуття і переживання інших людей: вона не заражається емоційним станом рідних та близьких людей, як це було раніше, а відчуває співчуття, намагається допомогти та втішити.

Навички соціально-моральної поведінки. Дитина володіє знаннями основних моральних правил і вимог; орієнтується у поняттях “добре” і “погано”; прагне виглядати “хорошою”, вчиняти “як треба”, “як вимагають”; очікує за прояви моральної поведінки схвалення. Формуються навички поведінки в небезпечних ситуаціях (вміє правильно переходити вулицю, користуватися деякими гострими предметами, поводитися з вогнем у присутності дорослого). Дитина усвідомлює, що її поведінка може спричинити біль та смуток іншої людини (не слід розмахувати палицею, кидати каміння тощо). Допомагає дорослому, виявляє чуйність щодо рідних і близьких, може поділитися, протягом певного часу зачекати, бути терплячою. Дитину можна переконати у виконанні необхідного. Плується з виконанням вимог дорослого, якщо вони складаються з двох частин (“Візьми на столі книжку, постав її на полицю”) та обумовлених обіцянкою (“Якщо з’їси кашу, підеш гуляти”). Може переключитися з заняття на звернення дорослого, а потім повернутися до його виконання знову. Дитина засвоїла, що деякі речі не дозволяються, проте їй важко усвідомити, що заборона пов’язана з попередженням можливої шкоди. Орієнтуючись на звичний ритуал, намагається дотримуватись заведеного порядку речей (у садочок іде однією і тією ж дорогою; казка перевіряється на предмет її збігу з попереднім читанням; речі дорослі мають класти на звичне місце тощо). Це пов’язане з необхідністю відчувати довіру світу і почуватися у ньому комфортно.

Спілкування та спільна діяльність. Зберігається чутливість до емоційного спілкування з дорослим, проте зростає інтерес до спільних предметних та ігрових дій з ним. Дитина здатна співробітничати, допомагати дорослому, гратися разом з однолітками. Мовлення стає засобом спілкування з оточуючими; дитина може зв'язно розповісти простий випадок. Якщо раніше одноліток сприймався як об'єкт навколишньої дійсності, то тепер дитина ставиться до нього як рівного суб'єкта спілкування та спільної діяльності. Розширюється коло дітей, з якими вона спілкується; узгоджує з ними свої дії, звертається до них з проханнями. У разі невдачі звертається за допомогою до дорослого, демонструє йому свої успіхи, чекає від нього схвалення. Сприймає дорослого як людину, яка може відповісти на запитання, вислухати, допомогти, заспокоїти, підтримати, схвалити. Вміє ініціювати та організувати спільну з дорослим ігрову та предметну діяльність. Виявляє інтерес до якостей однолітків, може їх втішати, висловлювати співчуття. З'являється нова форма комунікативних дій – *емоційно забарвлені ігрові дії*: малюк виявляє до однолітка своє ставлення, демонструє свої уміння, спонукає його до дій, висловлює вимогу тощо.

Завдання розвитку

Розвивати спостережливість, здатність порівнювати між собою різних людей; сприяти виробленню елементарних суджень щодо них; вправляти в умінні узагальнювати. Створювати сприятливі умови для формування у дитини вміння диференціювати людей за ознаками спорідненості, віку та статевої належності. Привертати увагу дитини до приємних якостей оточуючих, формувати довірливе ставлення до дорослого оточення. Навчати дитину використовувати різну стратегію поведінки відносно "своїх" і "чужих; поводитися стриманіше в чужому оточенні. Стимулювати розвиток у дитини самооцінних суджень, позитивного образу-Я, почуття самоповаги, впевненості у своїх силах. Схвалювати прагнення дитини оперувати особовими займенниками, реалізовувати свої розумні бажання, домагатися визнання своїх чеснот та досягнень іншими людьми. У ході спілкування вправляти дитину в умінні вислуховувати іншу людину, дотримуватися елементарних правил взаємодії з нею, адекватно реагувати на її дії та пропозиції. виправдовувати очікування дитини, пов'язані з такими соціальними ролями дорослого, як помічник, захисник, експерт.

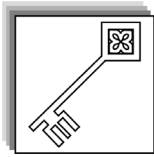
Організація життєдіяльності

В умовах сім'ї та ДНЗ дорослі створюють розвивальне середовище, сприятливе для самостійної поведінки, одержання дитиною різноманітних, переважно позитивно забарвлених, життєвих вражень, пов'язаних із соціальним життям. Батьки та педагоги збалансовують повноцінне спілкування із самостійною діяльністю дитини; надають їй можливість вправлятися в умінні розпоряджатися собою, робити вибір, приймати власні рішення, бачити їх наслідки для себе та оточуючих. Важливо, щоб дорослі без потреби не втручалися у творчий процес, яким зайнята дитина, з повагою ставилися до її складної внутрішньої роботи із самовизначення. Процес ідентифікації дитини відбуватиметься ефективніше, якщо батьки й педагоги приділятимуть належну увагу розвитку самосвідомості малюка: звертатимуться до нього на ім'я, варіюватимуть форму своїх звернень, використовуватимуть для цього приємні висловлювання, супроводжуватимуть їх відповідною мімікою та жестами, пов'язуватимуть власне ім'я дитини з її статевою належністю, стандартами статево-рольової поведінки. Оптимальними для особистісного зростання трирічної дитини є умови, за яких вона відчувається захищеною; може довіряти дорослому оточенню; вважає себе "хорошою" і знаходить у дорослого підтвердження своєї думки; не боїться помилитися, має

право на здорову міру ризику, позбавлена надмірної опіки; живе у спокійній та доброзичливій атмосфері, задовольняє свої основні потреби. Висовуючи до дитини елементарні вимоги, які орієнтують її на моральні цінності та норми, батьки й педагоги мають самі їх дотримуватися, демонструючи їй належні форми рішень та вибору. Особливої уваги дорослого вимагає виховання у дитини *прихильного ставлення до людей* як одного з найважливіших новоутворень раннього дитинства. Не варто вдаватися до однозначних і тим більше негативних суджень на адресу знайомих і чужих людей; частіше виявляти доброзичливу увагу, підтримку і співчуття, утверджуючи малюка в думці про природність такого поведіння. Важливо підтримувати в дитині прояви почуття *гордості*, усвідомлювати, що в ранньому віці варто частіше апелювати саме до нього, не соромити малюка: почуття сорому та провини формуються дещо пізніше, пов'язані з переживанням конфліктних ситуацій.

Показники емоційно-соціального розвитку:

- уявляє, що люди відрізняються різними характеристиками (зростом, вагою, віком, статевою належністю, якостями, уподобаннями); робить перші узагальнення; орієнтується у поняттях “своє” та “чуже”;
- ініціює контакти з приємними та знайомими їй дорослими та дітьми; вносить корективи у свою поведінку залежно від того, спілкується зі “своїми” чи “чужими”;
- оперує займенниками “я”, “моє”, “ти”, “ми” привертає до себе увагу, самостверджується; відстоює незалежність з допомогою вислову: “Я сам!”;
- сформований елементарний образ-Я; володіє самооцінними судженнями; робить спроби відстояти свою гідність, не погодитися з поганою думкою про себе;
- орієнтується в поняттях “добре” і “погано”; знає основні правила і норми моральної поведінки; усвідомлює, що деякі речі не дозволяються; дитині можна довести необхідність відмовитися від чогось; здатна зачекати протягом певного часу;
- там, де можливо, обходить власними силами; поводить самостійно; звертається за допомогою у разі об'єктивної необхідності; робить елементарний вибір, приймає найпростіші рішення, пробує самовизначатися;
- емоційно сприйнятлива; намагається співчувати, жаліти, допомогти; переживає успіх – неуспіх діяльності; стримується від проявів негативної поведінки в присутності сторонніх, здійснює елементарний контроль;
- з'являється нова форма комунікативних дій: дитина в ході спільної предметної діяльності та гри виявляє своє ставлення до дорослих та однолітків, демонструє свої уміння, спонукає до відповідних дій.

ПІЗНАВАЛЬНИЙ РОЗВИТОК

ПЕРШЕ ПІВРІЧЧЯ ТРЕТЬОГО РОКУ ЖИТТЯ

Вікові можливості

Прагнення до пізнання пронизує усі сфери життєдіяльності дитини раннього віку: вона прагне не лише роздивитися об'єкти природи, предмети найближчого оточення, людей, але й *діяти* з ними, конструювати, досліджувати, елементарно експериментувати, знайомитися з розміром, формою, кольором, особливостями матеріалу тощо. Дитина багаторазово порівнює, підбирає, вдивляється, вдається до різноманітних спроб, робить помилки, з допомогою дорослого знаходить та ліквідує їх, збагачуючи свої життєві враження, свій особистий досвід. На початку третього року малюк володіє зоровим сприйняттям, елементарно оцінює відносини між предметами, називає знайомі словом, орієнтується у призначенні основних, володіє способами дій з багатьма з них, виробляє елементарні цілі, починає прогнозувати майбутній результат своїх дій.

Збільшення самостійних дій дитини служить основою її пізнавального розвитку. Розвиток цілеспрямованих рухів забезпечує можливість гратися з моторними іграшками: перевозити вантажі, будувати споруди з будівельного матеріалу, орудувати лопаткою та пасочками у пісочнику; координовано працювати двома руками, складаючи кубики, пірамідку, мозаїку. Відбувається активне формування предметних дій: дитина навчається їсти ложкою і виделкою, розчісуватися, вмиватися, користуватися рушником, мити себе губкою; вправляється у самообслуговуванні: поступово розстібає і застібає гудзики, шнурує черевиків, самостійно одягається і роздягається, виконує посильні доручення дорослого: поставити стілець, скласти іграшки та речі, прибрати зі столу. Розвиток дрібної моторики руки дає можливість дитині працювати з ножицями, глиною, пластиліном, малювати олівцем, пензлем.

Поки що малюк не може аналізувати та розмірковувати, здійснює дії інтуїтивно, проте в нього з'являються паростки наочно-образного мислення. Мова стає найважливішим знаряддям символізації, поза якою неможливе виникнення в майбутньому логічного мислення. Своєрідність процесу пізнання дитиною цього віку докільля надає так зване "егоцентричне мислення": увага концентрується на одиничній особливості об'єкта докільля, яка впадає у вічі, інші при цьому ігноруються. Малюк не може взяти до уваги інші характеристики предмета. Така мисленнева центрація призводить до викривлення розумових міркувань дитини. Наприклад, відповідаючи на запитання: "Чому місяць світить?" – малюк каже: "Тому що він круглий". Мовлення дитини цього віку теж егоцентричне: вона говорить лише зі своєї точки зору і не пристає на точку зору іншого. Якщо дитина залишена напризволяще, обсяг її егоцентричного мовлення зростатиме, як і у випадку авторитарної позиції дорослого, який організовує її життєдіяльність. У середовищі однолітків, де припустимі суперечки, змагання, коефіцієнт мовленнєвого егоцентризму дитини нижчий. Ускладнюється та урізноманітнюється діяльність; дитина використовує більшу, ніж раніше, кількість предметів, знарядь, матеріалів; відбувається перехід від маніпуляцій до ігор та використання предметів у практичних цілях.

Зміст пізнавального розвитку

Сприймання оточуючого та уявлення про властивості предметів.

Розрізняє об'єкти природи за кольором: листок, трава, огірок зеленого кольору, помідор, яблуко – червоного, жук чорний, сніг білий, котик сірий. Вслухається у тихі звуки: спів пташок, шелест листя, подув вітру. Виявляє зростлу спостережливість. Орієнтується у виборі 4–6 кольорів за зразком (червоний, зелений, синій, жовтий, білий, чорний). Розрізняє предмети на дотик (м'які, тверді, колючі); за їх формою (кубик, цеглинку, кульку); за розміром (маленький, великий); нанизує за розміром 3–5 кілець; складає розбірні іграшки з 3–4 частин (мотрійка, відерце, кубик, яйце). Проявляє інтерес до дій дорослих, нових предметів та об'єктів природного довкілля; порівнює їх.

Предметна та ігрова діяльність. Дитина трирічного віку вправно маніпулює різноманітними предметами, використовує за призначенням предмети побуту, посуд, гігієнічні засоби тощо. Вона багато часу проводить, виконуючи предметні дії з іграшками, знаряддям, природним матеріалом, олівцями, речами. Все частіше починає включати в контекст предметної діяльності ігрові дії (сіє пісок через сито, насипає у пляшку, вологий пісок накладає у формочки і робить різні фігурки, будує башточку з 5 кубиків; викладає для ляльки чи іграшкового ведмедика доріжку, стілець, стіл, ліжко, використовуючи для цього 2–3 деталі. Малюк гойдає в колисці ляльку, годує її з іграшкового посуду, перевдягає, вмиває тощо. Він возить машину, завантажує її кубиками різної форми, бере на себе роль водія, вивантажує їх. Предметна діяльність та сюжетно-рольова гра урізноманітнюються, все більше дитина починає потребувати участі у ній товариша.

Розвиток мислення. Дитина третього року життя у своїх перших міркуваннях активно спирається на уявлення (вона наближається до коробки не тому, що побачила в ній м'яч, а тому, що думає, що м'яч має лежати там). Їй властиве егоцентричне мислення: дитина зосереджується не на різних, а лише одиничній ознаці об'єкта довкілля, внаслідок чого ігноруються інші, одержується викривлене, схематичне уявлення про нього. Малюкові важко повернутися подумки до початку своїх міркувань, вони уривчасті, ситуативні, залежні від емоцій. Дитина оперує конкретними та статичними образами реальності; її мислення ще не потребує доведень та логічних обґрунтувань. Водночас вона має ширші, ніж на попередніх вікових етапах, уявлення про світ та його властивості: розуміє відмінності різних об'єктів природи (вода холодна, тепла, гаряча; глина – м'яка, тверда); адекватно реагує на поняття “угору” у “вниз” (піднімає – опускає руки); розрізняє об'єкти довкілля за розміром (маленьке – велике яблуко), кількісним складом (багато, мало; один, два; більше – менше), за формою (куля, кубик, цеглинка); за місцем знаходження у просторі (“на”, “під”, “за”); встановлює елементарні причинно-наслідкові зв'язки.

Уява та пам'ять. Дитина раннього віку встановлює зв'язок між предметом та його замісником; під час читання дорослим казок та розглядання картинок починає уявляти певні предмети, об'єкти, події, явища. При цьому малюк відтворює бачене ним раніше у пам'яті, під впливом конкретної ситуації та своїх емоцій збагачує його. Він не лише у своїх іграх копіює дії, рухи, голоси людей і тварин, які показував йому дорослий, але й здобуті ним завдяки особистому досвіду. Дитина починає придумувати власні оповідання і коротенькі казочки, засновані на тому, що їй читали та розповідали дорослі. Відтворювальна уява при всій своїй обмеженості відіграє важливу роль у розвитку її пізнавальної активності, оскільки дозволяє знайомитися і з тим, чого дитина ніколи не бачила. Пам'ять малюка повністю мимовільна, переважно рухова та емоційна: легше запам'ятати те, що пов'язується з його активними діями, зацікавило його, кілька разів повторювалося.

Завдання розвитку

Збагачувати уявлення дитини про природне, предметне та соціальне довкілля; про її власне "Я". Створювати сприятливі умови для розвитку її пізнавальних процесів: сприймання, уваги, пам'яті, мислення, уяви. Сприяти інтелектуальному розвитку малюка: розширювати його знання про себе; виховувати свідоме ставлення до свого Я, допомагати відділяти себе як суб'єкта від об'єктів. Вправляти в умінні бути спостережливим, порівнювати, впізнавати, групувати, задавати запитання і домагатись чітких відповідей на них. Удосконалювати предметні та ігрові дії дитини, варіювати умови їх проведення. Навчати умінню використовувати доступні знаряддя та матеріали у ході предметної, ігрової, образотворчої, конструктивної, музичної діяльності. Стимулювати прояви самостійності дитини у процесі пізнавальної діяльності. Схвалювати намагання малюка копіювати, пригадувати, уявляти, придумувати, складати власні казочки й вірші, виявляти найпростіші форми творчості. Виховувати у дитини самоповагу, віру у власні можливості, здатність висловлювати свою точку зору, брати участь в обговоренні з дорослими доступних пізнавальних проблем.

Організація життєдіяльності

На третьому році життя найважливішою стороною розумового виховання стає керівництво розвитком знакової функції. З цією метою батьки та педагоги навчають малюка ігровим заміщенням предметів, підбирають для цього найбільш підходящі іграшки та матеріали, роз'яснюють йому зображувальний смисл малюнків та конструкцій, вправляють в умінні порівнювати реальні та зображені предмети, явища, події, людей. Батькам і педагогам слід усвідомлювати, що розвиток у дитини раннього віку свідомого ставлення до свого "Я" гальмується при відносинах примусу, коли дорослий нав'язує їй систему обов'язкових для виконання правил або однозначно сформульовані уявлення про світ. Процес усвідомлення дитиною третього року життя свого власного "Я" можливий лише в ході взаємодії різних думок, при обов'язковій її участі, коли їй надається можливість зіставити власну точку зору з думками інших людей. Такі відносини сприятливі для подолання егоцентризму, притаманного мисленню, мовленню, поведінці малюка у цей віковий період. Завдяки зіставленню різних поглядів формується потреба у співіснуванні з іншими людьми, з'являються елементи сумніву, виникає потреба в доказах та доведеннях. Добре, якщо в умовах сім'ї та ДНЗ дорослі розвиватимуть пізнавальну активність дитини взагалі, розумову зокрема, в контексті організації спільної з нею предметної, ігрової, зображувальної, конструктивної діяльності. Важливо звернути увагу на те, щоб малюк засвоїв принцип опосередкованого впливу на предмети, початкові форми абстрагування й узагальнення. Доцільно якомога ширше практикувати навчання дитини третього року життя діям з різними доступними їй знаряддями, пропонувати використовувати їх у змінених умовах. Слід час від часу ставити перед малюком нескладні завдання, які вимагають від нього *самостійного* рішення (з'ясування прихованого зв'язку між властивостями предметів, використання знарядь у нових умовах тощо). Не варто лімітувати час та намагатись пришвидшити досягнення дитиною позитивного результату. Важливо підтримувати прагнення дитини копіювати, створювати на основі копіювання нових образів, складати власні казочки, віршики, оповідання; радіти разом з нею вдалим (і невдалим, оскільки вони – крок у напрямі пізнавального розвитку) досягненням творчої думки.

Показники пізнавального розвитку:

- з інтересом спостерігає за предметами, об'єктами природи, людьми, за собою у дзеркалі; порівнює їх між собою;

- сприймаючи об'єкти довкілля, краще, ніж раніше, їх диференціює: розпізнає за формою, розміром, кольором, фактурою, кількісним складом, місцем знаходження у просторі;
- розмірковуючи подумки, фіксує увагу на одиничній властивості об'єкта довкілля; ігнорує інші як неважливі (егоцентричне мислення);
- орієнтується у часі (теперішньому, минулому);
- використовує за призначенням знайомі предмети, речі, знаряддя, матеріали; використовує їх як замітники інших;
- охоче займається предметною, ігровою, конструктивною, образотворчою, музичною діяльністю;
- володіє розвиненою руховою та емоційною пам'яттю;
- копіює, відтворює бачене і чує раніше; розрізняє реальне та зображене на ілюстрації; складає власні казки та оповідання.

ДРУГЕ ПІВРІЧЧЯ ТРЕТЬОГО РОКУ ЖИТТЯ

Вікові можливості

Кінець раннього віку характеризується цілим рядом особливостей, пов'язаних з розвитком основних пізнавальних процесів дитини. Вдосконалюється сприймання, воно стає все більш диференційованим; дитина стає спостережливішою та уважнішою, може протягом тривалого часу з інтересом спостерігати за тим, що її зацікавило. Ускладнюється предметна діяльність, у якій дитина використовує не лише іграшки, але й предмети побуту. Поліпшується здатність розрізняти предмети за кольором, виникає їх розрізнення за відтінками; дитина включає колір до складу комплексної характеристики об'єктів (колір набуває значущості при виборі та використанні предметів). На незначній відстані малюк починає правильно сприймати розмір предметів. Він розрізняє всі звуки рідної мови, може співати різними голосами. Дитина починає одночасно бачити, чути, сприймати дотиком і називати предмет. Трирічний малюк спочатку практично, а потім і зором встановлює розмір предметів і порівнює їх між собою; при цьому він використовує один як мірку (зіставляє кільця пірамідки від найменшого до найбільшого або навпаки). На кінець раннього віку дитина має уявлення про різні геометричні форми (трикутник, круг, овал, квадрат, куля, піраміда, куб); розрізняє всі кольори веселки (плутає блакитний і синій); впізнає їх відтінки (темний, світлий). Поки що вона не здатна точно називати предмет, означати його словом – ця здатність вимагає спеціального навчання. Збереження у пам'яті вражень великою мірою залежить від зацікавленості малюка, привабливості-непривабливості події. Предмети, явища, ситуації запам'ятовуються дитиною краще, ніж їхні назви. Малюкові легше згадати свої рухи та відчуття, ніж їх образ. У три роки дитина здатна експериментувати та фантазувати подумки, використовувати предмети-замінники, в неї формується внутрішній план мислення, з'являється безліч запитань. У кінці раннього віку ознайомлення з оточуючим набуває яскраво вираженого *пізнавального характеру*.

Дитина розрізняє предмети за розміром (великі, маленькі), кольором (червоний, оранжевий, жовтий, блакитний, зелений, синій, фіолетовий, чорний, білий); встановлює відповідність між ними (багато, мало, стільки ж, стільки, скільки, порівну, більше – менше), оперує словами “один” і “багато”; визначає, який з двох предметів більший; вживає слова, які передають основні напрямки відносно себе (уперед, назад, угорі, вниз), пов'язані з орієнтацією у часі (спочатку, тепер, незабаром, потім, довго), положенням предметів у просторі (на, під, за, поряд, високо, низько). Спільна з дорослим творчість (відтворення у пам'яті минулих подій, копіювання поведінки та голосу персонажів, наочне відображення знайомих сцен з казкового

репертуару та реального життя, всілякі придумування, в тому числі словотворчість) сприяють розвитку пізнавальної активності та налагодженню цікавої, продуктивної взаємодії з рідними та близькими людьми.

Зміст пізнавального розвитку

Сприймання оточуючого та уявлення про властивості предметів. Дитина цікавиться природним, предметним, соціальним довкіллям, власним "Я". Вона стає уважнішою, спостережливішою; краще диференціює бачене; починає підмічати те, що не зразу впадає у вічі. Вона розрізняє: об'єкти природи за формою (яблуко кругле, огірок овальний); кольором (впізнає 8–9 кольорів); поняття, якими позначають стан об'єктів (сухий, мокрий, липучий, сипучий; холодна, тепла погода); смакові якості (солодкий, кислий, солоний, гіркий); запахи (приємні, неприємні); на дотик фактуру предметів (гладенькі, пухнасті, м'які, колючі). Трирічний малюк орієнтується у виборі кольорів за зразком; нанизує піраміду з 5–7 кілець за розміром; складає розбірні іграшки з 5–6 частин. Розпізнає: людей за зростом, кольором волосся, очей, формою носа, вух, за тембром голосу, статевими ознаками, одягом, запахом, зачіскою. Диференціює різне ставлення до себе оточуючих (доброту, сердечність, несправедливість, байдужість, неприхильність); тональність мовлення (спокійну, лагідну, доброзичливу, сердиту). Цікавиться фотографіями членів сім'ї, родичів; пізнає їх, запитує про них. Знайомиться з вулицями міста (села), де проживає. Виявляє інтерес до різних країн та людей. Знайомиться з доступними професіями людей (вихователь ДНЗ, лікар, продавець, водій, музикант тощо).

Предметна та ігрова діяльність. У кінці третього року життя предметні дії дитини суттєво відрізняються від простого маніпулювання: вона використовує їх за призначенням, з певною метою, вдається до загальприйнятих способів та заміщає одними інші. Малюк вміє поводитися з деякими предметами-знаряддями, проте це відбувається поступово й досить повільно. Складність оволодіння технікою виконання предметних дій полягає не лише в тому, що в дитини недостатньо розвинені довільні рухи (пальці погано «слухаються»), але й тому, що вони вимагають засвоєння системи правил. Рука дитини ціною немалих зусиль пристосовується до виконання деяких з них, навчається їм. Малюк знайомиться з властивостями води, піску, глини; відповідно використовує їх (перемішує, ліпить, переливає, насипає). Наслідуючи дії дорослого, він бере участь в елементарній праці (мете, копає, поливає; збирає урожай ягід, овочів, фруктів, насіння). Дитина охоче конструює (будує башточку з 5–7 кубиків; будиночок, крісло, диван, ліжко з 4 деталей). Вона нанизує кільця, намисто на поворозку. У грі використовує іграшки за призначенням, користується заміниками (цеглинка – мило, паличка – градусник тощо), бере на себе виконання простих ролей.

Розвиток мислення. Дитині притаманне *егоцентричне мислення*: її увага прикута до однієї із зовнішніх характеристик предмета ("вузький", "широкий", "низький" тощо); вона не може врахувати *одночасно* декілька його параметрів. Егоцентризм призводить до *необерненості мислення*: малюк не може повернутись думкою до початкового моменту своїх міркувань, простежити їх хід. Однак він володіє значним обсягом корисних знань. Малюк розпізнає предмети за формою (голова кругла; хвіст може бути коротким і довгим; дах схожий на трикутник тощо). Розуміє простові поняття: "над", "під", "за", "біля", "високо", "низько". Розрізняє різну кількість об'єктів (одне дерево, багато квітів, два куці); орієнтується у вазі предметів (важкий камінець, легка пір'їна). Встановлює елементарні причинно-наслідкові зв'язки (віє вітер – холодно; на небі хмара – буде дощ; якщо на небі видно місяць і зірки – надворі ніч). Розрізняє предмети за величиною (великий, маленький, більший, менший). Рахує пред-

мети, об'єкти, людей (один, два, три). Орієнтується у просторі (“угорі”, “внизу”, “тут”, “там”). Класифікує предмети (посуд, меблі, іграшки), знає призначення посуду, одягу, транспорту, телефону, телевізора, плити тощо. Розрізняє людей за різними ознаками (високі – низькі; товсті – тонкі; діти – дорослі – старі тощо); порівнює їх між собою (вищий, нижчий, очі великі й маленькі, вузькі; волосся довге і коротке тощо). Орієнтується у поняттях часу (ранок, ніч, день; “коли я народилася”); знає, скільки років виповнилося). Усе це створює передумови для подальшого розвитку мислення дитини.

Уява та пам'ять. Функціонує переважно механічна пам'ять. Поступово з'являється здатність думати про відсутній предмет, об'єкт, людину; пригадувати їх за назвою. У дитини добре розвинена рухова (заснована на повторних діях) та емоційна пам'ять (малюк довго не забуває те, що його вразило, злякало, викликало радість). З'являється здатність спеціально пригадати те, що зацікавило. Довільність пам'яті є першим кроком до розитку в ранньому віці *уяви*, яка дає про себе знати після звернення дорослого, усвідомлення умов гри, незадоволеності потреб. Частіше малюком відтворюються переважно знайомі предмети, рідше – незнайомі зі знайомих частин. Уява починає інтенсивно розвиватися у зв'язку з умінням впізнавати предмети на картинках, співвідносити їх з реальними. Якщо дворічний малюк копіював поведінку людей та героїв казок не замислюючись, то трирічний висловлює своє ставлення до персонажів, зображуючи їх або відмовляючись від цього. У кінці раннього віку дитина нерідко починає складати власні казки, оповідання, віршики, які є комбінацією шматочків знайомих творів. Вона любить створювати різні історії і шукає для їх вислуховування вдячних слухачів. Дитина здатна запам'ятати досить довгі вірші й казки (водить пальчиком по сторінках знайомої книжки і читає напам'ять віршик; запам'ятовує, якій сторінці які вірші відповідають).

Завдання розвитку

Виховувати інтерес до нового, незвичного, навчати концентрувати на ньому увагу, вдивлятися в нього, елементарно аналізувати, впізнавати знайоме, відкривати невідоме, пригадувати бачене раніше; вправляти в умінні адекватно поводитися при зустрічі з невідомим – цікавитися ним, дивуватися, формулювати запитання, вислуховувати відповіді, радіти одержанню нової інформації; виховувати спостережливість як особистісну якість; збагачувати переживання, пов'язані з відкриттям нового (радість, подив, захоплення); формувати потребу в пізнавальній активності, культуру її здійснення; збагачувати сенсорні еталони, формувати допитливість як базову якість особистості. Навчати обстежувати предмети зором, дотиком, рухом; вправляти в умінні запам'ятовувати й впізнавати явища та об'єкти природи, предмети, людей за найхарактернішими ознаками, підбирати пари за аналогією; розвивати елементарні уявлення про величину, форму, колір; вправляти в умінні порівнювати їх, встановлювати відповідність між ними, орієнтуватися у місці знаходження предметів у просторі.

Організація життєдіяльності

Щоб ігрові та предметно-практичні уміння розвивалися оптимально, дорослому слід: організувати неспішне та позитивно забарвлене спілкування з дитиною, збагачувати її життєві враження, надавати в її розпорядження іграшки та інший розвивальний матеріал (пірамідки, різноманітні вкладиші, намисто, блоки і конструктори з легких матеріалів, машини, іграшкових тварин тощо). Батьки й педагоги створюють умови, сприятливі для розвитку у дитини раннього віку інтересу до набуття нових знань про навколишній природний, предметний, соціальний світ та власне «Я». Дорослий часто спілкується, розмовляє з

дитиною, розповідає про цікаві речі, пояснює, відповідає на запитання, підтримує прагнення малюка пізнавати світ, досліджувати його, розшукувати, виявляти, знаходити, експериментувати. Він разом з дитиною переживає радість відкриттів, подив, захоплення пошуковою активністю. Корисно вправляти малюка в умінні елементарно розмірковувати з приводу когось або чогось, спираючись на відому інформацію, пропонувати прості форми речень-узагальнень для зразка. Добрим внеском у пізнавальний розвиток є вміння дитини орієнтуватися у розмірах, кольорах, формах. Отже, доцільно протягом другого-третього років життя, з одного боку, розвивати *загальний пізнавальний інтерес* дитини до різних сфер життя, з іншого – використовувати при цьому *інформацію математичного характеру*. Особливий напрям виховної та навчальної роботи становить *сенсорний розвиток* дитини другого-третього року життя, удосконалення її пізнавальних процесів – сприймання, пам'яті, уваги, уяви, наочно-дійового мислення. Дитину знайомлять з формою, величиною, кольором, масою предметів, їх знаходженням у просторі, динамічними властивостями. З цією метою дорослий разом з нею спостерігає за об'єктами природи, предметами, створеними людськими руками, оточуючими людьми та їхньою працею, пропонує дитині вдивитися в них, до доступного доторкнутися. Дорослий сприяє виникненню у дитини поряд з наочно-дійовим мисленням елементів наочно-образного, мовленнєвого мислення: залучає її до розуміння і позначення словом властивостей, якостей, назв об'єктів і предметів довкілля; до різних форм мовленнєвого спілкування; спонукає відповідати на елементарні запитання та звертатися з ними до оточуючих. Батьки та педагоги всіляко підтримують прагнення дитини одержати елементарні *уявлення про довколишній світ*: про людину та її фізичні ознаки (голова, очі, ніс, вуха, зріст, вага), про її фізичні та психічні стани (голодна, втомлена, радісна, засмучена, сердита); про життєдіяльність рідних та близьких (їдять, працюють, сплять, вдягаються, прибирають, використовують техніку, читають тощо); про предмети найближчого оточення, дії з ними та призначення (предмети домашнього побуту – одяг, меблі, посуд, іграшки); про рослинний і тваринний світ, властивості природи (води, ґрунту, піску), про явища природи (сонячно, дощ, сніг, вітер). Дорослий допомагає дитині *пізнавати саму себе*, привертає її увагу до власної персони, особливо до обличчя та зовнішнього вигляду, допомагає робити перші узагальнення про людей, орієнтуватися у будові тіла, розпізнавати й запам'ятовувати різні його частини. Трирічна дитина здатна помітити, що у всіх живих істот є відповідні або схожі частини тіла (у різних людей, у людини і тварини).

Показники пізнавального розвитку:

- ознайомлення з довкіллям має яскраво виражений пізнавальний характер;
- включає колір до складу комплексної характеристики об'єкта пізнання;
- сприймає стає все більш диференційованим: розрізняє відтінки кольорів; тихі звуки, дрібні деталі; співає різними голосами – від високого до низького;
- розрізняє предмети за формою, розміром, кольором, фактурою, кількісними характеристиками, місцем знаходження у просторі;
- на відстані правильно розпізнає величину предметів;
- одночасно бачить, чує, сприймає дотиком, називає предмет (об'єкт, річ, людину);
- порівнюючи предмети за величиною, використовує еталон, мірку;
- запам'ятовує те, з чим активно діє; що сподобалося (не сподобалося); що багато-разово повторювалося;
- дитина краще, ніж раніше, орієнтується у часі (теперішньому, минулому, майбутньому); може пригадати дещо з того, що з нею трапилося "давно";
- фантазує, складає власні оповідання, займається словотворчістю;
- з'являється велика кількість запитань, на які дитина прагне одержати відповідь.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ПЕРШЕ ПІВРІЧЧЯ ТРЕТЬОГО РОКУ ЖИТТЯ

Вікові можливості

На третьому році життя мовлення дитини починає набувати зв'язного характеру. Одиницею мовлення поступово стає не слово, а *речення*. Ускладнюється та урізноманітнюється структура мовлення, вона збагачується за формою, характером висловлювань, кількісним складом. Швидкими темпами зростає словниковий запас: на початок третього року дитина використовує понад 200 слів (їх кількість в окремих дітей може бути удвічі-утричі більшою). Малюк поки що неточно використовує правила, створює спочатку свої власні правила мовлення і лише поступово освоює зразки мовлення дорослого з їх правилами граматики. Дитина задає свої перші запитання: “Що це?”, “Де?” (про звичний предмет). Коли їй виповнюється два з половиною роки, запитання урізноманітнюються, ускладнюються, з'являються нові: “Чому?”, “Як?”. Зростає інтенсивність звернень з ними малюка до рідних та близьких дорослих. Для мовлення дитини третього року життя характерна загальна пом'якшеність: багато звуків ще відсутні, малюк замінює їх більш легкими для вимовляння. Так, шиплячі звуки (*ш, ж, ч, ц*) подекуди замінюються м'якими свистячими: “*сакка*” (шапка), “*зюк*” (жук), “*цййник*” (чайник). Тверді свистячі легко замінюються м'якими (“сянчата”); приголосний *р* відсутній або замінюється звуками *лі, й*: “*ййба*” (риба), “*двелі*” (двері). У віці двох з половиною років усвідомлення малюком свого невміння правильно вимовити слово завдає великого болу, викликає плач. Дитина вказаного віку уважна до особливостей мовлення, тонкощів вимови слів, граматичної будови мовлення.

Зміст мовленнєвого розвитку

Звуковимова. Поліпшується чистота звуковимови дитини. Вона оволодіває основними звуками рідної мови; продовжується процес їх удосконалення та автоматизації. Проте ще залишаються спотворення: пропуски, заміна складних для м'язів артикуляційного апарата звуків іншими. Малюк третього року життя усвідомлює власні недоліки звуковимови, прагне їх позбутися шляхом вправлення та копіювання вимоги дорослого. Він активно стежить за орфоепічною чистотою, помічає помилки у мовленні дорослих та однолітків, періодично робить спроби виправляти їх. Особливо у випадках, коли спотворюються власне дитяче ім'я, імена рідних, близьких.

Словник. Дитина третього року життя проявляє інтерес до назв, властивостей, дій усього, що знаходиться в полі її зору на невеликій віддалі. Наявність об'єктів, їх динамічна поведінка викликають її емоційну активність, стимулюють мовленнєву діяльність (вживаються різні частини мови; найчастіше іменники, дієслова, вигуки, прикметники). Слово стає для дитини засобом пізнання навколишнього світу. Поповнюється лексичний запас під час самостійних активних дій, ознайомлення зі способами використання побутової техніки, спостереження за діями дорослих у побуті, процесом та результатами такої діяльності. Дитина пояснює значення незнайомих та недостатньо знайомих для неї слів спотворено. Робить спроби у словотворенні. Розуміє та сама вживає слова на позначення основних сімейних зв'язків, вікових та статевих відмінностей, морально-етичних цінностей у ставленні однієї людини до іншої.

Граматична будова мовлення. Дитина продовжує застосовувати плануючу функцію мовлення, випереджаючи свої дії. Орієнтується у змісті сказаного про минуле (слово викликає спогади) та про майбутнє (слово збуджує уяву про ймовірні події). Розуміє інструктивне мовлення, мовлення-опис, мовлення-казку, мовлення-розповідь. Дитині доступне позаситуативне мовлення. Розуміє зміст художніх творів з використанням наочності та без неї. Без утруднень запам'ятовує та розповідає приклади малих фольклорних форм, невеликі вірші, казки. Розподіляє персонажів літературних та фольклорних творів на поганих та хороших. У дитини третього року життя домінують словесні відповіді. Вона намагається зробити і словесно оформити власні висновки, сформулювати судження, виробити узагальнення, базуючись на спостереженнях і зіставленні. З'являються спроби встановити елементарні причинно-наслідкові зв'язки. Малюк узагальнює родові поняття з використанням об'єднуючого слова (меблі, іграшки, одяг, їжа). За своєю структурою мовлення дитини починає наближатися до мовлення дорослої людини. Малюк розуміє прості речення, розповіді побутового характеру за наявності предметів, об'єктів, про які йдеться, та за їх відсутності. Він розуміє розповіді про людей, які знаходяться поруч або відсутні.

Комунікативна активність. Зростає кількість об'єктів природи, які знаходяться поруч з дитиною і продукують виникнення контакту. Насторожено, проте з інтересом вона ставиться до незнайомих дорослих. Дитина проявляє чутливість до соціальної суті мовлення, оцінно ставлячись до того, що говорять оточуючі та вона сама. Активно оволодіває формами мовленнєвого етикету. Звертає увагу на однолітків, які знаходяться поруч, шукаючи з ними емоційно-мовленнєвого контакту, радіє з приводу його виникнення. Засмучується, коли партнер по спілкуванню уникає або припиняє контакт; плаче, коли спілкування припиняє третя особа. Постійно задає запитання, почасти нелогічні. Формулює звернення ситуативного характеру до партнера у різних формах (скарга, прохання, вимога, дозвіл, заклик, наказ, заохочення, повідомлення). З чужими спілкування відразу не ініціює, та через деякий час вступає з ними у тривалий емоційно-мовленнєвий контакт, який підживлюється новизною, незвичністю, поступливістю партнера та залученням його до кола інтересів дитини.

Завдання мовленнєвого розвитку

Створювати розвивальне мовленнєве середовище, сприяти становленню в дитини доступних віку мовленнєвих конструктів. Збагачувати словник зростаючої особистості за рахунок слів, пов'язаних зі сферами життєдіяльності, – "природа", "культура", "люди", "я сам". Розширювати орієнтацію дитини в довкіллі; стимулювати зосередженість на предметах, об'єктах природи, людях. Знайомити дітей з властивостями, якостями, ознаками предметів, відношеннями між ними (просторовими, часовими, місцезнаходженням); заохочувати бажання означити їх словами. Вправляти в умінні знаходити відмінності між предметами та вербалізувати їх. Емоційно насичувати мовленнєве спілкування з дитиною у ході ознайомлення з довколишнім. Вправляти дитину у правильній звуковимові та граматичній будові речень. Піклуватися про культуру мовленнєвого та невербального спілкування з дітьми, між дітьми, з дорослими та між дорослими. Періодично створювати короткотривалі різновікові об'єднання. Формувати у дитини вербальні узагальнення у спеціально створених мовленнєвих ситуаціях, у ході нерегламентованого спілкування. Стимулювати дитячі спогади, уявлення про події найближчого майбутнього, заохочувати до словесного оформлення своїх роздумів. Оптимально використовувати зразки літературної творчості (народної, авторської) та прикладного мистецтва для активізації мовленнєвої діяльності дітей. Висувати високі вимоги до методичних та практичних матеріалів, які використовуються для мовленнєвого розвитку дитини.

Організація життєдіяльності

У сім'ї та ДНЗ дорослі створюють сприятливе середовище для розвитку мовлення дитини третього року життя – її вправлення у правильній звуковимові, збагаченні активного та пасивного словника, граматичній будові речень, стимуляції комунікативної активності. Батьки та педагоги розвивають у малюка здатність до узагальнень, вправляють в умінні перераховувати знайомі предмети та природні об'єкти, які входять до складу “посуду”, “одягу”, “меблів”, “транспорту”, “тварин”, “рослин” тощо. Дорослі усвідомлюють: вважається нормою, якщо в процесі розвитку мовлення дитина час від часу зазнає труднощів у його становленні. Важливо аналізувати та контролювати процес становлення мовлення малюка, щоб своєчасно встановити, наскільки він потребує допомоги і якої саме. Рідні та близькі дитині дорослі мають бути впевнені у відсутності різного роду фізичних труднощів (втрата або погіршення в неї слуху, незарощенні верхньої губи або піднебіння тощо); мати уявлення про особливості її емоційних реакцій на різноманітні життєві ситуації; знати, чи достатній у неї досвід мовленнєвого спілкування з ними та іншими людьми (дорослими та дітьми); чи не надміру одноманітним та негативно забарвленим є зміст їхніх звернень до дитини (“Не можна”, “Тихіше”, “Замовкни” тощо); чи не надто часто значущі для дитини дорослі вдаються до критики, докорів, висміювання її мовленнєвих недоліків; чи не зловживають вони грою у “дитяче мовлення”, переходячи на сюсюкання з нею. Більшість хлопчиків охоче пітримають розмову з дорослим у ході ознайомлення з назвами, способами застосування інструментів, приладів, апаратури тощо (доцільність цього пояснюється високою технізацією сучасного життя, яка вимагає коментарів дорослого щодо правил безпечного користування домашньою технікою). Пошукову й дослідницьку діяльність доцільно супроводжувати мовленням, активізуючи його плануючу функцію. Важливо час від часу, враховуючи дорослішання малюка, поповнювати його бібліотеку новими книжками, які стимулюють бажання переповісти епізоди знайомих казок, невеликі вірші, прокоментувати ілюстрації.

Показники мовленнєвого розвитку:

- звуковимова стає чистішою; володіє більшістю звуків рідної мови; мовлення характеризується пом'якшеністю;
- дитина починає усвідомлювати недоліки своєї звуковимови;
- пасивний словник, як і раніше, переважає активний; інтенсивність використання слів в діалогічному мовленні зростає;
- розуміє інструктивне мовлення; діє згідно з ним;
- узагальнює родові поняття, використовує об'єднуючі слова;
- з'являються перші запитання (“Що це?”, “Де?”);
- мовлення набуває зв'язності; структура мовлення наближається до мовлення дорослого; дитина ще неточно використовує правила граматики, заміняє їх власними;
- зростає чутливість до соціального змісту мовлення;
- робить спроби встановити елементарні причинно-наслідкові зв'язки між предметами та діями з ними;
- звернення до партнера-однолітка ситуативні, проте різноманітні за змістом, формою, мотивами.

ДРУГЕ ПІВРІЧЧЯ ТРЕТЬОГО РОКУ ЖИТТЯ

Вікові можливості

Близько трьох років з'являється зв'язне мовлення, яке засвідчує засвоєння малюком граматичної будови мовлення, семантики (розуміння значення окремих слів) та синтаксису (засвоєння правил граматики мовлення). Засвоєння граматичної будови розвиває у трирічної дитини *мовленнєве чуття*. Словник складає близько 1000 слів. Малюк оволодіває багатьма відмінниковими закінченнями, видозмінює просте речення, утворює заперечувальні та наказові речення, задає запитання, опановує активні й пасивні звороти, оволодіває підрядними реченнями, в тому числі складносурядними та складнопідрядними. Дитина може зв'язно розповісти найпростіший випадок, оповідання. Мовлення стає для дитини способом зв'язку з іншими та способом вираження життєвих вражень, повідомлення іншим певної інформації. Дитина починає переживати, чи зрозуміло вона висловилася, чи все було іншому ясно з того, що вона сказала. Вона будує розповіді з 4–5 речень, в кожному з яких від трьох і більше слів. Мовленню дитини у цей період притаманна велика кількість граматичних помилок: воно переривисте за своїм характером, містить багато повторів слів, дитина часто зупиняється на окремих з них. Поступово малюк починає вносити корективи у неточне використання правил граматичної будови мовлення, намагається точно копіювати зразки мовлення дорослих. Його мовлення стає складнішим і грамотнішим. Серцевиною розвитку мовлення є формування *узагальнень*, оскільки мовлення – засіб соціального спілкування, неможливий без узагальнення. Завдяки розвитку здатності до узагальнень дитина по-іншому сприймає довколишній світ. Якщо раніше значення речей визначалося для неї життєвою ситуацією, то з виникненням узагальнення розширюються рамки сприймання дитиною довкілля (наприклад, вона починає котити всі предмети, схожі на м'яч). Це веде до початку нової складної логічної перебудови нею інформаційного матеріалу. Особливістю мовлення дитини другої половини третього року життя залишається його егоцентричний характер: дитина говорить лише зі своєї точки зору, їй важко пристати на точку зору партнера. Міра егоцентричності мовлення дитини раннього віку залежить від її власної активності та типу стосунків між нею та дорослим. Можливість зіставляти точки зору, разом обговорювати різні варіанти, відсутність практики тиску дорослих на думку малюка – краща запорука поступового позбавлення від егоцентричності у мовленні та соціальній поведінці. У кінці третього року життя поліпшується звуковимова, збагачується словник дитини, вдосконалюється граматична будова речень, зростає комунікативна компетентність малюка.

Зміст мовленнєвого розвитку

Звуковимова. З'являється вимова складних за артикуляційним устроєм звуків. Проте процес автоматизації правильної вимови звуків рідної мови досить тривалий і складний, тому поруч з правильною звуковимовою трирічна дитина вживає й спотворену.

Словник. Активний і пасивний словник дитини збагачується словами, пов'язаними з різними сферами життя, – природою, предметами, людьми, самою дитиною (її зовнішністю, якостями, результатами діяльності). Особливий інтерес трирічна дитина виявляє до означення компонентів природи (кішка, собака, півень, ворона, вовк, лисиця, море, кит-риба, тигр тощо); основних звичок, відмінностей та особливостей її представників; оцінки та висловлювань свого ставлення до них. Елементи словотворення та словозміни часто відбуваються на основі природної тематики (сонечко, зірочка, зайчик, білочка, вовчисько). Дитина називає місцезнаходження об'єктів, розповідає про них, висловлює свою думку про ті з них,

які її зацікавили. У побуті малюк здатний визначити розмір предметів, основні властивості, кількісну характеристику, місцезнаходження відносно себе. Оскільки саме в цьому віці урізноманітнюються види діяльності дитини, вона охоче оволодіває поняттями, пов'язаними з образотворчою, конструктивною, музичною, ігровою діяльністю. У її активному мовленні переважають іменники та дієслова.

Грамматична будова мовлення. У віці трьох років дитина починає інтенсивно використовувати мовлення у різних життєвих ситуаціях. Вона користується фразовим мовленням; у неї проявляється інтерес до промовляння ритмічних малих фольклорних форм, схильність до римування. Власне мовлення дитина активно супроводжує ритмічними рухами, мімікою, жестами, ходом. Опановує елементи граматичної будови через мовлення дорослих, наслідуючи його. Мовлення поступово виконує плануючу функцію. Із задоволенням слухає читання та переказування художніх і фольклорних творів, періодично порівнюючи чи відшукуючи на ілюстраціях озвучені дорослим події; здатна сприймати без ілюстративного підкріплення короткі твори. Емоційно означає своє ставлення до літературних героїв. Дитина вдається до активного речитативного відтворення фрагментів малих фольклорних форм. Здатна будувати різні типи речень. Розуміє запитання порівняльного характеру.

Комунікативна активність. У кінці третього року життя дитина може оцінити себе за зовнішніми змінами: відповідно до нового одягу, використанням речей дорослих, порівняно з іншими дітьми. Подібної позитивної оцінки вона очікує і від дорослих. Кількість та якість її запитань, адресованих дорослому, неухильно збільшується. Основною формою спілкування дитини з оточуючими людьми є діалогічне мовлення. Однак поступово малюк починає пробувати себе й у монологічному мовленні. Будуючи висловлювання, адресоване партнеру по спілкуванню, дитина надає йому різноманітних інтонаційних та смислових відтінків: просить, закликає, констатує тощо. Активно користується вербальним мовленням. Її бажання демонструвати елементи культури спілкування залежить від співбесідника (симпатії, міри знайомства тощо). Ідентифікує виразні емоційні стани людини; правильно їх називає, співчутливо ставиться до переживань рідних та близьких. Уміє застосовувати невербальні компоненти мовлення, активізує їх у контактах з рідними та добре знайомими людьми. Знає про наявність “поганих” слів, утримується у їх вживанні у товаристві, яким дорожить.

Завдання мовленнєвого розвитку

Вивчити стан мовленнєвих умінь трирічної дитини, визначити зміст та напрями індивідуальної роботи з нею. Навчати дитину слухати й чути: звуки природи, музичних інструментів, інтонацію голосу дорослого; наголоси в словах; ритмомелодику поетичної мови; римовані закінчення в словах у кінці віршів. Розвивати мовне дихання шляхом проспівування голосних звуків. Розвивати фонематичний слух. Вправляти в умінні чітко вимовляти звуки в словах, договорювати їх, не оглушувати дзвінких і приголосних. Збагачувати активний і пасивний словник дитини. Формувати граматичні уміння (вживати кличну форму, запитувати, розповідати, змінювати слова за зразком, вживати сполучники, займенники, антоніми). Сприяти формуванню комунікативного мовлення (вміння планувати дії, звертатися до партнера, пояснювати, просити, висловлювати згоду-незгоду, запитувати, відповідати, дякувати, вибачатися тощо). Виховувати інтерес та бережне ставлення до дитячої книжки. Формувати здатність розповідати напам'ять (забавлянку, потішку, чистомовку, скоромовку, віршики); розглядати ілюстрації, знаходити й називати героїв казки. Заохочувати та схвалювати бажання дитини складати власні казки та оповідання.

Організація життєдіяльності

Батьки і педагоги створюють для дитини трьох років *належне мовленнєве середовище* (розмовляють українською мовою, використовують різноманітні частини мови, пропонують грамотні мовленнєві форми, торкаються різноманітних сфер життя – природи, культури, людей, власного “Я”; вдаються до української мови не лише на спеціально організованих заняттях, але й у повсякденному житті. Дорослий турбується про те, щоб на кінець третього року життя дитина могла вступати у контакт з однолітками й дорослими, охоче відповідала словом і діями на їхні запитання чи спонукання; могла назвати словами оточуючі предмети, їх ознаки, дії; в основному правильно вимовляла звуки; оперувала простими одно-, дво-, трислівними фразами; граматично правильно їх оформляла; уважно слухала та адекватно реагувала на почуте; розповідала декількома словами про бачене й пережите; відповідала на запитання і звернення; супроводжувала слова відповідними виразними засобами (мімікою, жестами, тональністю голосу, рухами).

Важливо, щоб рідні та близькі дитині дорослі штучно не домагалися інтенсивного зростання словника, чистоти звуковимови, вміння граматично правильно конструювати речення. Важливо усвідомлювати, що *мовленнєва вправність, комунікативні здібності є індивідуальною характеристикою* зростаючої особистості. Кожна дитина на шляху свого мовленнєвого розвитку зазнає певних труднощів: говорить із зупинками, нечітко або неправильно вимовляє звуки, робить помилки у структуруванні своїх висловлювань тощо. Ці явища тимчасові, характеризують перехідний етап розвитку дитячого мовлення, зникнуть без наслідків, якщо не загострювати на них увагу, ставитися з розумінням і терпінням.

Батькам і педагогам варто знати, що основними причинами утруднень в оволодінні дитиною мовою (не рахуючи фізичних, вроджених) є: надмірна емоційна вразливість дитини; обмеженість її досвіду спілкування з дорослими; надмірна вимогливість, критичність, схильність до висміювання недоліків та докори авторитетних людей; слабка координація рухів дитини. Можна полегшити малюкові процес оволодіння мовленням, якщо: привертати увагу дитини вищим за звичний тембром голосу; уповільнювати темп мовлення та чітко артикулювати слова; виділяти та повторювати складні слова; використовувати короткі фрази замість довгих; доброзичливо виправляти неправильно побудовані фрази.

Важливо якомога ширше використовувати для розвитку мовлення дитини зазначеного віку ігри, які мають бути для неї приємними, містити великі шанси на успіх, бути доступними її розумінню. Набори для таких ігор мають складатися з 5–6 знайомих малюкові предметів та картинок з їх зображенням. Корисними для розвитку мовлення дитини трирічного віку є предметні та елементарні трудові дії в природі, ознайомлення з представниками рослинного і тваринного світу (свійськими та дикими) свого регіону; забезпечення доцільного та безпечного прояву турботи про них. Можна пропонувати малюкові їх називати, звуконаслідувати, узагальнювати, систематизувати, класифікувати. Доцільно час від часу створювати ситуації, з допомогою яких разом з дитиною встановлювати найпростіші причинно-наслідкові зв'язки між предметами, речами, об'єктами природи, людьми, явищами життя та діями з ними; називати елементарні прояви взаємозалежності природного оточення і людини, розповідати про ймовірні позитивні та згубні наслідки впливу людини на природу. Важливо активізувати та розширювати особистісне й ділове спілкування дитини з рідними, знайомими дорослими та ровесниками, вправляти її в умінні “прочитувати” найвиразніші елементи невербального мовлення партнера, адекватно трактувати його, контролювати власну поведінку, способи спілкування.

Показники мовленнєвого розвитку:

- вимовляє складні за артикуляцією звуки; правильна звуковимова поєднується у мовленні із спотвореною;
- мовлення зв'язне; виступає способом зв'язку та вираження життєвих вражень;
- задає дорослим багато різноманітних запитань;
- основна форма мовлення – діалогічна; пробує себе в монологічному мовленні;
- мовлення виконує планувальну функцію;
- словник поповнюється словами-узагальненнями та словами, пов'язаними з новими видами діяльності (грою, образотворчою, конструктивною, музичною, літературною, театральною);
- самостійно вносить корективи у неточне використання правил граматики, будову речень;
- мовлення супроводжується ритмічними рухами, жестами, ходом, мімікою;
- міра культури поведінки у спілкуванні визначається прихильністю дитини до партнера.

ЕКОЛОГІЧНИЙ РОЗВИТОК**ПЕРШЕ ПІВРІЧЧЯ ТРЕТЬОГО РОКУ ЖИТТЯ****Вікові можливості**

У віці двох років взаємини дитини з природним довкіллям ускладнюються та урізноманітнюються: вона стає спостережливішою й уважнішою; впізнає і відтворює назви відомих рослин і тварин; розуміє, що всі об'єкти природи мають назву, і вона зберігається, якщо їх намалювати на картинці або сфотографувати. Підвищений пізнавальний інтерес малюка до природного довкілля знаходить відображення у тому, що малюк починає звертатися до дорослих із запитаннями “Що?” і “Де?”, з допомогою яких прагне уточнити як назву об'єкта, його основні властивості та способи дій, так і місцезнаходження кожного. У середині третього року життя кількість запитань зростає, вони стають різноманітнішими і пов'язуються з інтересом малюка до способів дій з об'єктами природи, які зацікавили (“Як?”), та причинно-наслідковими залежностями (“Чому?”). Дитина виявляє підвищений інтерес до нового, невідомого, яскравого. Якщо раніше, звертаючи увагу на рослини, тварин, природний матеріал, дитина на колір звертала меншу увагу, ніж на форму і розмір, то тепер кольори і навіть відтінки комах, птахів, тварин привертають її особливу увагу. Слово дорослого починає все більше регулювати поведінку дитини у природі: вона розуміє його інструкцію, бере до уваги його прохання, запитує і прагне почути на запитання коротку і чітку відповідь. Важливим надбанням є те, що на цьому віковому етапі малюка вже можна переконати словом, щоб він утримався від бажання підняти палицю, зірвати квітку, схопити за хвіст кішку, стиснути в руці жука тощо. Це пояснюється довірою до рідного дорослого (на сторонню людину така реакція малюка не поширюється: він залишається байдужим до зауважень, незадоволення, навіть ласкавих звернень чужих людей); свідомішим, ніж раніше, ставленням до словесних вимог; бажанням зробити приємне. Вдосконалюється здатність дитини здійснювати елементарний самоконтроль, регулювати свою поведінку, повідомляти до-

рослому про проблеми, що виникають внаслідок зближення з природними об'єктами. Малюк використовує у ході найпростіших практичних дій деякі знаряддя, охоче бере участь у спільній з дорослим праці в природі, знає елементарні правила щодо безпечної поведінки в природному довіллі. Він охоче займається з дрібним природним матеріалом (овочами, фруктами тощо), наполегливо вкладає – витягає їх, систематизує, класифікує. Спілкування з природою перетворюється на потребу.

Зміст екологічного розвитку

Сприймання об'єктів природи. На третьому році життя спілкування з довіллям набуває пізнавального характеру. Дитина радіє зустрічі з природою, споглядає її безпосередньо або через вікно. Вона помічає красиве, яскраве (квіти, птахів, веселку, місяць та зорі на темному небі, веселку). Радіє своїм враженням від приємного спілкування з рослинами й тваринами. Обережно поводить з тими з них, які залишили по собі неприємну пам'ять у минулому. Напружується, притуляється до дорослого, коли чує громовицю, бачить блискавку. З допомогою дорослого та самостійно помічає у довіллі незвичне, нове, незнайоме; виявляє до нього інтерес. Охоче слухає короткі пояснення дорослого з приводу них.

Уявлення про властивості об'єктів та явищ природи. Дитина двох з половиною років володіє значним обсягом схематичних, проте в цілому правильних уявлень щодо природного довілля. Вона правильно називає деякі квіти, дерева, трави. Розрізняє дорослих тварин та їхніх дитинчат (дорослі тварини великі, дитинчата маленькі; дорослі годують і захищають малюків); їхні дії (п'є, бігає, стоїть, грається, кричить тощо). Знає особливості будови тварин (голова, тулуб, ноги, хвіст, крила, дзьоб). Відрізняє дитинчат від дорослих тварин на картинці. Дитина знає основні властивості об'єктів природи (вода тепла – холодна, летиться – крапає; пісок сухий – мокрий, теплий – холодний, сиплеться – формується; ґрунт твердий – м'який, сухий – мокрий; каміння тверде, сухе – мокре, тепле – холодне; сніг холодний, у руці тане. Володіє елементарними уявленнями і враженнями про найближче природне довілля, розуміє явища, за якими спостерігає. Розрізняє за розміром, формою, кольором, смаком і запахом рослини та за яскравими особливостями будови і рухами – тварин. Знає, як використовується вода у побуті. Встановлює елементарні причинно-наслідкові зв'язки на основі неповних, але конкретних образів та уявлень. За умови володіння різноманітними уявленнями і поняттями про природу ще не розуміє поняття "жива істота". Орієнтується у різноманітних емоційних станах дорослого, який спричинили стани рослин чи тварин (здоровий, потерпаючий); адекватно на нього реагує. Разом з дорослим лагідно обстежує компоненти природи.

Практична діяльність у природі. На третьому році життя предметні дії стають вправнішими, дитина використовує предмети та основні знаряддя за призначенням (міцно тримає поливальницю з водою, подає її дорослому, сама пробує поливати рослини; використовує за необхідністю дитячий совочок та лопатку тощо). Охоче бере участь у виконанні елементарних дій у природі. З допомогою дорослого контактено обстежує компоненти природи зором, дотиком, смаком, нюхом; варіює їх місцезнаходження у просторі тощо. Вона виконує короткочасні й прості трудові дії, доручення дорослого, пов'язані з доглядом за рослинами, тваринами (свійськими та дикими з найближчого довілля).

Природодоцільна поведінка. У віці двох з половиною років дитина починає усвідомлювати необхідність своєчасного та систематичного догляду за рослинами і тваринами, виявляє готовність допомагати дорослому поливати рослини й годувати тварин. Вона активно

включається у спільну з дорослим діяльність; наполягає на самостійному виконанні доступних їй корисних для природного довкілля дій. Орієнтується в основних правилах спілкування з рослинами і тваринами. Прагне доброзичливо та уважно ставитися до всіх знайомих рослин і тварин.

Завдання екологічного розвитку

Розвивати інтерес до природного довкілля шляхом задоволення потреби дитини у нових враженнях. Заохочувати пізнавальну активність, допитливість, спостережливість. Формувати уявлення і поняття про яскраві зовнішні ознаки рослин (дерев, квітів, овочів, фруктів); тварин (комах, риб, птахів, звірів) найближчого природного довкілля. Навчати розрізняти рослини за кольором, розміром, формою, поверхнею, запахом, смаком; тварин – за особливостями будови та виразними діями і рухами; відрізняти дитинчат від дорослих тварин. Вправляти у порівнянні контрастних за зовнішніми ознаками компонентів природи. Спонукаати до дослідницьких дій (пошукових) з природними компонентами (водою, піском, снігом, камінцями, глиною). Виховувати інтерес і позитивне ставлення до виконання елементарних трудових дій з догляду за рослинами і тваринами. Розвивати й підтримувати здатність відчувати красиве у природному довкіллі. У спільній з дорослим діяльності активізувати дотримання дитиною правил безпечної поведінки з рослинами і тваринами.

Організація життєдіяльності

У сім'ї та ДНЗ дорослі створюють розвивальне екологічне середовище. Дитину двох років залучають до підтримання рослин і тварин у чистоті. Щоб дитині це було приємніше робити, догляд починають з яскравих квітучих кімнатних рослин. Спочатку дорослий поливає сам, коментує свої дії (чітко визначає, що бере, чим наповнює поливальницю, називає дії, які споглядає малюк). Після 2–3 повторних спостережень доцільно запропонувати малюкові самому спробувати повторити їх (під час поливання рука дитини має знаходитися у руці дорослого). Важливо після цього разом помилуватися квіткою, зазначити, що вона гарна завдяки доброму догляду. У житловому приміщенні батьки можуть мати кімнатні рослини різних груп: декоративно-листяні (бегонія крапчаста, аспидистра, колеус, папороть адіантум, фікус), гарноквітучі (фуксія, бальзамін, евхаріс, бегонія квітуча), ампельні (аспарагус Шпренгера, хлорофітум, традесканція) та виткі (плющ, цисус), сукуленти (каланхое, зигокактус, алое). Доцільно разом з малюком обрати 2–3 рослини, за якими вони будуть доглядати спільно. Бажано серед них мати колеус, який опускає листя, якщо його забули полити; аспидистру, яка має цупке листя й не боїться різкого стискання. Рослини, за якими доглядає дитина, мають бути доступними, зручно розташованими для поливання. Кількість рослин не повинна перевищувати просторові можливості кімнати. Серед них не має бути отруйних (олеандр, дифенбахія, кодіеум). Особливий інтерес у малюка викликає створений дорослим город на підвіконні, за яким вони доглядають разом (цибулінка у воді або землі, висіяне насіння знайомих рослин). Узимку можна виставити у вазочку з водою гілочки дерев, кущів; спостерігати за появою личинок у теплі, задаючи дитині запитання і в разі потреби даючи доступні відповіді (“Як гілочки п’ють водичку?” “Чому з’явилися личинки?”). Якщо малюкові виповнилося два з половиною роки, він з радістю, похвалюванням, подивом реагує на появу вдома живої істоти. З метою сприяння розумінню малюком “живого” можна утримувати: рибку в акваріумі, паугу або канарку в клітці, собачку, кішку. Підбираючи тварин, доцільно врахувати можливі матеріальні витрати, ймовірне фізичне навантаження, наявність природничих знань і вільного часу, алергійних реакцій малюка на шерсть, оперення. Слід

зауважити, що рибки мають бути великими за розміром і не вимагати складного догляду (золота рибка та її різновид, мечоносець, гурами, макропод). Згідно з вимогами догляду доведеться придбати необхідне обладнання. Купуючи дитині тварину, слід упевнитись у тому, що вона не агресивна, щоб не злякала малюка. Для сприяння розумінню малюком відмінностей між природним і рукотворним бажано мати набори іграшкових тварин (комахи, риби, пташки, свійські й дикі тварини), з якими можна гратися на відміну від живих істот. Можна вдатись до різноманітних ігор, пов'язаних із зіставленням дитиною реальної тварини, її іграшкового варіанта та зображення на ілюстрації. На прогулянці батьки й педагоги залучають дітей до ігор з природним матеріалом, дослідницьких дій, спостережень у найближчому природному доквіллі. Бажано виносити на вулицю набори іграшок: різнокольорові та різного розміру пластмасові відерця (2–3), совок з глибоким ковшиком, зручний для утримання рукою дитини, і лопатку; формочки, лійки, пластикові пляшки з вузькими й широкими шийками для засипання й висипання вологого і сухого піску, наливання і виливання води; мисочку й предмети, які плавають і тонуть у воді; печатки з різними фігурками для отримання слідів на вологому піску. Особливу увагу слід приділити вправляння дитини у безпечній поведінці на воді, біля вогнища, серед невідомих рослин і тварин. Це потребує від дорослого терпіння, витримки, уважності, готовності показати, назвати, прокоментувати, довести.

Показники екологічного розвитку:

Природні умови:

- знає контрастні властивості води, піску, каміння, ґрунту;
- розуміє елементарні причинно-наслідкові зв'язки між явищами природи та іграми.

Рослинний світ:

- розпізнає дерева за стовбуром (ялина, береза), квіти – за кольором, фрукти і овочі – за кольором, формою, на дотик, на смак;
- розрізняє частини рослини (стовбур, листя, квіти); знає, що рослинам потрібна вода, їх поливають; під наглядом дорослого самостійно поливає кімнатні квіти;
- радіє яскравим змінам у житті квітів – цвітінню; знає, що до рослин лагідно звертаються, обережно обстежують і без дозволу дорослих не торкаються незнайомих.

Тваринний світ:

- знає характерні ознаки тварин, особливості їх будови; розрізняє і правильно називає дорослих тварин та їхніх дитинчат; звуконаслідує та імітує виразні рухи тварин; знає, що тварин потрібно годувати, напувати;
- радіє зустрічі з твариною, спокійно поводить поруч з нею, лагідно звертається до неї; допомагає дорослому годувати тварин;
- знає, що іграшкова тварина не їсть, не п'є, її можна брати на руки, гратися, а живою не можна.

ДРУГЕ ПІВРІЧЧЯ ТРЕТЬОГО РОКУ ЖИТТЯ

Вікові можливості

Найважливішим надбанням трирічного віку є перетворення сприймання природного довкілля на спеціальний вид діяльності. Віднині малюк не лише сприймає те, що випадково потрапило у поле його уваги, а й спрямовує свою увагу на щось-когось і протягом досить тривалого часу концентрує на ньому увагу. *Спостереження* стає одним з улюблених занять малюка, завдяки яким він збагачує свої уявлення про природне довкілля новою інформацією, уточнює раніше набуті знання, навчається придивлятися, вдивлятися, прислухатися, нюхати, дотиком визначати відмінність фактури тощо. Дитина відрізняється гнучкою одноканальною увагою, починає все легше переключати її з одного об'єкта природи на інший. Трирічний малюк краще, ніж раніше, зосереджується на об'єкті, проте він утримує свою увагу на ньому лише до моменту задоволення цікавості. Процес роботи з природним об'єктом завершується зразу при отриманні дитиною конкретного результату. Здебільшого дитина фіксує свої роздуми на одиничній властивості об'єкта природи. Лише поступово оволодіває умінням одночасно бачити, чути, смакувати, торкатися дотиком. Вона все більше досліджує, експериментує, вдається до найелементарніших дослідів (наливає воду у ґрунт кімнатної квітки і роздивляється, як вона витікає у підставку). Активнішою стає дитина в різних видах діяльності: вона малює сонечко, небо, травичку, квіти; під музику намагається зобразити рухи птахів та тварин (рухається, як ведмідь, зайчик, ворона тощо); вона залюбки слухає казки, вірші та оповідання про природу; охоче розглядає ілюстрації дитячих книжок. Виявляє інтерес до театральних ігор, дійовими особами яких виступають звірі; звуконаслідує їх, має серед персонажів улюблених, просить дорослого ще раз програти ту саму сцену; приміряє деталі костюма, атрибути. Особливістю дитини трирічного віку є її схильність до ритуалізації: вона вимагає від батька та педагога виконувати однакові дії, пов'язані з доглядом за рослинами й тваринами; читати та розповідати у тій самій послідовності казки; у разі допущення дорослим неточностей наполягає на "правильному" варіанті. Дитина не лише копіює рухи, звуки, дії тварин, вона висловлює щодо них своє власне *ставлення*. Завдяки зростанню фізичній вправності, вмінню бігати, підніматись, спускатися без опори дитина на прогулянці освоює все ширший природний простір. Вона відрізняє великі й дрібні предмети, порівнює їх між собою, відкриває долоню відповідно до розміру кожного. Запам'ятовує дитина цього віку переважно ті об'єкти природи, які приємно-неприємно вразили її, з якими вона багаторазово стикалася або активно взаємодіяла. Малюкові цього віку ще важко повернутися подумки до початкового моменту своїх міркувань, складно зрозуміти логічні розмірковування та обґрунтування дорослого. Провідним мисленням є наочно-дійове; наочно-образне лише починає давати знати про себе. Однією з важливих мислительних процедур, які освоїла дитина трьох років, є вибір об'єкта природи за ознакою (те, що тече, є водою); потім – за функціональною ознакою (вода – це те, що ллється), пізніше встановлює зв'язок між ознакою і словом, яким дорослий означає дану ознаку (якщо це вода, вона має литися). Важливим здобутком раннього віку є формування *цілеспрямування*: все частіше дії у природі спрямовуються на досягнення результату, який потребує інтелектуального та фізичного напруження, наявності відповідного знаряддя, інструмента. У таких ситуаціях зароджуються елементи творчості, вкрай важливі для особистісного становлення трирічної дитини.

Зміст екологічного розвитку

Сприймання об'єктів природи. Сприймання природного довкілля трирічною дитиною перетворюється на самостійний вид діяльності – спостереження. Вона звертає увагу на різні прояви тварин, виділяє окремі частини тіла, функціонально пов'язані з діями і руха-

ми. Помічає красиве у природі (красива квітка, гарно пахне зелена травичка), емоційно реагує на нього. Малюк радіє комічному (танок собаки на двох ногах, підстрибування кішки до метелика, пташки). Самостійно спостерігає за рослинами, тваринами, зосереджується на їхніх ознаках, виразній поведінці. Намагається імітувати виразні рухи тварин, емоційно реагує на красиве у природному доквіллі. Дитина співчуває потерпаючій рослині, тварині, за якими спостерігає.

Уявлення про властивості об'єктів та явищ природи. У віці трьох років дитина використовує контактне обстеження для отримання інформації про компоненти природи. Вона встановлює елементарні причинно-наслідкові зв'язки через особистий чуттєвий досвід (дощ – мокро, калюжі; сонечко – сухо; вітер – дерева гнуться). Малюк відрізняє рослин від тварин, розуміє, що вони живі істоти. Прагне правильно назвати різних тварин (черв'як, метелик, жук, муха, комар, бабка, рибка, жабка, пташка, ослик, кішка, собака, коза тощо). Знає виразні ознаки будови рослин, тварин. Відрізняє дитинчат від дорослих тварин за розміром і виразними рухами. Він широко використовує пошукові дії для визначення властивостей компонентів природи, самостійно обстежує (зосереджується, прислухається, придивляється, обмацує, натискає, погладжує, нюхає, пробує на смак тощо). З допомогою дорослого пов'язує здоровий стан рослин і тварин з добрим доглядом за ними. Встановлює елементарні причинно-наслідкові зв'язки між станом погоди й особистою діяльністю з наступною фіксацією у календарі ("Яка сьогодні погода?"). Завдяки дорослому орієнтується у станах рослин і тварин.

Практична діяльність у природі. Трирічна дитина вдається до практичних дій, пов'язаних з об'єктами природи, у різних видах діяльності – дослідницькій, елементарних формах праці та грі. У ході дослідницької діяльності малюк спільно з дорослим і самостійно використовує пошукові дії для з'ясування властивостей води, піску, ґрунту, снігу, повітря, каміння; визначає предмети, які плавають і тонуть у воді; з'ясовує особливості сухого й мокрого піску (пересипає, насипає у пляшки з широкою і вузькою шийками, формує у пиріжки, гірки, будиночки, формочки; порівнює сліди від кулачків, трафареток звірів, птахів на сухому й мокрому піску. В ході найпростіших форм праці в природі дитини самостійно підбирає обладнання для швидкого наливання води, засипання піску у пластикові пляшки з вузькими й широкими шийками; визначає подув вітру за рухом листя на деревах, паперових стрічок у руці, вітрячка; оволодіває прийомами садіння овочів та квітів з великим насінням (цибуля, горох, квасоля); допомагає дорослому годувати рибку, пташку: тримає баночку з кормом, приносить її на прохання дорослого; доцільно використовує обладнання для догляду за рослинами і тваринами; наполягає на самостійному виконанні трудових дій; пов'язує добрий стан кімнатних рослин, веселу поведінку тварин з належним доглядом і ставленням до них. В ігровій діяльності дитина широко використовує природний матеріал (пісок, воду, сніг, каміння, осінні листя, плоди дерев); разом з дорослим з піску будує дорогу, міст з дощечки, вистилає доріжку з піску камінням; насипає лопаткою з відерця гірку із снігу для катання ляльки на іграшкових санчатах; ліпить сніжки, пиріжки; вгадує за зовнішніми ознаками, на дотик і на смак знайомі овочі та фрукти, дерева, квіти; розрізняє дорослих тварин та їхніх дитинчат; звуконаслідує і впізнає за голосом знайомих тварин, імітує їх виразні рухи; відрізняє іграшкову тварину від живої; вправляється у виявленні позитивного досвіду взаємодії з комахами в екоіграх "Метелики", "Бабки", "Коники", "Жучки".

Природодоцільна поведінка. Володіння уявленнями та знаннями про природне доквілля дозволяє трирічній дитині доцільніше поводитися в ньому, адекватніше діяти. Так, малюк починає варіювати свою поведінку відповідно до стану рослин, тварин. Він радіє виконаній роботі разом з дорослим з догляду і надання допомоги хворим рослинам, тваринам. Дитина все частіше дотримується простих правил поведінки в природному доквіллі. Готова під

наглядом дорослого поливати рослини, протирати листя, годувати тварин. Спокійно поводитися на природі, стримує бажання взяти рослини або тварин у руки, привласнити їх, не вдається до агресивних дій. Не йде на контакт із незнайомим компонентом природи без дозволу дорослого. Прагне зробити добро рослинам і тваринам, щиро спілкується з ними. Намагається не нав'язувати своїх ігор тваринам.

Завдання екологічного розвитку

Сприяти формуванню у дитини поняття “жива істота”; розумінню нею потреб рослин і тварин у їжі, догляді. Вправляти у контактному обстеженні компонентів природи з метою отримання інформації про їх зовнішні ознаки, якості та властивості; вдосконалення дослідницьких дій. Заохочувати до самостійних спостережень за знайомими рослинами і тваринами. Сприяти накопиченню вражень про яскраві ознаки сезонних змін у природному доквіллі і чотирьох контрастних станів погоди: світить сонце, дощить (іде сніг), хмари затулили сонце, дме вітер. Спонукаати до встановлення дитиною елементарних причинно-наслідкових зв'язків, базуючись на особистому чуттєвому досвіді. Створювати умови для прояву дитиною спокійного й виваженого ставлення до рослин, розуміння стану тварин (голодна, сита, здорова, хвора). Сприяти накопиченню естетичних, позитивних емоційних вражень про природне доквілля. Формувати потребу дитини у спілкуванні з природою. Сприяти проявам її самостійності під час виконання елементарних трудових дій стосовно догляду за рослинами й тваринами.

Організація життєдіяльності

Організація щоденних часто повторюваних спостережень з вікна, на прогулянці, під час спільного догляду за рослинами й тваринами сприяє вихованню у трирічної дитини інтересу до природного доквілля. Батькам і педагогам доцільно поєднувати спостереження з руховою активністю (діти імітують, як ходять ворони, стрибають горобчики, купається папуга, літають метелики тощо), іграми, пошуковими та трудовими діями, читанням коротких віршиків, співом знайомих пісень. У ході різноманітних видів діяльності, пов'язаних з доглядом за домашніми тваринами, варто нагадувати малюкові про доцільні дії, вдаватися до різноманітних запитань: “Рибку годують щодня?”, “Як відпочиває кішка?” “Що найбільше любить їсти голуб?”. У другій половині третього року життя можна уточнювати, що квіти красиві, із зеленим листям і яскравими квітками тому, що стоять на підвіконні, де тепло й багато світла (“Квіти люблять світло й тепло, ростуть у горщику із ґрунтом”). Доцільно пропонувати малюкові полити квіти, поспостерігати і з'ясувати, куди витікає водичка. Висаджуючи разом з ним овочі на городі підвіконня, можна запропонувати йому обстежити ґрунт, визначити, сухий він чи мокрий, твердий чи м'який, темний чи світлий. Дитина радітиме, якщо батько або педагог, тримаючи його руку своєю рукою, втикати цибульку, моркву, корінь петрушки у ґрунт. Коли виростуть листочки у цибулі, петрушки, у присутності малюка їх слід зрізати, смакувати разом і повторювати: “Ми садили, поливали, ось і вирости смачні вітаміни – листочки!” Спостереження і трудові дії слід пов'язувати з іграми. Наприклад: “Я назву, а ти покажи”; “Знайди таку саму”; “Вгадай, що я з'їв” тощо. У ході таких ігор дитині легше запам'ятати назви рослин та їх частин, будову, смакові якості, зовнішні ознаки. Спостереження за тваринами варто об'єднувати у цикл, який складається з кількох спостережень за однією й тією ж твариною. Проте мета таких спостережень має бути щоразу новою. Спочатку слід познайомитися з твариною, помилуватися її красою. Рибку, пташку, кішку тощо погодувати й запитати: “Що робить пташка?”, “Що їсть, п'є?”. На наступних спостереженнях можна з'ясувати, чим ходить, дивиться, як відпочиває, грається, купається тварина тощо. Запропонуйте дитині звуконасліду-

вати (тук-тук – клює, льоп-льоп – купається, тьох-тьох – співає) та імітувати рухи тварини. Пізніше варто з'ясувати стан тварини (радісна, весела, здорова, тому що швидко їсть, п'є водичку, грається; сидить на одному місці, не радіє зустрічі з малюком – хвора, потерпає). Дорослий поспіває стан тварини й допомагає дитині варіювати свою поведінку залежно від стану тварини. Слід залучити малюка до посильної допомоги й порадіти разом доброму стану тварини. Його емоційний контакт з тваринами допоможе зрозуміти, що жива істота потребує певних умов, які створює людина, відповідального ставлення. Варто попіклуватися про оснащення практичної діяльності різним природним і рукотворним матеріалом на кожний сезон. Важливо щоденно сприяти самостійності у виконанні дитиною знайомих трудових дій з догляду за кімнатними рослинами, тваринами, вирощуванням квітів та овочів. Дорослі мають особистою поведінкою сприяти приязному та лагідному спілкуванню малюка з рослинами і тваринами. Особливу увагу слід приділити дотриманню правил безпечного спілкування з рослинами і тваринами найближчого й віддаленішого природного довкілля; обирати екологічно безпечні місця для життєдіяльності у природних умовах. Збираючись з дитиною на прогулянку, поспостерігайте з вікна за станом погоди, одягніть ляльку відповідно до погоди. Повернувшись, визначте в календарі-іграшці "Яка сьогодні погода" стан погоди, правильно його назвіть. Запропонуйте дитині пригадати характерні для даного дня явища і стани погоди. Для подорожей у віддалене природне довкілля бажано мати для дітей дослідницькі рюкзачки з "чарівним скельцем" (лупа) для розглядання комах на листочку, травичці, гілочці або на білому бавовняному прямокутному клапті тканини, кошики для збирання "дарунків" природи (пір'ячко, камінчики, черепашки молюсків тощо); пляшечку води для пиття, перекис водню і пластир.

Показники екологічного розвитку:

Природні умови:

- знає яскраві зовнішні ознаки й характерні властивості компонентів природи, з якими активно діє (піску, води, ґрунту снігу, каміння);
- розрізняє чотири контрастні стани погоди: світить сонце, хмари на небі закрили сонце, йде дощ (падає сніг), дме вітер; співвідносить стан погоди з малюнком у календарі-іграшці "Яка сьогодні погода"; розуміє елементарні причинно-наслідкові зв'язки між станом погоди й поведінкою людей, іграми дітей.

Рослинний світ:

- визначає і називає характерні зовнішні ознаки дерев, кімнатних, декоративних і дикорослих квітів, контрастних за кольором, формою, розміром, поверхнею листя, стовбура; овочі та фрукти – за кольором, формою, розміром, на дотик, на смак;
- визначає наземні частини рослин: стовбур (стебло), листя, квітка;
- знає, що рослини ростуть у ґрунті, їх потрібно поливати; уміє самостійно полити кімнатну квітку під наглядом дорослого; знає, що квіти прикрашають кімнату; радіє їм, приязно ставиться;
- дотримується правил безпечного спілкування з рослинами.

Тваринний світ:

- знає свійських і диких тварин (собака, кішка, коза, корова, кінь, гуска, качка, півник, курка, рибка; заєць, лисиця, вовк, грак, синиця, метелик, жук), їх характерні зовнішні ознаки, дії, місце проживання;

- знаходить спільне у зовнішній будові тварин (у грака, синички є дзьоб, крила; у кози і корови – роги); у рухах і діях (собака, кішка хлебчуть воду, молоко; бігають, ходять, граються; гуска й качка плавають по воді); знає і правильно називає дитинчат свійських тварин;
- звуконаслідує тварин та імітує їхні рухи (стрибає, клює, літає, плаває);
- радіє здоровій, веселій тварині; співчуває хворій, сумній; робить спроби допомогти;
- відрізняє живу тварину від іграшкової; знає, що гратися, брати до рук можна лише іграшкову тварину;
- знає, що торкатися тварин можна лише з дозволу дорослого.

ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНИЙ РОЗВИТОК

ПЕРШЕ ПІВРІЧЧЯ ТРЕТЬОГО РОКУ ЖИТТЯ

Вікові можливості

Формуються передумови естетичного ставлення дитини до оточуючого; розвиваються елементарні види художньої діяльності (образотворчої, музичної, літературної, театралізована гра). Відмінністю найпростіших форм художньої діяльності на даному віковому етапі є її *синкретичність* та *імпровізаційність* (діти легко об'єднують різні види мистецтва: малюють, імпровізують на дитячих музичних інструментах, складають віршик або наспівують). Специфікою естетичного розвитку на третьому році життя є висока *емоційна чутливість* до музики, художнього слова, яскравих творів образотворчого та театрального мистецтва.

Дитина виходить з періоду карлючок, наслідуючи дорослих, креслить вертикальні й горизонтальні лінії, має елементарний задум, утримує мету, діє за зразком та самостійно. Вона починає оволодівати складним пересуванням руки по колу під контролем зору, виявляє спроможність призупинити креслення в потрібний момент (початок і кінець лінії збігаються), креслить криву замкнену лінію. Невпорядковане нагромадження ліній все частіше змінюється на округлі та видовжені зображення форм. Дитина знайомиться не тільки з олівцем, а й з глиною, фарбою, найпростішими аплікаційними формами. Вона знає всі основні кольори, обирає ті, що сподобалися; сприймає та емоційно відгукується на контрастні кольори, форми, фактуру; впізнає в обрисах зображень схожість з персонажами казок, пісень. Образотворча діяльність перетворюється на один з найулюбленіших видів її діяльності. Формуються елементарні технічні навички, вдосконалюється вміння використовувати різні художні матеріали та знаряддя. Виникає особистісне ставлення до результатів власної зображувальної діяльності. Стійкішою стає увага, завдяки чому малюк протягом тривалішого часу слухає музику, радіє сприйняттю знайомих мелодій та пісень, охоче підспівує склади, найпростіші слова. За показом дорослого виконує під музику різні рухи, наслідує його та копіює тварин. Бере участь у простих іграх, основною дійовою особою яких є іграшка в руках дорослого. Дитина сприйнятлива до читання художніх творів, особливо до поезії малих форм та художніх творів, дійовими особами яких виступають діти та тварини. Емоційно реагує на казки, вірші, оповідання; відчуває ритм поезії, промовляє елементи поетичних текстів; уважно слухає та відповідає на прості запитання дорослого. Радо сприймає різноманітні форми театралізованої діяльності (ігри-імпровізації, імпровізації-жарти, показ на-

стільного театру та театру іграшок); впізнає та емоційно реагує на знайомі твори українського фольклору; співчуває позитивним та обурюється негативним вчинкам театральних персонажів; виконує ігрові дії відповідно до тексту, імітує рухи та дії героїв; здатна інсценувати тексти коротеньких віршиків, знайомих казок.

Зміст художньо-естетичного розвитку

Ознайомлення з творами мистецтва. Дитина емоційно, зацікавлено сприймає та відгукується на красу творів образотворчого мистецтва, прослуховування музики, літературних творів, театральних вистав. Вона уважно спостерігає, милується, розглядає предмети побуту, ілюстрації, картинки, народні іграшки; із задоволенням слухає дитячі твори та класичну музику, впізнає їх; емоційно сприймає лялькові вистави у театрі, розпізнає тіньовий та настільний театр; відчуває ритм поезії, впізнає знайомі літературні твори.

Художній образ мовою мистецтва. Зароджується здатність на елементарному рівні характеризувати мистецькі твори. Дитина асоціює колір та формові образи з подібними предметами оточення; у простих танцювальних рухах, співі втілює ритм, окремі інтонації мелодії; сприймає, розрізняє дію акторів театру та лялькової вистави; уважно, зацікавлено, з розумінням слухає доступні за віком книжки, вірші, оповідання.

Художньо-практична діяльність. Дитина третього року життя відображає образне бачення предметів за власним задумом. Вона правильно користується пензлем; має навички малювання пальчиками, долонькою; малює цятками, мазками, штрихами згори донизу і зліва направо різні за характером лінії; оволодіває здатністю зображувати замкнену округлу форму, поєднуючи кілька кольорів. Малюк охоче підспівує дорослим, передає у ритмі танцювальні рухи, в інтонації – мелодії пісень. Він намагається брати активну участь у театральних костюмованих виставах, наслідує персонажів, повторює деякі фрази з відомих текстів, взаємодіє з іншими дітьми. Дитина любить повторювати за дорослим слова, відтворювати коротенькі вірші, супроводжуючи їх відповідними жестами, рухами, мімікою.

Дитяча творчість. Дитина свідомо обирає фарби, матеріали, музичні інструменти, книжки; у літературних та театральних діях передає настрій через міміку, рухи, слова, жести, пісню. Вона доповнює зображення додатковими деталями, імпровізує з фарбами, для конструювання добирає різні предмети (картонні книжки-розгортки, природні матеріали тощо). Малюк імпровізує рухи, слова пісень, передає характер музики у співі, рухів – у танку, співає і танцює разом з однолітками. Він активно імітує рухи та дії героїв, озвучує та оживляє театральні ляльки, перевдягає їх і доповнює дрібними деталями, намагається грати у пальчиковому театрі, інсценує тексти казок та коротеньких віршиків, намагається гратися з групою дітей. В середині третього року життя дитина охоче супроводжує читання відповідними рухами, словами, репліками; коментує та висловлює своє ставлення до прочитаного.

Завдання художньо-естетичного розвитку

Створювати сприятливі умови для художньо-естетичного розвитку дитини. Навчати її впізнавати в обрисах зображень, штрихах, прямих та округлих лініях схожість зі знайомими предметами або персонажами казок. Підтримувати бажання малювати олівцями та фарбами, ліпити з глини, виконувати найпростіші аплікації з готових форм, емоційно відгукуватись на результат власної творчості. Формувати елементарні технічні навички роботи з різними художніми матеріалами. Сприяти подальшому розвитку вмінь дотикового обстеження предметів, іграшок і творів мистецтва; реалізовувати власний та сюжетно-

ігровий задум у художній діяльності; вчити отримувати задоволення від спілкування з мистецькими творами, виражати через колір, образи, предмети своє ставлення до навколишнього. Розвивати самостійну поведінку, здатність робити елементарний вибір матеріалів, образів, мистецьких засобів; стимулювати бажання імпровізувати; створювати власні твори (малюнки, казочки тощо).

Організація життєдіяльності

В умовах сімейного та суспільного виховання дорослі створюють комфортне предметне, візуальне, емоційне, ігрове середовище. Співпраця батька чи педагога з дитиною сприяє її творчим проявам в образотворчій, музичній, літературній та театралізованій діяльності; уможливує створення колективних композицій. Дорослий може допомогти малюкові розвинути сюжет твору, використати різноманітний ігровий матеріал, запропонувати музичний супровід та виразне художнє слово. Він демонструє зразки пластичних рухів, схвалює намагання дитини копіювати їх, вносити власні елементи у виконання. Повноцінному сприйняттю дитиною театральної дії сприятиме використання знайомих їй образів, костюмів, художніх текстів, жестів, міміки, інтонацій голосу. Корисно заохочувати малюка до активного сприйняття театального видовища (пропонувати супроводжувати показ повторюваннями слів, звуконаслідуванням, приспівуванням, відповідними рухами та жестами); пропонувати їй увазі різні види дитячого театру.

На третьому році життя можна проводити з дитиною ігри-заняття тривалістю 10–15 хвилин, на яких навчати її прийомам передачі образів за допомогою ліній, кольорових плям, мазків, різних природних форм. В аплікації дитина використовує готові форми, силуети, розміщуючи їх на аркуші паперу. Для збагачення змісту та засобів виразності доцільна інтеграція видів образотворчої діяльності, коли один вид діяльності передуює іншому (наприклад, ліплення передуює малюванню). Інтеграція видів образотворчої діяльності дає дитині змогу збагачувати конкретний образ (доповнити машинку прапорцем, голову ляльки – стрічкою, силует ялинки – кольоровими вогниками). На одному занятті можна поєднати різні способи зображення з використанням різних матеріалів; на іншому – види діяльності. Важливо, щоб дорослі зберігали плоди образотворчої діяльності дитини, принаймні ті з них, що засвідчують динаміку руху її здатності зображувати те, що вона бачить. Слід пам'ятати, що для періоду раннього віку значно важливішим за техніку є здатність дитини бачити, відтворювати побачене та пережите доступними засобами, радіти цьому, протягом певного часу охоче займатися образотворчою діяльністю. Для повноцінного художньо-естетичного розвитку дитини даного віку необхідно поєднувати зацікавленість образотворчою діяльністю з інтересом до занять музикою, читання дитячих книжок (у цьому віці вона може мати свою власну маленьку бібліотечку, виділене місце на книжковій полиці), сприймання театралізованих видовищ. Художня література, музичні твори та інструменти, театральні ігри, вистави, мистецькі твори, матеріали, інструменти мають ретельно підбиратися дорослими з урахуванням вікових можливостей та індивідуальної підготовленості дитини, правил технічної безпеки.

Показники художньо-естетичного розвитку

В образотворчому мистецтві:

- знає та називає основні кольори палітри, вибирає їх відповідно до задуму, вподобань; впізнає, емоційно реагує на предметні та асоціативні образи; має елементарні навички ліплення пластичними матеріалами; передає на елементарному рівні

схожість з конкретним предметом; сприймає та емоційно відгукується на мистецькі твори, контрастні кольори, форми, фактури, отримує задоволення від спілкування з ними; володіє навичками пальчикового малювання, мистецькими інструментами й матеріалами; самостійно шукає способи застосування мистецького матеріалу та інструментів; використовує знання про форму, розмір, колір у процесі конструювання; має уявлення про аплікаційні прийоми роботи.

У музичному:

- отримує емоційне задоволення від слухання та звучання музичних творів, позитивно реагує на них, розуміє їх зміст, настрій; відрізняє контрастне звучання музичних творів; знає декілька пісень, підспівує за дорослим; імпровізує з танцювальними рухами під музичний супровід самостійно та у гурті дітей; прагне до ознайомлення з музичними інструментами та самостійної гри на них.

У літературному:

- емоційно сприймає та слухає інтонацію голосу, слова, розповіді та висловлює власне ставлення до літературних творів, їх персонажів; декламує коротенькі вірші, приказки, потішки, загадки; уважно розглядає ілюстрації, впізнає та порівнює героїв літературних творів; прагне до колективного розглядання картинок – із задоволенням показує їх оточуючим; повторює за дорослим слова, розрізняє характерну тональність голосу під час читання; самостійно коментує події у творах, „читає” казки; висловлює на елементарному рівні власне судження про зміст літературного твору.

У театральному:

- активно сприймає та емоційно відгукується на театральну виставу; виконує образні танцювальні рухи та впізнає мелодії; наслідує інтонації, жести, міміку персонажів театральних вистав; певним чином ставиться до персонажів театральної вистави; має свої вподобання: намагається взяти посильну участь у театральних діях.

ДРУГЕ ПІВРІЧЧЯ ТРЕТЬОГО РОКУ ЖИТТЯ

Вікові можливості

Малювання перетворюється на один з найулюбленіших видів самостійної діяльності. В малюнку дитина виражає свої життєві враження, самостверджується, реалізує власні можливості, заявляє іншим про своє “Я”. Вона цікавиться самим процесом малювання олівцями, фарбами, крейдою, фломастером; ліплення, аплікації, конструювання. Її рухи стають упевненішими та вправнішими, художні образи – чіткішими, різноманітнішими, схожими на реальні об’єкти. Виникають перші справжні дитячі малюнки; все більшого значення набуває результат образотворчої діяльності. Прямокутні та округлі форми малюк асоціює з подібними предметами оточення: будинком, машиною, квіткою, яблуком тощо. Характерним для цього віку є бажання повторити зображення та додатково деталізувати його.

Дитина все частіше висловлює бажання передати на аркуші конкретну дію (“машинка їде”, “дощик їде”, “квіточка росте” тощо); для передачі конкретної ігрової ситуації накладає один малюнок на інший (ховається мишка від котика, жучок від пташки, курчатко від лисички тощо). Все частіше з’являється бажання передати елементарну *схожість* з конкретним предметом чи явищем. Навички роботи з глиною (*ліплення*) залишаються недосконалими,

малюк шукає схожості з реальними об'ємними формами предметів та із запропонованими дорослим зразками; оволодіває умінням здійснювати прямі, колові рухи; підщипуванням і з'єднанням видозмінює шматочок глини. У ході *конструювання*, яке поєднане у цьому віці з сюжетно-відображувальною грою (виступає її елементом і засобом розгортання сюжету), дитина навчається “сюжетному конструюванню”, створює прості конструкції (будиночок, башточку, ворота, стіл, стілець, диван). Удосконалюються вміння щодо ознайомлення з властивостями матеріалу, збагачуються уявлення про колір, форму, розмір, об'єм; розвивається просторова орієнтація. Удосконалюється *аплікація*: дитина створює предметні та сюжетно-тематичні композиції з різних паперових форм (круги, квадрати, прямокутники, трикутники, смужки, різні силуети); обирає та наклеює готові форми відповідно до задуму. Зростає сприйнятливність музичних творів; удосконалюються танцювальні рухи; дитина починає співати пісеньки, намагається грати на шумових, ударних, духових дитячих інструментах. Упізнає знайомі пісні не лише у звичному, але й у виконанні на інших інструментах, іншими співаками. Підспівує дорослому, правильно передає ритм та окремі інтонації мелодій. Запам'ятовує слова пісень, проте нечітко їх вимовляє; відтворює під музику показані дорослим нові рухи та нові поєднання вже відомих; змінює рухи відповідно до частин музичної п'єси (ходить під музику “голосно” і “тихо”, біжить на місці, обережно крокує, біжить вперед – назад на носках, стрибає на двох ногах). У музичних іграх і танцях дитина оволодіває складнішими за попередні діями з предметами (палочками, султанчиками, хусточками, листочками тощо). Все частіше слухає, наспівує та супроводжує рухами музику та пісні *за власним бажанням*.

Дитина із захопленням слухає казки і розповіді дорослого; краще, ніж раніше, відчуває ритм поезії, може відповідати на запитання дорослого, висловлюється з приводу прочитаного, супроводжує читання коментарем, домагається від дорослого чіткого дотримання послідовності подій, слів художніх творів. Час від часу за власним бажанням розглядає улюблені казки та віршовані твори, водить пальцем по тексту відповідних сторінок, намагається близько до зразка проговорювати його (самостійно “читає”). Легко впізнає знайомі твори та персонажів у ході сприймання театрального видовища, імітує дії та рухи, проговорює слова, адекватно реагує на міміку і жести. Її літературні уподобання стають усе виразнішими та чіткішими.

Зміст художньо-естетичного виховання

Ознайомлення з творами мистецтва. Дитина з інтересом сприймає доступні їй розумінню ілюстрації і картини, деякі картини художників, на яких зображені діти, тварини, рослини. Вона розглядає їх, називає знайомі образи, пригадує бачене в реальному житті (схоже на зображене), коментує його, супроводжує адекватною мімікою, рухами. Емоційно відгукується на музику, володіє елементарним інтонаційно-слуховим досвідом для визначення характеру та жанру музичного твору (марш, танець, пісня); яскраво реагує на контрастні за настроєм музичні мелодії (весела – сумна). Уважно спостерігає, милується, розглядає предмети побуту, народні іграшки; із задоволенням слухає дитячі твори та класичну музику, впізнає їх; емоційно сприймає лялькові вистави в театрі, розпізнає тіньовий та настільний театр; відчуває ритм поезії, впізнає знайомі літературні твори.

Художній образ мовою мистецтва. Удосконалюється здатність дитини елементарно характеризувати твори образотворчого, музичного, літературного, театрального мистецтва. Вона все чіткіше співвідносить форму, розмір, колір, фактуру реальних та зображених (на малюнку, у виліпленому предметі, викладених аплікаційних формах, сконструйованій будівлі) об'єктів довкілля. Малюк може нескладними танцювальними рухами, співами відтворити ритм, окремі інтонації знайомої мелодії, співвіднести своє втілення з чутиим по радіо. Він роз-

різняє характер відтворених дорослим у театральному видовищі образів; володіє елементарним уявленням про те, з допомогою яких слів, мелодій, жестів, рухів передається той чи інший життєвий контекст; певним чином ставиться до різних персонажів та використаних дорослими при зображенні засобів гри. Дитина адекватно реагує на слова, тональність, висоту та тембр голосу, паузи, які використовує дорослий для надання прочитаному виразності.

Художньо-практична діяльність. У ході образотворчої діяльності дитина не лише передає окремі риси та властивості об'єктів, але й починає входити в образ, співпереживає йому, ототожнює себе з ним. Вона інтуїтивно та наслідуючи дорослого використовує колір з метою вияву свого ставлення до зображуваного, надає деяким кольорам перевагу. Зображення стають упорядкованішими, більш схожими на реальні об'єкти довкілля; з'являється ритмічне чергування окремих елементів. Удосконалюється здатність трирічної дитини створювати образ за задумом, дотримуватися задуму в процесі всієї діяльності. Урізноманітнюються способи малювання, ліплення, аплікації, конструювання. Дитина краще орієнтується на аркуші паперу, починає давати елементарну оцінку зробленому ("подобається", "не подобається"). Охоче підспівує дорослим, передає у ритмі танцювальні рухи, в інтонації – мелодії пісень. Дитина намагається брати активну участь у театральних костюмованих виставах, наслідує персонажів, повторює деякі фрази з відомих текстів, відтворює коротенькі вірші, супроводжуючи їх відповідними жестами, рухами, мімікою. Все частіше взаємодіє з іншими дітьми.

Дитяча творчість. Дитина охоче експериментує з фарбами, олівцями, глиною, аплікаційними формами, деталями конструктора, природним матеріалом. Все частіше вдало поєднує різні матеріали на одній площині та в єдиному об'ємному зображенні. Свідомішим стає вибір нею виду художньої діяльності, матеріалів, інструментів, самостійнішим – задум у різних видах образотворчої діяльності. Все частіше трирічна дитина створює власні літературні твори, які здебільшого складаються з частинок відомих казок, віршиків, оповідань. Словотворчість перетворюється у трирічному віці на специфічний вид діяльності, яким дитина охоче займається, здобутками у якій хвалиться перед іншими. Вона починає усвідомлювати, що з допомогою словотворчості можна розсмішити інших, привернути до себе увагу, певним чином вплинути на них. Час від часу дитина імпровізує на знайомих дитячих інструментах, проспіває мелодію, варіюючи різні голоси, супроводжуючи знайомими та новими жестами і рухами. Вищу за попередню схильність до самодіяльності та творчості виявляє малюк у ході сприйняття та активної співучасті у різноманітних театральних іграх та виставах (виявляє гумор, підбирає наперед непідходящі деталі костюма; вдається до не схожих на справжні звуків та жестів, розраховує на адекватну реакцію значущих дорослих). У такий спосіб він вправляється у зрослих можливостях, заявляє іншим про себе, виявляє свою індивідуальність.

Завдання художньо-естетичного розвитку

Формувати у дітей естетичне ставлення до навколишнього світу. Виховувати інтерес до різноманітних видів образотворчої діяльності. Спонукати дітей до створення асоціативних образів у техніці малювання, ліплення, аплікації, конструювання. Розвивати здатність дитини реалізовувати в образотворчій діяльності сюжетно-ігровий задум. Навчати відтворювати оточуючі предмети, явища дійсності за допомогою ритмічних мазків, штрихів, прямих та округлених ліній. Спонукати малюків до самостійної поведінки, проявів ініціативи, бажання імпровізувати. Розвивати вміння слухати та розуміти зміст класичних творів, народних мелодій та пісень; розуміти настрій та контрастне звучання музики; спонукати до запам'ятовування слів пісень, виконання танцювальних рухів,

імпровізації під музичний супровід, гри на дитячих інструментах. Сприяти активному пізнанню, сприйманню дитиною театральних вистав, дій акторів і ляльок; адекватному реагуванню на них словами, рухами, жестами, інтонаціями. Вчити культурі поведінки в театрі, основним ритуалам, пов'язаним з ним. Удосконалювати вміння дитини сприймати різні за жанром літературні твори, характеризувати основних персонажів, висловлювати щодо них своє ставлення, пояснювати вподобання. Заохочувати бажання створювати власні казки, віршики, оповідання.

Організація життєдіяльності

Батьки й педагоги створюють затишне, варіативне, безпечне, привабливе, *емоційно насичене* середовище; сприяють збагаченню та урізноманітненню життєвих вражень малюка; вправляють його в умінні передавати свої переживання кольором, лінією, мелодіями, словом, жестом, мімікою, діями з предметами. Оскільки трирічний вік сприятливий для естетичного виховання, доцільно вводити малюка у світ прекрасного через емоційне сприйняття ним народної іграшки, співу народних пісень-забавлянок. У ході організації життєдіяльності дітей батько чи педагог може використати різні прийоми роботи: *розглядати* картинки, ілюстрації казкового жанру; народні іграшки; *ігрові вправи* (“Відгадай колір”, “Вдягни маску радості”, “Вдягни злу маску”); *інструменти та матеріали* (гуашеві фарби, різнокольорові олівці, фломастери, крейду, тонований та білий папір розміру А-4, пензлі різних номерів, картинки, ілюстрації, готові намальовані та вирізані форми). Бажано, особливо в домашніх умовах, “ліпити” з тіста різноманітні знайомі дитині формочки (кільце, доріжка, ліжко тощо). Можна запропонувати дитині за показом дорослого та самостійно малювати пальцями, долоньками, вмочуючи їх у фарбу і залишаючи на папері кольорові плями різної величини, форми, забарвлення. Якщо малюк вже має певний досвід спілкування з творами мистецтва і радо на них реагує, доцільно познайомити його з предметами українського декоративно-прикладного мистецтва: керамічною іграшкою; дерев'яною іграшкою; плетеною іграшкою з соломи, лози, рогози; національною вишивкою, писанкою, витинанкою. Дорослий звертає увагу дитини на красу колірної гами візерунків, вдало поєднує емоційне сприйняття нею народної іграшки з читанням забавлянок, співом народних пісеньок.

Дорослий знайомить дитину з різноманітними властивостями будівельних конструкторів, вчить споруджувати найпростіші будівлі. З метою збагачення змісту та засобів виразності він вдається до інтеграції різних видів образотворчої діяльності – малювання, аплікації, ліплення, конструювання. Найбільш ефективною інтеграція видів образотворчої діяльності є при створенні конкретного образу: готовий малюнок доповнюється мазками (прикрашаються силуети ялинок, казкові хатинки, посуд; глиняна лялька доповнюється деякими деталями: кольоровою хустиною, стрічкою, поясом тощо). Інтегруючи види образотворчої діяльності, доцільно встановити послідовність занять з малювання, ліплення, аплікації, конструювання; згодом можна організувати заняття, в яких поєднують різні способи зображення та використовувати різний матеріал. Важливо, щоб у житті трирічної дитини було відведене належне місце хорошій і не надміру голосній музиці: можна спільно слухати пісні, класичну й танцювальну музику; заохочувати бажання грати на дитячих інструментах, наспівувати мелодії, танцювальними рухами супроводжувати їх. Варто переглянути та поновити дитячу бібліотечку, хвалити дитину за бережне поводження з книжками, вправляти в умінні ставити їх на відведене на полиці місце. Корисно залучати дитину до участі у театральному дійстві, яке заряджає учасників позитивними емоціями; допомагає зростаючій особистості диференціювати різноманітні персонажі, засоби створення художнього образу; навчає адекватним реакціям; формує уміння елементарно аналізувати вчинки та визначатися зі своїми уподобаннями.

Показники художньо-естетичного розвитку

В образотворчому мистецтві:

- малює, ліпить, конструює, викладає аплікаційні форми за задумом; доводить розпочате до кінця, радіє результату, висловлює з приводу нього свою думку; розрізняє, називає та доцільно використовує основні кольори та їх відтінки; вміє розміщувати форми на площині, чергувати їх за кольором та величиною; може зображувати, орієнтуючись на зразок дорослого; зображення стає все більше схожим на реальний об'єкт; з повагою ставиться до власних та чужих мистецьких робіт; готує мистецькі подарунки своїм рідним, близьким; прикрашає оселю творами мистецтва (народна іграшка, малюнок, серветка тощо) та своїми (віночок, намисто, пояс, штучні квіти тощо).

У музичному:

- охоче слухає музичні твори у виконанні дорослих та дітей; сприймає різноманітні за жанром, характером, ритмом твори; дитина чутлива до мелодійної музики; здатна до репродукції та елементарної імпровізації; починає співати, добре рухається під музику (використовує різноманітні танцювальні рухи), знає і відрізняє звучання деяких дитячих музичних інструментів.

У літературному:

- позитивно реагує на читання знайомих та нових дитячих книжок; домагається точності відтворення тексту твору дорослим; виражає своє ставлення до персонажів казок, віршів, оповідань; коментує події, зображені на ілюстраціях до знайомих творів; адекватно реагує на зміни в голосності, тональності, тембрі голосу дорослого при читанні різних епізодів твору; складає власні невеличкі казки, віршики, оповідання; розуміє гумор, намагається смішити інших, вдаючись до "словесної плутанини"; знає, декламує декілька віршів, слів пісень.

У театральному:

- радо реагує на театральне видовище; розрізняє різні види театру, має серед них улюблені; адекватно реагує на вчинки різних персонажів, супроводжує їх відповідними словами, рухами, жестами, діями; висловлює власну думку про персонажів театральної вистави; дає відповіді на поставлені запитання, коментує їх та імпровізує у театральних діях; самостійно та з однолітками грає у настільному театрі.

СПЕЦИФІКА ВПЛИВУ РІЗНИХ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ

Залежно від місця перебування умови фізичного, емоційно-соціального, пізнавального, мовленнєвого, екологічного та художньо-естетичного розвитку суттєво змінюються, що необхідно брати до уваги як батькам, так і педагогам.

Сім'я: Стосунки базуються на любові, прихильності та довірі дорослих і дітей один до одного. Розширюється коло рідних людей, з якими дитина прагне встановити у сім'ї довірливі стосунки. Оскільки батьки залишаються центром, навкруги якого розгортається її життєдіяльність, від дорослих вимагається: надання дитині права на самостійність, підтримка цієї базової якості; стримання бажання втрутитися у діяльність дитини відразу, щойно вона зіткнеться з труднощами; надання емоційної підтримки та конструктивної допомоги; вияв

довіри до можливостей дитини, висловлювання впевненості у її успіху; позитивна оцінка намагань та досягнень малюка; свідоме та гнучке ставлення до проявів дитячого негативізму, заохочення вияву гордості за власні досягнення. Вузьке коло рідних дорослих своєю поведінкою та оцінками судженнями закладає підґрунтя для переростання почуття довіри до них дитини, яке виникло у віці немовляти, у *прихильність*. Мати, батько, старші брати і сестри мають усвідомлювати свою відповідальність за стиль взаємодії з дитиною та свої висловлювання на її адресу, оскільки виступають для неї зразком для наслідування, поставачальниками нової інформації, організаторами цікавої діяльності, авторитетними контролерами та експертами. Характер елементарних самооцінок, які починають формуватися у ранньому віці, значною мірою залежить від домінування у сім'ї позитивних чи негативних оцінних суджень з приводу досягнень та якостей дитини, стабільних чи плінних контактів з нею, міри прихильності зростаючої особистості до того чи іншого члена родини. Благополучна сім'я протягом другого-третього років життя закладає основи не лише фонду дитячого "можу" (знань, умінь, навичок, індивідуального досвіду, здібностей), але й фонду її "хочу" (елементарних цінностей, найпростіших цілей і планів, домагань, мотивації досягнень, бажань і прагнень тощо). Їх збалансованість виступає запорукою гармонійного та різнобічного розвитку дитини на етапі дошкільного дитинства.

Будинок дитини: Специфікою перебування дво-трирічної дитини у закладі інтернатного типу є диспропорція її життєдіяльності: з одного боку, звуженим і часто нестабільним є коло дорослих, яке її доглядає, вступає з нею в особистісні та відповідальні, а не формальні й тимчасові стосунки, виховує, навчає, формує у неї первинний еталон взаємодії зі світом; з іншого, будинок дитини нерідко відвідує багато гостей, які дарують солодощі, роблять подарунки, проте швидко й надовго (або назавжди) зникають з її життя, гальмуючи утворення почуття стабільності, комфорту, впевненості в собі, відчуття своєї значущості для когось, самовартісності. Дефіцит контактів з авторитетними дорослими, зародження відчуття того, що дарунки в житті "сипляться з неба" (а не купуються за її бажанням і разом з нею), переважання ділового спілкування з дорослими над особистісним, нестача пестощів й фізичних контактів з ними, існування у вузькому і досить замкненому життєвому просторі (переважно у груповій кімнаті та на ігровому майданчику) обмежує життєві враження, може продукувати феномен "госпіталізму": затримку фізичного і психічного розвитку навіть за умови доброго догляду, харчування та гігієнічних умов; відхилення у мовленнєвому розвитку і формуванні пізнавальної активності; загальмованість проявів вольової поведінки, ініціативи, самодіяльності; переважання репродуктивної, виконавської активності над прагненням до творчої уяви та вигадки; стримане, недовірливе ставлення до людського оточення; деформації в емоційній сфері – розвиток нечутливості, байдужого ставлення до дорослих та їхніх вимог або накопичення вибухонебезпечних, агресивних емоцій, демонстративних форм поведінки, вияву деспотизму щодо них. Це може виявитися небезпечним, якщо взяти до уваги, що в ранньому віці основними новоутвореннями особистості, які виступають підґрунтям для її подальшого зростання, виступають самостійність, елементарний образ-Я, почуття гордості, становлення мовлення як засобу спілкування, вияву життєвих вражень, форми накопичення знань про навколишній світ.

ЗМІСТ ТА УМОВИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Протягом другого і третього років життя дитини дорослий забезпечує повноцінний гігієнічний догляд, піклується про збереження та укріплення її фізичного й психічного *здоров'я*, створює комфортні умови для реалізації природних сил та збагачення практичного досвіду спілкування з навколишнім середовищем. Висока вразливість організму малюка, переважання процесів збудження над гальмівними, його низька працездатність мають визначати гнучку стратегію поведінки дорослого відносно нього, особливості організації його життєдіяльності.

З допомогою рідних та близьких людей дитина раннього віку освоює ази науки й мистецтва спілкування з новими для неї дорослими, однолітками, молодшими за неї малюками, в неї виникає все більший інтерес до однолітків, створюються перші дитячі угруповання, зароджуються перші симпатії та антипатії, з'являється здатність досить тонко диференціювати людське довкілля. У ранньому віці має сформуватися важливе для всієї подальшої індивідуальної історії розвитку особистості почуття *прихильності та довіри до людей*. Ті чи інші установки дитини раннього віку щодо людей значною мірою визначаються ставленням до них авторитетних дорослих, місцем, відведеним *спілкуванню* у загальній організації життєдіяльності малюка в умовах сім'ї та громадського закладу.

Важливо поєднувати характерну для цього віку спільну з іншими (переважно з дорослими) діяльність із самостійною діяльністю дитини. Трирічний малюк має право деякий час займатися чимось на власний розсуд (гратися, розглядати книжки, допомагати дорослому по господарству, малювати, грати на музичних інструментах), на певний час усамітнитися, належати собі, зняти втому й напругу. Вміння дитини раннього віку короткий проміжок часу проводити наодинці, елементарно розпоряджатися собою, на власний розсуд обирати собі заняття, зосереджуватися на обраній справі, відчувати від цього задоволення, засвідчує нормальний хід її особистісного розвитку, здатність бути самою собою.

Ефективність педагогічної діяльності визначається тим, наскільки батьки й педагоги забезпечили:

- *рівномірність* представлення у житті дитини різних сфер життєдіяльності (спілкування з об'єктами природи, предметним світом, рідними та близькими дорослими, елементарним самопізнанням);
- надали малюку право на елементарні форми *самовизначення* (вільного вибору бажаного, приємного, комфортного та відмови від небажаного, такого, що лякає, викликає відчуття дискомфорту);
- забезпечили існування *перспективи*: надали дитині інформацію про природу, предметний світ, оточуючих людей, саму себе, по можливості, цілісно, через розкриття безмежності горизонтів; культивували різноманітні способи діяльності, варіативне сприймання одного й того ж явища, предмета, людини; стимулювали власну пошукову активність особистості.

Щоб дитина раннього віку зростала компетентною, батьки та педагоги мають забезпечити їй розвивальні умови, дотримуватись таких вимог в організації середовища:

Природного: найближче та віддалене природне довкілля має постачати різноманітні враження про властивості, явища та стани об'єктів, різноманітність рослинного й тваринного світу; збагачувати уявлення дитини про різні форми живого; надавати їй можливість сприймати, запам'ятовувати, елементарно узагальнювати та класифікувати об'єкти природи, в міру можливостей входити з ними у безпечний та емоційно приємний контакт; стимулювати ба-

жання поводитися в природі доцільно, не шкодити їй, виявляти найпростіші форми турботи про неї, емоційно відгукуватися на її красу та дари. Наочно-дійове мислення, притаманне дитині раннього віку, потребує переважання в її досвіді реальних життєвих вражень від спілкування з природою над книжковими. Важливо, щоб у ході спостережень завдяки коментарям дорослого дитина одержала елементарні відомості про типові для регіону рослини та їх особливості; про свійських та диких тварин України, їх будову та спосіб життя, усвідомила, що природа може бути як приємною, так і загрозовою для людини, мала уявлення про елементарні правила поведінки в природі, вправлялася в умінні поводитися екологічно доцільно.

Предметного: внаслідок того, що провідною діяльністю у ранньому віці виступає предметна, середовище має стати ще різноманітнішим, варіативнішим (містити як добре знайомі, так і нові для дитини предмети), збагаченим іграшками, які стимулюють ігрові дії. Дитина раннього віку повинна мати вільний доступ до найпростіших і необхідних у щоденному використанні предметів побутового призначення, іграшок, книжок, олівців, конструкторів, кубиків, безпечного залишкового матеріалу, своїх речей тощо; мати елементарне уявлення про місце і способи їх збереження та правильного використання, виявляти готовність разом з дорослим їх упорядковувати, радіти їх естетичному вигляду. Оточуюче дитину предметно-ігрове середовище має стимулювати її пошукову та дослідницьку діяльність, прояви творчої уяви, цілеспрямовану та результативну поведінку, сприяти позитивному самопочуттю, формувати відчуття своєї спроможності.

Соціального: оскільки предметна діяльність як провідна розвивається у контексті й завдяки повноцінному особистісному та діловому спілкуванню з дорослим, різні форми взаємодії дитини та оточуючих людей не тільки не втрачають свого значення, а й набувають специфічної ролі. Саме в ранньому віці відбувається первинне осягання дитиною соціально прийнятних форм поведінки, вироблених суспільством норм і моральних правил, на зміну нерозривній єдності “МИ” приходить гармонійне поєднання двох індивідуальних форм активності – “Я” і “ТИ”. Дитина потребує дорослого-організатора, постачальника інформації, помічника, зразка для наслідування, контролера та експерта. Виконання цих функцій дорослими з найближчого дитині оточення має здійснюватися в контексті особистісно орієнтованої моделі спілкування, яка віддає перевагу культурі гідності, опікується формуванням функціональної придатності дитини перших трьох років життя, культивує увагу й повагу не лише до її досягнень, але й до помилок як складових особистісного зростання.

Внутрішнього “Я”: оскільки в ранньому віці закладаються основи самосвідомості дитини, формується елементарне уявлення про себе (власне тіло, якості, успіхи-неуспіхи, ставлення, чекання дорослих), батьки й педагоги приділяють цьому напряму педагогічної роботи особливу увагу. Вони усвідомлюють, що, оперуючи поняттям “МОЄ”, дитина окреслює тим самим коло значущих для неї людей, предметів, життєвого простору. З ним вона пов’язує своє благополуччя, здатність реалізувати свої можливості, домагання визнання. Позитивне ставлення до себе, віра у свої сили, відчуття душевної рівноваги для рідних людей – важлива умова ефективної реалізації дитиною своїх потенційних можливостей. Внутрішнє, невидиме життя дитини, її *самопочуття*, виступає тим середовищем, яке або спонукає зовнішню активність, або гальмує її. Брати його до уваги, орієнтуватися у ньому та причинах, що його спричиняють, позитивно впливати на нього, гармонізувати його – важлива умова повноцінного розвитку особистості на етапі раннього дитинства.

Важливими показниками повноцінного особистісного розвитку дитини раннього віку, а отже, і мірилом оцінки ефективності педагогічної діяльності є сформованість у неї **базових якостей**, до складу яких входять:

Самостійність: славнозвісне "Я сам!" засвідчує зрослі можливості дитини, усвідомлення нею факту свого реального відокремлення від дорослого. Трирічний малюк уникає надмірної опіки, намагається сам впливати на довкілля, самостійно себе обслуговує. Він може протягом короткого часу може самостійно гратися, розглядати ілюстрації книжок, покласти на місце іграшки, виявити ініціативу у виборі предмету свого інтересу, використати предмет у ролі замітника, виконувати предметні дії без втручання дорослого, правильно користуватися основними речами побуту та гігієнічними засобами, перенести у нові умови засвоєне моральне правило, без нагадування дорослого використовувати його у звичних умовах.

Працелюбність: удосконалюються навички самообслуговування – дитина вдягається, роздягається, вмивається, сама їсть, складає свої речі, ставить на місце взуття, намагається ліквідувати неохайність у своєму зовнішньому вигляді, упорядкувати себе та найближчий життєвий простір. Дитина раннього віку охоче залучається до господарсько-побутової праці – приставляє стільці до столу, ставить тарілки, розкладає матеріал для занять, прибирає за собою іграшки, миє напувалку для птахів, годує рибку в акваріумі, пташок, свійських тварин; поливає рослини, бере посильну участь в прибиранні приміщення та присадибної ділянки; радіє своїм досягненням, практичній умілості, починає виробляти елементарний прогноз майбутнього результату праці; бережно ставиться до використаних знарядь.

Людяність: малюк уміє привітно вітатися та прощатися з дорослими та однолітками, використовує слова, які виражають прохання, вдячність, запитання; дитина адекватно реагує на доручення дорослого, радо на них відгукується, вербалізує враження від його виконання; виявляє інтерес до однолітків, їхніх ігор, зовнішнього вигляду; використовує моральні правила у спілкуванні з іншими дітьми, наполягає на їх дотриманні іншими; за спонукання дорослого виявляє елементарну увагу до оточуючих та співчуття їм в ситуації дискомфорту; може поступитися, поділитися, допомогти; відторгає грубість у поведінці; намагається дотримуватися правил культурної поведінки у різних життєвих ситуаціях – говорити спокійним тоном, витирати при вході у приміщення ноги, поводитися акуратно, відчувати задоволення від чистоти й порядку, виявляти за це вдячність дорослим.

Самолюбність: у ході предметної діяльності дитина раннього віку вдосконалюється в умінні досягати позитивних результатів, прагне долучити оточуючих до співрадість з нею. Малюк всіляко демонструє іншим свої досягнення – показує їх, привертає до них увагу, вихваляється, вимагає від інших схвалення, пишається собою як вправною особою. Дитина третього року життя загострено реагує на зауваження, спроби тиснути на неї, образи, приниження її гідності. Вона часто ображається, виявляє надмірну чутливість до визнання її досягнень дорослими, особливо рідними. У неї зароджується і починає розвиватися *гордість* – передумова майбутньої самолюбності як базової якості особистості, що виявляється у намаганнях малюка демонструвати своє "Я", перебільшувати власні досягнення, знецінювати свої неспіхи, чинити опір впливам авторитетних дорослих, виявляти негативізм, тим самим перетворюючи спілкування та спільну з дорослим діяльність на арену випробування власних сил.

Спостережливість: у ранньому віці суттєво розширюється простір життя дитини: з вузького сімейного кола вона потрапляє у широкий світ, збагачує свої життєві враження, урізноманітнює особистий досвід. Удосконалюється її сприймання – провідний психічний процес: малюк знайомиться з різними властивостями предметів і об'єктів довкілля, цілеспрямовано діє з ними, уважно спостерігає за результатами своїх впливів. Дитина продовжує знайомити-

ся з найближчим довкіллям, з призначенням предметів, речей, знарядь, варіює свої дії з ними, аналізує свої досягнення. Завдяки зростаючій спостережливості (вона стає тривалішою та інтенсивнішою) малюк розширює свої уявлення про предметний світ, природу, людей, суспільні явища, самого себе. На основі елементарного досвіду, спільних з дорослим спостережень та завдяки його змістовним коментарям у дитини зароджується *інтерес* до певних сфер життя, конкретної діяльності, тих чи інших людей тощо. Спостерігаючи за оточуючим, дитина раннього віку вправляється в умінні впізнавати знайоме і відкривати для себе нове, одержувати насолоду від спокійної зосередженості на об'єктах і предметах. Завдяки цьому закладаються основи для подальшого розвитку у неї спостережливості як базової характеристики особистості.

Відповідальність: протягом раннього віку вдосконалюється уміння дитини підкоряти свою поведінку вимогам дорослого, орієнтуватися не лише на те, що вона хоче, але й на те, що доцільно і необхідно у конкретній життєвій ситуації. Елементарні досягнення у предметно-практичній діяльності сприяють формуванню у дитини відчуття своєї практичної спроможності, стимулюють бажання допомогти іншим, покласти на себе добровільно, за власною ініціативою відповідальність за когось або щось: прибирання іграшок, самообслуговування, догляд за пташками тощо. Трирічний малюк прагне взяти на себе дорослі ролі, охоче залучається до виконання дорослої праці, радіє, коли йому довіряють нескладну відповідальну справу, намагається її якісно (в міру своїх можливостей) виконати, виявляє бережливість щодо спільних з дорослим результатів праці, відстоює обов'язковість підтримання оточуючими чистоти, охайності, порядку. Все це виступає основою для формування у подальшому відповідальності як базової якості особистості.

Розсудливість: у ранньому віці формується здатність дитини розуміти елементарні причинно-наслідкові зв'язки між деякими предметами та діями (не втримав чашку – вона розбилася, натиснув на кнопку настільної лампи – загорілося світло тощо). Дитина здатна відбирати й групувати предмети і картинки за тотожністю (знаходить такі ж, підбирає пару), за контрастом (різні за розміром, кольором), за практичним використанням (предмети для годування, вмивання, сну тощо). Трирічний малюк непогано орієнтується у своїй квартирі, груповій кімнаті дитячого садка, найближчих вулицях, знайомий з транспортом, впізнає і називає деякі трудові дії (мама шие одяг, бабуся мие посуд тощо), може розмірковувати з приводу різних життєвих ситуацій, логічно будувати прості речення, зв'язно передавати свої враження. Поступово у малюка формуються елементи розсудливості як базової якості особистості, яка в подальшому збагачується, вдосконалюється, стає гнучкішою.

Справедливість: орієнтація дитини раннього віку на елементарні моральні правила, диференціація нею понять “правильно” і “неправильно”, намагання вчиняти правильно й уникати неправильних вчинків, очікування у відповідь схвалення дорослого, вміння адекватно реагувати на вимогу “роби, як треба”, здатність опиратися несправедливим діям інших людей, прискіпливе ставлення до виконання правил оточуючими дорослими та однолітками, чутливість до ураження її прав рідними та близькими, зародження почуття здорового глузду – важливі складники майбутньої справедливості як базової якості особистості.

Самовладання: розширення життєвого простору дитини раннього віку висуває підвищені вимоги до її здатності, з одного боку, активізуватися у ситуаціях, які вимагають від неї мобілізації зусиль, потребують сміливості й наполегливості, з іншого – спроможності загальмувати свою активність, стримати плач, зачекати виконання обіцяного, виявити терпіння. Здатність малюка у несподіваних обставинах покладатися на себе, довіряти своїм силам, не

впадати у розпач у ситуаціях невдачі, програшу, долати елементарні труднощі на шляху до мети, виявляти найпростішу витривалість (не проситися на руки, не вимагати до себе особливої уваги, не “розкисати”) та винахідливість – виступає запорукою розвитку самовладання як базової якості особистості.

Креативність: удосконалення предметних дій, поява різних видів діяльності – елементарної гри, малювання, конструювання, гри на музичних інструментах – сприяє становленню у ранньому віці вміння варіювати, видозмінювати засвоєні способи дій з предметами, вносити в них елементи новизни, експериментувати, переносити знайоме у нові життєві ситуації. Дитина освоює найпростіші форми рольової поведінки, відображає елементарні образні дії деяких персонажів, виявляє елементи творчості в доборі атрибутів для означення певної ролі. Орієнтація у кольорах, формах, розмірі предметів, використання в діяльності методу спроб і помилок, опора на творчу уяву, практична апробація нових способів дії з предметами роблять свій важливий внесок у зародження креативності як здатності продукувати нове, виявляти схильність до творчості.

ПРОГРАМА розвитку та виховання дитини раннього віку «ЗЕРНЯТКО»

Відповідальний за випуск *Ю. Калита*

Коректор *С. П. Залозна*. Верстка *А. О. Ковинев*. Обкладинка *С. Раченко*

Кобза

ВКТФ “Кобза”. Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб’єктів видавничої діяльності ДК № 300 від 27.12.2000 р.

03057, м. Київ-57, вул. Желябова, 2А.

Тел.: (044) 453-28-50.

Підписано до друку 17.11.2004 р. Формат 60x84/8. Папір офсетний.
Гарнітура “Таймс”. Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 15,11. Ум.-друк. арк. 14,05.
Замовлення №